

INSTITUUT VOOR SOCIAAL ONDERZOEK VAN HET NEDERLANDSE VOLK

SOCIOGRAFIE VAN NIJKERK

RAPPORT, SAMENGESTELD IN OPDRACHT VAN DE
STICHTING MAATSCHAPPELIJK WERK TEN PLATTELANDE

G. J. VAN DEN BERG

P. F. VAN DEN BERG-BROUWER

STAATSDRUKKERIJ

UITGEVERIJBEDRIJF

VERSL. LANDBOUWK. ONDERZ. No. 55.14 — 'S-GRAVENHAGE — 1949

376048

INHOUD

	buz.
Woord vooraf	3
Verantwoording	5
I Uit de geschiedenis van het territorium der gemeente	7
II Eerste indruk van het territorium	13
III De directe beteekenis van het natuurlijk milieu	16
IV Behouwing en verkeerswegen	30
V Territoriale groepen in en buiten de gemeente	49
VI Statistiek der bevolking (demografie)	53
VII De economische structuur	76
VIII De sociale structuur	141
IX De lichamelijke en geestelijke welstand	156
X Het groepskarakter der Nijkerkers	177

WOORD VOORAF

In December van het jaar 1942 werd door de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande, destijds ressorterende onder de afdeling XII van het Departement van Landbouw en Visserij, maar sedert 1 April 1948 ondergebracht bij het Ministerie van Sociale Zaken, afdeling Sociaal Beleid, aan het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk de opdracht verstrekt tot het instellen van sociografische onderzoekingen in een vijftientigtal plattelandsgemeenten.

De Stichting beoogde met het verlenen van deze opdracht het verkrijgen van een beter inzicht in de sociale structuur van het Nederlandse platteland: haar arbeidsveld. Zij werd daarbij geleid door het inzicht, dat maatschappelijk werk ten plattelande de beste vruchten zal kunnen afwerpen, als het object, waarop deze activiteit wordt gericht, grondig wordt onderzocht. Dit inzicht is modern te noemen, ook al zou men kunnen aanvoeren, dat reeds de oude „statistiek”, de staatsbeschrijving uit de 18de en 19de eeuw, en ouder nog, het Doomsdaybook van Willem de Veroveraar, reeds bedoeld waren als grondslag voor sociaal beleid. Eerst in onze tijd immers dringt overal het inzicht door, dat de maatregelen van de overheid op maatschappelijk gebied, die alom nodig blijken, ook al kan men verschillen van mening hoever zij zouden moeten strekken, moeten wortelen in deugdelijke kennis van de maatschappij.

Nederland is een klein land en toch is reeds in dit kleine land het platteland gedifferentieerd. Men kan hier te lande al niet meer spreken van „de boeren” en van „het platteland” zonder te vervallen in een ongeoorloofde simplificatie. Ook indien alle sociale onderzoekers in ons land zouden worden ingeschakeld, zou het toch niet mogelijk zijn op korte termijn een beeld te ontwerpen van het platteland zoals het is in maatschappelijke zin. Vandaar, dat opdrachtgeefster en uitvoerend instituut tezamen een aantal gemeenten uitzochten, die regionaal verspreid lagen, en die ook konden worden beschouwd hetzij als type-gemeenten, hetzij als gemeenten, waarin zich bijzondere problemen voordoen.

In het voorjaar van 1943 togen enkele tientallen onderzoekers, daartoe aangezocht door het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, aan het werk. Tevoren stond wel vast, dat er tal van jaren zouden verstrijken, al eer de opgezette studies alle zouden zijn voltooid.

De oorlogsomstandigheden schenen misschien aanvankelijk nog het werk te begunstigen, omdat er sociografen gevonden konden worden, die zich naast hun gewone werk, dat niet meer de volle mens vroeg, aan het onderzoek konden wijden. Al spoedig echter bemoeilijkten de maatregelen van de bezetter de voortgang der studiën, reeds hierdoor, dat de persoonlijke bewegingsvrijheid, onontbeerlijk bij grondig fieldwork, in gevaar kwam. De maanden voorafgaande aan de bevrijding, zo rijk aan emotionele gebeurtenissen, boden stellig niet de rust tot voortwerken, maakten zelfs dit voortwerken in veel gevallen geheel onmogelijk. De bevrijding bracht de verlichting van veel leed en moeilijkheden, doch maakte ook, dat andere werkzaamheden terstond de aandacht vroegen van de sociale onderzoekers. Zo kon het gebeuren, dat de voltooiing der studies op zich liet wachten.

In de jaren na de bevrijding kwamen geleidelijk de plattelandssociografieën gereed. In 1947 en 1948 verschenen als dissertaties de studies over Staphorst en Uden in druk. Financiële moeilijkheden waren oorzaak, dat niet zoals in de bedoeling gelegen had ook de andere studies werden gepubliceerd. Waardevol materiaal, waarvan tal van bestuursinstanties met vrucht gebruik zouden kunnen maken en waarvoor stellig ook in brede kring belangstelling zou bestaan, kwam in de archieven van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk te berusten: van bijna twintig onderzoekingen. Het was daarom voor de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande en het Instituut voor

Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk wel uitermate verheugend, dat het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening zich bereid verklaarde een zestal sociogrammen te doen uitgeven. Uitgekozen werden hiervoor de studies over Weerselo, Nijkerk, Etten-Leur, Berkel-Rodenrijs, Markelo en Ommen.

Bij de keuze werd getracht een zekere regionale verspreiding te verkrijgen, terwijl tevens zorg gedragen werd voor verscheidenheid. Elke studie staat uiteraard op zichzelf, doch vormt tevens een bijdrage tot het beeld van het Nederlandse platteland. Het generaliseren van de verhoudingen zoals zij in de sociogrammen worden weergegeven is niet geoorloofd, daar deze van streek tot streek verschillend zijn. Doch wel brengen ons deze studies in kennis met de problemen van het Nederlandse platteland.

Men zou zich kunnen voorstellen, dat enkele facetten, die zo duidelijk in deze studies naar voren komen, nog eens op uitgebreider schaal, dus ook elders, zouden kunnen worden onderzocht. Elk sociogram is een „case-study”; het vestigt de aandacht op problemen, zoals zij in variabele vorm ten plattelande voorkomen.

Het Dagelijks Bestuur van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk brengt aan die talloos velen, die de onderzoekingen hebben helpen slagen, zijn oprechte dank. Wel in het bijzonder gaat deze dank bij het verschijnen van de eerste der studies uit naar het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, dat deze uitgave mogelijk maakte.

Prof. Dr. S. J. Groenman,
Directeur-Secretaris van het
Instituut voor Sociaal Onderzoek
van het Nederlandse Volk.

VERANTWOORDING

De opdracht tot de samenstelling van dit rapport werd gegeven op 26 Maart 1943. Contractueel was vastgelegd, dat het 1 October 1944 gereed moest zijn. De oorlogsomstandigheden hebben het ontworpen tijdschema echter spoedig omvergeworpen en ook na de bevrijding van het vaderland konden, mede tengevolge van de slechte verbindingen, de werkzaamheden slechts zeer langzaam vorderen.

Het eerste deel van het rapport, omvattende de eerste zes hoofdstukken, kwam gereed in December 1945. De laatste vier hoofdstukken werden voltooid in April 1948. Er werd van afgezien de in hoofdstuk VI gegeven beschrijving van de demografische structuur met na-oorlogse cijfers aan te vullen, omdat het hoofdoel van het rapport immers was een analyse van de toestanden omstreeks 1939.

Talloos velen hebben bij het verzamelen van de gegevens en soms ook bij de samenstelling van het rapport hun medewerking verleend. Hun namen te noemen is niet alleen niet wel doenlijk, in vele gevallen wenschen de betrokkenen dat zelf allerminst, omdat vele mededeelingen in vertrouwen werden gedaan. Toch mogen wij niet alle hulp ongenoemd laten.

In de eerste plaats willen wij op deze plaats gaarne onze erkentelijkheid uiten jegens het gemeentebestuur van Nijkerk, zoowel jegens het college van Burgemeester en Wethouders als geheel, als jegens ieder van zijn leden afzonderlijk - met inbegrip van den secretaris - voor de zoo ruim verleende medewerking en ondervonden belangstelling. Wij hopen, dat het rapport, dat wij samenstelden, behalve voor de opdrachtgeefster, ook voor het gemeentebestuur van nut moge zijn.

Aan het personeel der gemeente, in het bijzonder aan de hoofden van dienst en aan de specialisten, dat ons menigmaal vriendelijk te woord stond en voorthielp, zij hier ook een woord van dank gericht.

Van vele anderen, die zich in gesprekken met ons verdiepten in de vraagstukken, die in dit rapport ter sprake moesten komen, mogen wij alleen noemen de verschillende consultants, tot wier ambtsgebied de gemeente Nijkerk hoort, en de assistent van den Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst de heer B. J. te Paske. Naar hen en naar de vele ongenoemde Nijkerkers gaat onze dank uit. Deze studie heeft onze liefde voor Nijkerk gewekt. Op verschillende bladzijden van het rapport konden wij dit gevoel niet geheel onderdrukken. Mogen zij voor de Nijkerkers gelden tot bewijs, dat wij met deze studie hebben willen medebouwen aan hun toekomst en die van hun kinderen, door erin te schetsen, hoe zij zelve zijn en leven op hun dierbaar plekje grond.

Dit rapport had nimmer voltooid kunnen worden zonder de medewerking van een tweetal assistenten. De heer N. van Dijl, destijds student in de sociale aardrijkskunde te Utrecht, verleende in de oorlogsjaren hulp door zich te belasten met de verzameling van een deel der gegevens, vooral voor hoofdstuk VI. De heer J. A. J. Meulenberg, student in de economie te Tilburg, verzamelde in 1947 een deel van het materiaal voor de laatste vier hoofdstukken van het rapport en stelde vervolgens in eerste aanleg de tekst der hoofdstukken VIII, IX en X samen. Hun arbeid en hun enthousiasme waren conditiones sine qua non voor de tot stand koming van dit rapport.

Prof. Dr J. P. Kruyt zij hier voorts dank gebracht voor het doorlezen van het manuscript en het geven van aanwijzingen omtrent tekortkomingen en anderszins.

Tenslotte spreken wij de hoop uit, dat het vertrouwen, dat het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandsche Volk blijkens het verlenen van de opdracht in ons stelde, niet beschaamd moge zijn en dat het rapport beantwoordt aan de bedoelingen van de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande, die tot dit onderzoek, als onderdeel van een serie, de stoot gaf en het financierde.

Haarlem, 30 April 1948.

P. F. van den Berg-Brouwer

G. J. van den Berg
sociaal-geografen

I. UIT DE GESCHIEDENIS VAN HET TERRITORIUM DER GEMEENTE

Naar de opvatting van Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, Rijksarchivaris te Arnhem, wiens meening ten dezen het meeste gezag geniet, is de gemeente Nijkerk gegroeid uit het schoutambt Nijkerk. Dit schoutambt omvatte de veste Nijkerk en een aantal toegenaamde „buurschappen” (1, 2) 1).

Het is niet eenvoudig zich een heldere voorstelling van dit groeiproces te maken. Veel hiervan is onbekend, vooral uit vroegere eeuwen, veel ligt nog in de archieven verborgen. Het loont evenwel de moeite, uit wat door historici aan het daglicht is gebracht, te trachten een voorloopige schets der ontwikkeling op te bouwen.

In deze streek op den rand van de Veluwe en de Geldersche Vallei zal het leven in de vroege Middeleeuwen zooals elders in de Nederlandsche zandgebieden zich, overeenkomstig het agrarisch productieproces, georganiseerd hebben in democratische vormen op territoriaal grondslag. Of men op deze maatschappelijk-territoriale eenheden het begrip „marke” al of niet toepasselijk wil verklaren, doet hier weinig ter zake. Martens van Sevenhoven vond in oude stukken, dat op de Westelijke Veluwe deze eenheden „buurschappen” werden genoemd.

Op grond van kaartstudie rekent (2) de Rijksarchivaris voor Gelderland de volgende buurschappen tot voorloopers van de gemeente Nijkerk. (zie kaart 1):

1. Wullenhoo of Wullenhove, het centrum van de huidige gemeente vormend. Deze buurtschap herbergde de oudste hoeven der gemeente (o.a. Hennekeler), een met een gracht versterkte huizing als Berecamp en de buitenplaatsen Salentein en Balkeschoten, die vroeger hofsteden waren. Op haar gebied werd de veste Nijkerk gesticht.

2. Arkemheen of Ark en 3. Nekkeveld lag ten Noorden van Wullenhove langs de Zuiderzee. Arkemheen strekte zich uit over terrein dat later, toen Nijkerk en Putten gescheiden werden, tot de gemeente Putten bleef behooren. Nekkeveld vormt het Noordwestelijke deel van de gemeente Nijkerk.

4. Achterhoek en Veenhuizen waren buurschappen ten Zuiden van Nekkeveld. De onderlinge grenzen dezer buurschappen zijn niet terug te vinden, hetgeen kan duiden op een vroegtijdige versmelting tot een buurschap. De inwoners lagen vaak overhoop met die van het Stichtsche Hoogland over het water, afkomstig van de Geldersche veengebieden.

5. Holk, ten Zuiden van de vorige buurschap en in het Oosten aansluitend bij Wullenhoo, bevatte de erve „te Holck” of „Ten Vene”. Het westelijk gedeelte bestond uit ontoegankelijke veenen, die in de loop der 17de en 18de eeuw zijn ontgonnen en geoccupeerd, de zgn. „grauwe veenen”.

6. Recht ten Zuiden van Wullenhoo lag de buurschap Slichtenhorst, terwijl ten Z. O. daarvan

7. de buurschap Appel was gelegen.

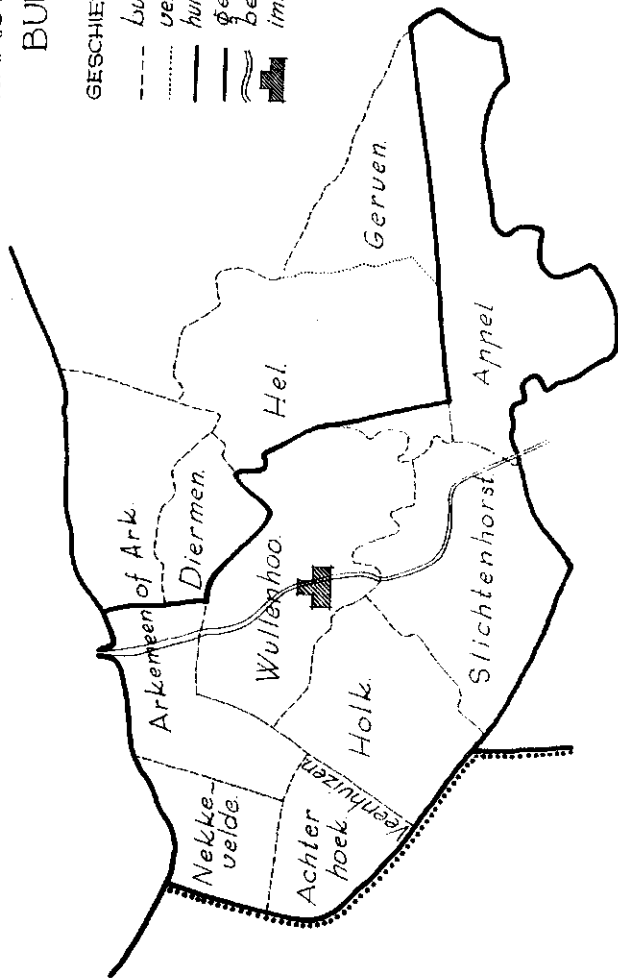
Kerkelijk hebben deze buurschappen aanvankelijk tot het kerspel Putten behoord. In 1222 evenwel hebben geerfden uit de buurschappen Slichtenhorst, Holk, Nekkeveld en Wullenhove de vorming van een afzonderlijk kerspel mogelijk gemaakt door de bouw van een nieuwe kerk aan de, vermoedelijk tegelijk naar het

1) De tusschen haakjes geplaatste nummers verwijzen naar de lijst van bronnen achter ieder hoofdstuk.

RAPPORT NIJKERK.
KAART. I. SCH. 1:100.000.
BUURSCHAPPEN.

NAAR DE
GESCHIEDK. ATLAS v. NEDERL.

- buurschapsgrens.
- vermoedelijke buursch. gr.
- huidige gemeente gr.
- gewestelijke grens.
- ~ beek.
- immuniteit Nijkerk.

Oosten verlegde, Breede Beek (3). Het dorp om deze kerk kreeg de naam Nieuwkerk of Nijkerk.

De aaneengroeiing der zeven buurschappen stond onder invloed van het feit, dat zij in het uiterste Noordwesten van Gelre waren gelegen. Deze strategische ligging nabij het Sticht werd bevestigd door de verheffing van het dorp Nijkerk, gebrandschat in 1412, tot een veste met immuniteitsrechten in 1413 (3) (later waarschijnlijk voorzien van een gracht, poorten en een sterkte) en door den bouw van het slot Hulkestein buitendijks op het terrein van Nekkeveld in 1427 (3) ter beheersching van de Eemmond.

Alhoewel de veste Nijkerk nimmer een autonome vroedschap heeft gehad - pas in 1808 verleende Koning Lodewijk Napoleon aan de gemeente Nijkerk de volledige stadsrechten - hebben haar immuniteitsrechten blijkbaar voldoende houvast geboden voor het ontwikkelen van niet-agrarische krachten. Vooral nadat Gelre aan de Bourgondische Kroon was gehecht, kwamen tijdens de Republiek de marktfunctie en de eigen nijverheid en handel van Nijkerk tot bloei.

Deze sociaal-economische groeiverschijnselen, deel uitmakend van de algemeene toeneming van den onderlingen samenhang tusschen vroeger min of meer zelfgenoegzame maatschappijtjes, werden begeleid door een tendentie tot bestuurlijke concentratie, die zich uitte in een groeiende machtspositie van de hogere instanties ten koste van de lagere. Uitgangspunt van dit proces vormde een landsheerlijk gezag. Reeds omstreeks 1300 moet het Landdrostambt der Veluwe zijn ingedeeld in schoutambten en wel in aansluiting aan de kerkelijke indeeling in kerspelen. Aldus ontstonden in het Noordwesten der Veluwe de schoutambten Nijkerk, Putten en Barneveld. De schout oefende er namens den Landsheer verschillende bevoegdheden uit, welke thans tot die van burgemeester en rechter behooren. Het gezag van den schout werd in den loop der eeuwen steeds grooter en daarmee groeide de beteekenis van het schoutambt als bestuurseenheid, terwijl die der buurschappen achteruit ging. Deze laatste vervulden als organisatie-eenheden voortaan een ondergeschikte rol.

In deze ontwikkelingsgang onderscheidde de veste als staatsrechtelijke eenheid zich ternauwernood van de buurschappen, alhoewel zij economisch geleidelijk een geheel andere structuur aannam dan het omringende platteland. Vermoedelijk waren haar inwonertal en daarmee haar economische krachten te gering om in den strijd om stadsrechten succes te kunnen behalen.

De schout had naast zich een aantal gerichtslieden, die medewerkten bij de rechtspraak. De functionarissen kwamen voort uit de kring der ambtsjonkers, de aanzienlijken der landgoederen en huizingen en uit het patriciaat der veste. Deze ambtsjonkers nu traden steeds meer naar voren en schoven de niet-adellijke grondbezitters of geerfden in de buurschappen op den achtergrond en daarmee de buurschappen als zoodanig. Tijdens de Republiek namen de ambtsjonkers boven den schout het bewind over veste en schoutambt in handen, welke gebeuren in 1680 officieel werd erkend, terwijl uit hun kringen ook dijkgraven van den zeepolder Arkenheer en menige schout voortkwamen. Veste en buurschappen zijn door deze factoren economisch en administratief hecht aaneengesmeed.

Nadat tijdens de Fransche overheersching tijdelijk andere grenzen hadden golden, herleefde op 5 November 1815 bij het bestuursreglement voor de steden het schoutambt Nijkerk als stedelijke gemeente. Het territorium onderging sindsdien geen wijzigingen.

Volgens de boven geschetste inzichten zijn de gemeente-grenzen van Nijkerk dus te beschouwen als de op een bepaald moment vastgelegde grenzen van het schoutambt Nijkerk. De grenzen van dit schoutambt zullen zich in den loop der eeuwen geleidelijk hebben geconcretiseerd onder invloed vooral van de maatschappelijke krachten in het gebied, welke reikwijdte zij als het ware ruimtelijk weerspiegelden. Deze grenzen kwamen meerendeels samen te vallen met die der door het schoutambt overkoepelde buurschappen. In het Noorden en Westen vormden Zuiderzee en Laak nat wrijke gegevens voor deze grensbepaling. Naar de zijde

IJSSELMEER.

GEMEENTE

GEMEENTE.
BUNSCHOTEN.

Bunschoten.

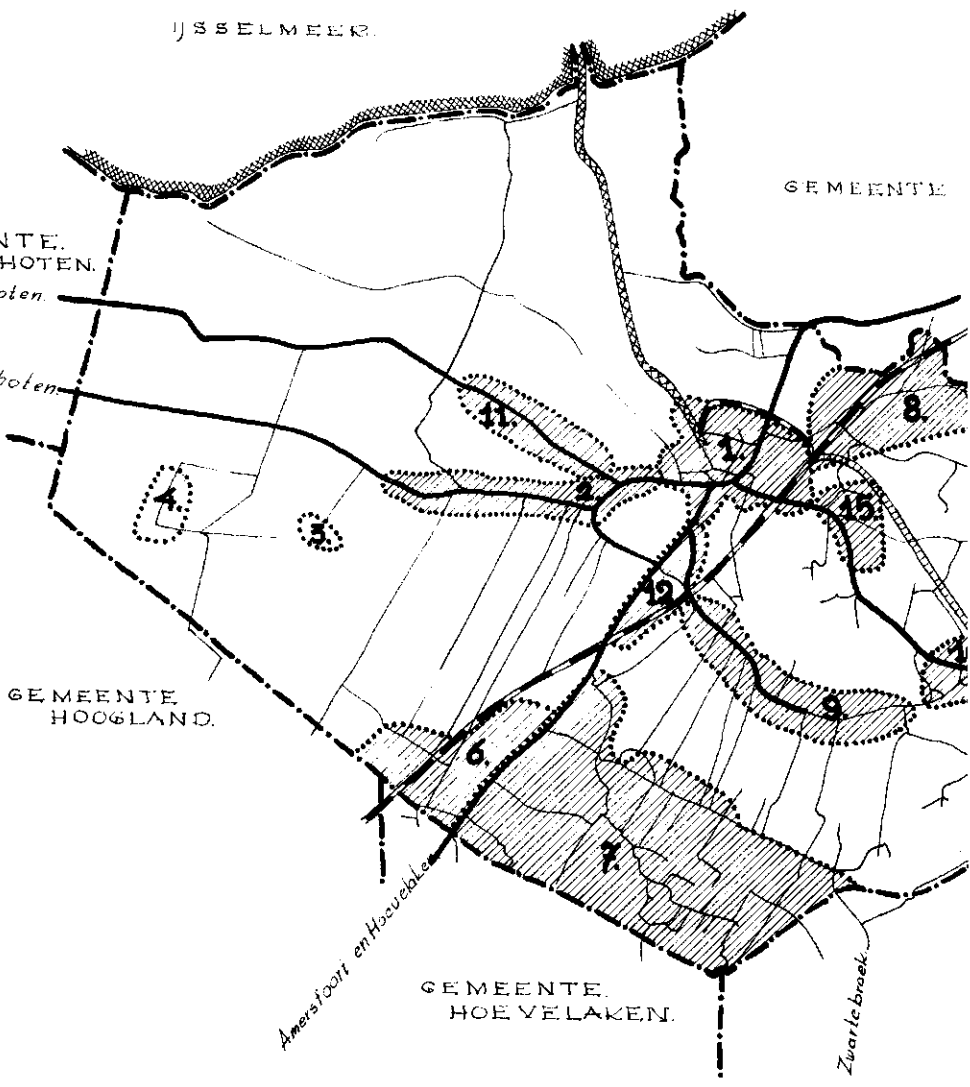
Bunschoten.

GEMEENTE
HOOGLAND.

GEMEENTE.
HOEVELAKEN.

Amersfoort en Hoozeblee

Zwarte broek

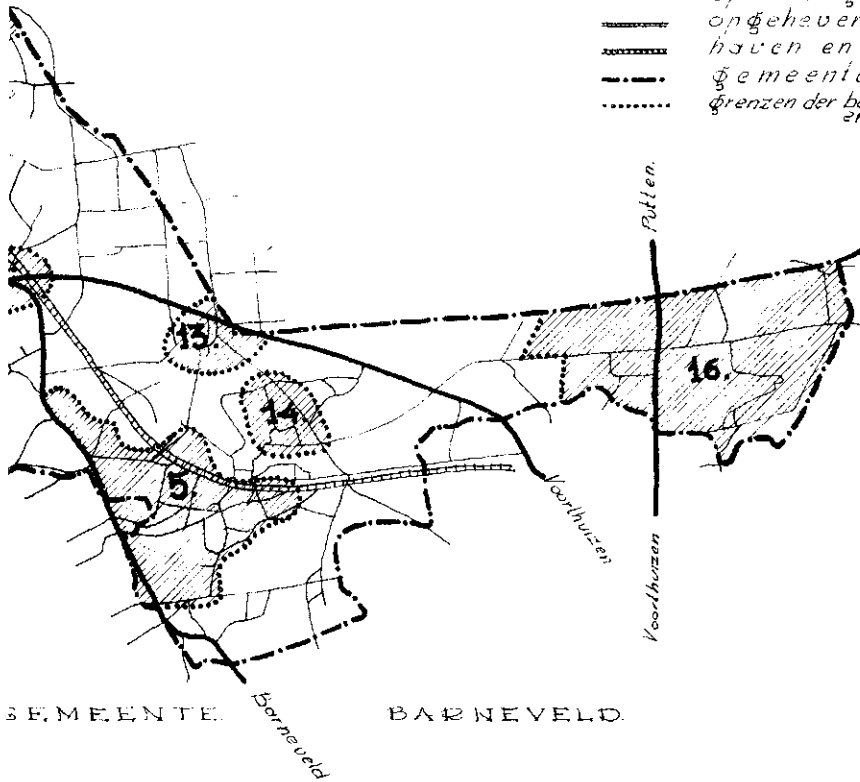
RAPPORT NIJKERK
KAART II. SCH 1:50.000

BEWOONDE CORDEN EN BUURTEN.
VOLKSTELLING 1930.

1. NIJKERK	9. SLICHTENHORST
2. HOLK	10. DRIEDORP
3. VEENHUIZEN	11. DOORNSTREEG
4. ACHTERHOEK	12. JAN PLASSESTREEG
5. APPEL	13. KRUISHAAR
6. HOLKERVEEN	14. 't WOOD
7. NIJKERKVEEN	15. LUXOOL
8. WULLENHOVEN	16. PRINSENKAMP

PUTTEN.

—	wegen.
—	hoofdweegen
—	spoorweegen
—	opgeheven spoorweg
—	haven en havenkanaal.
—	gemeentegrenzen.
—	grenzen der bewoonde corden
en buurten.

GEMEENTE.

BARNVELD.

van Barneveld werd de Zuidelijke grens van de buurschap Slichtenhorst aangehouden, welke ongeveer midden tusschen Nijkerk en Barneveld was gelegen. Om het beloop van de grens met Putten historisch aannemelijk te maken, is evenwel nog een kleine uitweiding noodig.

Het schijnt, dat over het algemeen op de Veluwe de woeste grond in een buurschap, oorspronkelijk bosch, later meest bestaande uit heide, niet overal ter beschikking bleef van de leden dezer groep, doch dat soms alleen bepaalde geerfden (vermoedelijk de naastwonenden) uit twee of meer aan elkaar grenzende buurschappen rechten hadden op de woeste velden tusschen de geoccupeerde gedeelten der buurschappen (2). Deze gerechtigden vormden tesamen een zgn. „maalschap”.

Ook op het territoir van enkele buurschappen om Nijkerk hebben maalschappen bestaan, nl. die van het Hellerveld en die van het Appelerveld. Tot de maalschap van het Hellerveld waren gerechtigd geerfden van de buurschappen Wullenhoo, Slichtenhorst (thans gem. Nijkerk), Hel en Gerven (thans gem. Putten), en Voorthuizen (thans gem. Barneveld). Het bestaan van deze maalschappen met een eigen bestuur moet een beperkenden invloed hebben gehad op de maatschappelijke beteekenis der buurschapsgrenzen. Althans hier ligt een bron ter verklaring voor het rechtlijnige verloop van de grens van de gemeente (het schoutambt) Nijkerk ten Oosten van Wullenhoo en ten Noorden van Appel en het feit, dat de eigenaardige strook gronds ten Oosten van het gehucht Appel (zie kaart II), welke strook in de XIXe eeuw en zelfs nu nog voor een deel woest lag, tot het ambt Nijkerk is komen te behoren; mogelijk hebben gebruiksrechten van wellicht overmachtige Appeler geerfden op deze gedeelten van het Appeler malenveld bij de afbakening der ambtsgrenzen alhier een rol gespeeld, terwijl ten Noorden daarvan de grens misschien van hoogerhand werd vastgesteld.

Tenslotte vraagt de grens ten Noorden van de buurschap Wullenhoo nog de aandacht. Er is reden geweest voor de toedeeling van de buurschap Diermen en het oostelijk deel van Arkenheer aan het ambt Putten, alhoewel de veste Nijkerk veel dichter bij lag en maatschappelijk veel belangrijker was dan het dorp Putten; de bezitters der hier gelegen landgoederen als Arler, Groot en Klein Diermen, Bokhorst en Oldenaller behoorden tot den kring der ambtsjonkers van Putten, niet tot die van Nijkerk. Het havenkanaal naar de veste kon later binnen het territoir van het schoutambt Nijkerk tot stand worden gebracht. Het landgoed Salentein was van veel jongeren datum (plm. 1800) en groeide ongeacht de grens; alleen het huis met omgevend geboomte is Nijkerksch, de meeste gronden ressorteeren onder Putten.

De geheele ontwikkeling samenvattend kan men zeggen, dat het gebied van de gemeente Nijkerk in de late Middeleeuwen, maar vooral tijdens de periode van de Republiek werd aaneengesmeed uit een combinatie van vroeg-Middeleeuwsche maatschappelijk-territoriale eenheden (buurschappen) onder invloed van de algemeene tendens tot integratie. Bij de grensbepaling van het aldus gevormde schoutambt Nijkerk moeten als voornaamste samenbindende krachten genoemd worden eenerzijds de marktfunctie van de veste en anderzijds de besturende groep (de kring der ambtsjonkers).

Literatuur:

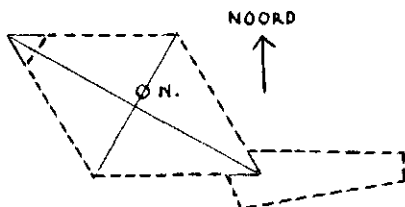
1. Jhr. Mr. A. H. Martens van Sevenhoven, Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland voor de invoering der gemeentewet van 1851. Gelre XXIV, 1921.
2. Idem: Marken in Gelderland. Geschiedkundige Atlas van Nederland 1925.
3. G. Beernink, Oud Nijkerk in Woord en Beeld. Nijkerksche Courant 1913.

II. EERSTE INDRUK VAN HET TERRITORIUM

Het oppervlak van de gemeente Nijkerk bedraagt volgens het kadaster 6381 ha land. Het tot de gemeente behorende deel van het IJsselmeer is niet in dit oppervlak begrepen.

Het aantal inwoners op 31 December 1939 bedroeg 10945, zoodat de bevolkingsdichtheid op dien datum was 171,5 inwoners per km² land. Voor 31 December 1930 was dit cijfer nog 155,0. De overeenkomstige cijfers voor de provincie Gelderland luiden 183,9 en 165,0; die voor het Rijk 268,4 en 243,7. De densiteit der bevolking in Nijkerk lag derhalve ver beneden die van het Rijk, doch slechts weinig beneden die van de Provincie. Het cijfer van Nijkerk uitdrukkende in dat van Gelderland, krijgt men voor 1930 en 1939 beide een indexcijfer van ruim 93, waarmede wordt aangeduid, dat Nijkerk in het laatste decennium voor dezen oorlog aan de algemeene toeneming der bevolkingsdichtheid in de provincie Gelderland een evenredig deel had.

De gemeente Nijkerk heeft ongeveer den vorm van een ruit, waarvan de naar het Westnoordwesten gerichte punt schuin is afgeknot, terwijl de zuidoostelijke punt overgaat in een naar het Oosten gerichte strook land van afnemende breedte. De lengte van die strook is bijna zoo groot als de kleinste diagonaal van de ruit.

De stad is even ten Noordoosten van het middelpunt van de ruit gelegen, d.i. dus nagenoeg centraal.

In verband met bovengeschetsten eigenaardigen vorm zijn de afstanden van de grenzen van het gemeentelijk territoir tot het centrum (de stad) voor het Zuid-oosten en Noordwesten veel grooter dan voor het Zuidwesten en Noordoosten. Vanaf de Nederlandsch-Hervormde kerk bedraagt de lengte van den straatweg naar Amersfoort tot de gemeentegrens 4 km, die van den straatweg naar Zwolle tot de grens 1½ km. De afstand van de kerk tot de oostelijke punt langs den Voorthuizerweg en den Woudsteeg beloopt 11½ km, die van de kerk naar de westelijke grens langs den Bunschoterweg ruim 6 km.

Een dergelijk grensverloop, als boven werd aangeduid, heeft uiteraard invloed op de beteekenis dier grenzen. Dit geldt in het bijzonder voor de grenzen in het Zuidoosten, aangezien vlak ten Zuiden van de aanhangende Oost-West loopende strook de buurtschap Voorthuizen in de gemeente Barneveld is gelegen. Deze buurtschap heeft sociaal-economisch aantrekkingskracht op de bevolking van het Zuidoosten van de gemeente Nijkerk. De noordgrens van genoemd gemeente-deel, naar de zijde van Putten, loopt door heide: Kruishaarsche en Appelsche Heide.

Alhoewel de beteekenis der gemeentegrenzen door de algemeene nivelleering der verschillen in de politiek der gemeenten afneemt, wordt anderzijds het ondoelmatig beloop van een gemeentegrens bij de groeiende overheidsbemoeyenis steeds duidelijker gevoeld. Dit geldt te sterker in uithoeken, waar, zooals hier, door ontginnen vroeger woeste gronden bevolkt raken.

Verder naar het Noorden loopt de grens van Nijkerk en Putten tusschen de buurt-

schappen Wullenhoven (Nijkerk) in het Zuiden en Diermen (Putten) in het Noorden door, waarbij hij het landgoed Salentein en den Polder Arkenheem in twee stukken deelt. Het grensbeloop mag hier niet als maatschappelijk levend worden gekenschetst.

De westgrens van Nijkerk, resp. met de Utrechtsche gemeenten Bunschoten en Hoogland en het Geldersche Hoewelaken, wordt gevormd door de Laak, de eerste Veluwsche wetering ten Oosten van de Eem. Haar benedenloop is vanouds provinciale grens en vormt als zoodanig nog steeds een zekere scheidingslijn. Doch ook als grens tusschen Nijkerk en Hoewelaken is de Laak thans nog niet van beteekenis ontbloot: al ligt reeds lang tusschen Nijkerkerveen en Hoewelaken geen onontgonnen veen meer, een zekere eigenheid der bewoners aan weerszijden van den Laak valt niet te miskennen.

(Omtrent den oorsprong van deze grenzen werd in hoofdstuk I reeds een en ander opgemerkt 1).

Het verband tusschen het grensverloop en den vorm van het gemeentelijk gebied kan men als volgt cijfermatig uitgedrukt denken. De kortste omtrek van een bepaald oppervlak wordt beschreven door een cirkel. Uitgaande van het gemeentelijk oppervlak van Nijkerk op 31 December 1930, zijnde 6380 ha, zou de kortste of „ideale” gemeentegrens 28,32 km lang zijn. In werkelijkheid hebben de gemeentegrenzen een lengte van 45,8 km of 1,62 maal zoo veel. Dit vrij hooge cijfer baart bij den beschreven vorm van het territorium niet zooveel verwondering.

Behalve het stadje Nijkerk zijn er verschillende buurten en gehuchten in de gemeente gelegen. Voorzover deze buurten bij de Volkstelling van 1930 zijn onderscheiden en begrensd, vindt de lezer ze op kaart II aangegeven.

Het blijkt, dat de meeste bewoonde oorden door middel van straatwegen direct verbonden zijn met het stadje en dat ze ook grootendeels aan die wegen zijn gegroeid of misschien het tracee van de wegen mede hebben bepaald. Alleen de gehuchten Veenhuizen en Achterhoek in het Westen, Wullenhoven in het Noordoosten en 't Woud vlak ten Oosten van Appel tusschen de wegen naar Voorthuizen en Barneveld liggen min of meer geïsoleerd, al zijn er wel verharde toegangen van de straatwegen af. Slichtenhorst, ten Zuiden van Nijkerk en door de spoorlijn ervan gescheiden, beschikt over een eigen straatweg. Prinsenkamp in het uiterste Oosten der gemeente is uiteraard op het aangrenzende Voorthuizen (gemeente Barneveld) gericht, al is het door een landweg wel over Nijkerksch grondgebied met den straatweg Voorthuizen-Kruishaar-Driedorp-Luxool-Nijkerk verbonden.

Het feit, dat het meerendeel der buurtschappen ten Oosten van den grooten straatweg Amersfoort-Nijkerk-Putten is gelegen - een verschijnsel, waar de andere en grootere dichtheid van het wegennet in dit oostelijk deel der gemeente zich bij aansluit - komt in volgende hoofdstukken nog ter sprake.

Tenslotte valt op, dat langs de straatwegen, die het stadje aan alle zijden verlaten, overal met name bekende buurten zijn ontstaan - welke, zooals nog zal blijken geenszins alle de vorm van lintbebouwing hebben gekregen -, doch dat deze aan den grooten weg naar Putten ontbreekt: het bestaan van het landgoed Salentein heeft zulks te dezer plaatse verhinderd.

Het behoeft geen betoog, dat het stadje zelve de zetel van het gemeentebestuur is. Er zijn geen nevenbureaux van de gemeentelijke diensten in de overige bewoonde oorden.

De volgende niet-gemeentelijke overheidsinstanties hebben hun zetel in Nijkerk:

Ontvanger Directe Belastingen en Invoerrechten en Accijnzen (inspectie Harderwijk,

1) Martens van Sevenhoven meent, dat de grenzen der vroegere „buurschappen” min of meer in die der huidige kadastrale secties voortleven.

Ontvanger Registratie en Domeinen (inspectie Harderwijk),

Distributiekring Nijkerk, omvattende de gemeenten Nijkerk, Putten en Hoevelaken,

P. T. T.: kantoor te Nijkerk (inspectie Zwolle), hulpkantoor te Nijkerkerveen,

Keuringsdienst van Vleesch en Vee, omvattende alleen de gemeente Nijkerk,

Arbeidsbemiddeling: agentschap van het bijkantoor Harderwijk van het Gewestelijk Arbeidsbureau Apeldoorn.

Wat de rechtspraak aangaat, valt Nijkerk onder het Kantongerecht te Harderwijk (arrondissement Zwolle). De polderadministratie, voorzoover aanwezig, betreft de langs het IJsselmeer gelegen polder Arkemheen, welke slechts een deel van het Nijkerksche grondgebied, alsmede een stuk van Putten beslaat. Het bestuur van dit waterschap zetelt in Nijkerk.

III. DE DIRECTE BETEKENIS VAN HET NATUURLIJK MILIEU

De gemeente Nijkerk is te beschouwen als randgemeente van de Geldersche Vallei. Hieruit vloeit voort, dat de gemeente te verdeelen is in een hoog en een laag gedeelte. Het diluviale hogere Zuidoosten helt geleidelijk naar het holocene Noorden en Westen, zooals uit den loop der hoogtelijnen van 15, 10, 5 en 0 m + N.A.P. duidelijk kan worden opgemaakt. Dit macro-relief vertoont nog verschillende details o.a. in het holocene Noorden liggen stukken beneden N.A.P., terwijl in het diluviale Zuidoosten punten hoger dan 15 m + N.A.P. voorkomen en op de grens van de buurchap Appel met de gemeente Barneveld zelfs toppen van 19 en 26 m + N.A.P. worden aangetroffen; de esch terzijde van de nederzetting Driedorp ligt op 9,9 m + N.A.P.

Dit relief heeft vanzelfsprekend invloed op den grondwaterstand in de gemeente: ook het oppervlak van het grondwater daalt van het Zuidoosten naar het Noorden en Westen. Het blijkt, dat in het uiterste Oosten der gemeente Nijkerk het grondwater zich bijna 2 m beneden het terreinniveau bevindt (1), terwijl het in den polder Arkemheen volgens de Waterstaatskaart in den zomer kunstmatig op ± 30 a 50 cm beneden het maaiveld wordt gehouden; het verschil tusschen terreinhoogte en grondwaterstand is uiteraard van belang voor de soort der natuur- en cultuurgewassen en vanzelfsprekend mede-bepalend bij de keuze der plaats van bewoning en nederzettingen, terwijl bovendien als gevolg van het genoemde verschil in het lage Noorden en Westen met alle beschikbare en steeds beter wordende middelen gevochten wordt tegen een teveel aan water, maar in het hooger gelegen Zuidoosten veeleer de moeilijkheid van watertekort naar voren komt, in het bijzonder in het droge jaargetijde.

Voorts treden gekoppeld aan het bovengeschetste micro-relief uiteraard plaatselijke afwijkingen op in deze van het Zuidoosten naar het Noorden en Westen afnemende verschillen tusschen grondwater- en terreinniveau. Deze afwijkingen kunnen voor het agrarisch bedrijf zoowel als voor de bewoning van belang zijn. Zoo ligt b.v. langs de beken in de diluviale zone weiland in plaats van bouwland. Verder blijkt in het lage deel der gemeente de bewoning vrijwel te zijn beperkt tot terreinen hooger dan 0 m; ze ontbreekt geheel in den polder - de weinige verspreid voorkomende boerderijen liggen op door den mensch kunstmatig aangelegde verhoogingen o.a. Nekkeveld) of hebben zich geconcentreerd in een buurtje op locale kleine bulten (o.a. Achterhoek en Veenhuizen) - en wordt buiten dit lage gebied, dus naar het diluviale deel toe veel algemeener. Dat het wonen boven N.A.P. niet alle waarborgen biedt voor algeheele veiligheid, bleek bij de overstroming in 1916: een breede zone ten Oosten van de 0 m-lijn liep toen onder, zoodat heel wat boerderijen, ook in het hogere gebied, van den vloed te lijden hadden en de huizen van het stadje, met uitzondering van de Nederlandsch-Hervormde Kerk en omgeving in het water kwamen te staan.

Het geconstateerde relief hangt samen met de geologische samenstelling van den bodem in de gemeente.

Bij beschouwing van de geologische kaart blijkt, dat verreweg het grootste deel der gemeente, n.l. het hooger gelegen Zuiden en Oosten, bestaat uit zandige, een weinig geaccidenteerde laagterrasafzettingen (postglaciale dalopvulling), waarop plaatselijk, n.l. vanuit de inzinkingen en beekdalen, moerasveen en beekklei zijn afgezet. Het veen, Nijkerker- en Holkerveen genoemd, is in den loop der eeuwen (van de Middeleeuwen tot in de 19e eeuw), behalve bij Achterhoek en Veenhuizen, door vervening geheel verdwenen, waardoor de oppervlakte nu bestaat uit fijne humeuze zanden, zeer geschikt voor tuinbouw. Voorts draagt het laagterras tusschen Driedorp en Kruishaar nog stuifzanden, welke vermoedelijk van anthropogenen oorsprong zijn.

Meer naar het Noordwesten, op een lijn, welke zoo ongeveer met de 0 m-lijn samentreft, wiggen holocene laagveen-afzettingen tegen het moerasveen en laagterras uit. Deze afzettingen maken deel uit van het aaneengesloten laagveen der Geldersche Vallei. Erop ligt uitwiggende zeeklei langs het IJsselmeer, zavelig in het Zuiden, naar het Noorden steeds zwaarder wordend: de aanwezigheid van zware tot zeer zware klei (meer dan 60 pct. afslibbare deelen) is hier en daar geconstateerd. Het geologisch beeld is in dit lagere deel der gemeente veel gevarieerder, daar op korte afstanden groote verschillen worden aangetroffen. Ten Oosten van Holk, met uitzondering van een smalle zone vlak langs den westelijken oever van het havenkanaal, blijkt het laagveen inden ondergrond zich niet zoover uit te strekken als de bedekkende zeeklei, welke ter plaatse nog slechts luttele decimeters dik is.

Bij fijne waarneming weerspiegelen de verschillen in ligging, dikte, aard en soort afzettingen zich in nuances in het agrarisch productieproces; van deze agrogeologische toestanden in Nijkerk is evenwel zeer weinig bekend, deskundig onderzoek daarnaar moet nog plaats hebben.

Uitgangspunt daartoe kunnen vormen 243 grondmonsters, welke tusschen Januari 1932 en October 1943 in de gemeente Nijkerk werden genomen en op het Bedrijfs-laboratorium voor Grondonderzoek te Groningen worden geanalyseerd. Dit aantal monsters is nog te klein dan dat daaruit definitieve conclusies getrokken kunnen worden, te meer daar de ligging der perceelen niet of niet nauwkeurig was na te gaan. De monsters kunnen toch tamelijk representatief geacht worden, aangezien de meeste afkomstig zijn van perceelen van zgn. „kleine boeren”, waarover zich speciale rijkszorg uitstrekt, en van kleine tuinders, terwijl andere monsters werden genomen op initiatief van de boeren zelf, vermoedelijk dus van grootere bedrijven; zij komen dan ook uit alle deelen van de gemeente.

Het volgende kan hieruit worden afgeleid (2). De gegevens omtrent de *korrelgrootte* wijzen uit, dat verreweg de meeste monsters betrekking hebben op zgn. „zandig” gronden, welke gekenmerkt worden door een gehalte aan afslibbare deelen van minder dan 10 pct. Het beste is men dus ingelicht over dat gedeelte der gemeente, dat gevormd wordt door de Veluwe, den Veluwerand en het veengebied van Nijkerker- en Holkerveen. — Ook de tuindersgronden van Jan Plassesteeg zijn zandig. — Van de kleigronden zijn slechts 28 monsters onderzocht. Gebleken is, dat de samenstelling varieert van lichte zavel tot zware klei.

De structuur van zandgronden laat dikwijls te wenschen over. De afaonderlijke korrels laten zich door een goede grondbewerking, op het juiste tijdstip en bij het juiste vochtgehalte uitgevoerd, slechts tijdelijk tot een min of meer ideaal bouwsel samenvoegen. In het algemeen vervalt deze toestand spoedig tot de oude gebreken. Bij slagregens slaat de grond dicht, bij de droogte wordt zij stoffig of, als een natte periode voorafging, juist hard. Bij een verkeerde grondbewerking kan bovendien bankvorming in de bouwvoor en een ploegzool optreden. Bij een ideale structuur aggregereen de korrels tot samenhangende kruimels, terwijl deze toestand niet spoedig vervalt tot die, waarbij de korrels geen samenhang vertoonen of een te dikke pakking hebben. Het optreden van kruimel- of korrelstructuur wordt niet inde eerste plaats bepaald door het humusgehalte van den grond. Slechts bij zeer humusarme gronden hangt de structuur samen met het humusgehalte. Bij de Nijkerksche zandgronden zal dit reeds het geval zijn. Belangrijker is de vorm van de organische stof. Het schijnt voor het tot stand komen van de kruimelstructuur noodig te zijn dat de grond naast een voldoende hoeveelheid humus, welke de zandkorrels als een huidje bedekt, een zekere hoeveelheid gemakkelijk verteerbaar organisch materiaal, b.v. afkomstig uit stalmest, groenbemesting, stoppel- en wortelresten. Deze organische stof verteert kwantitatief en moet geregeld aangevuld worden.

Bij een beschouwing van de gegevens omtrent het *humusgehalte* van de zandgronden dient onderscheid gemaakt te worden tusschen de perceelen, beteeld met akkerbouwgewassen en die, welke in gras liggen. Van de laatste wordt in den regel alleen de zode op humusgehalte onderzocht en deze bergt uiteraard veel plantenresten, dus veel humus.

Welnu, van de 89 monsters, genomen op bouwland, bleken 80 of 90 pct. een humusgehalte van 4,1 - 8,0 pct. te bezitten, waarvan 59 een van 4,1 - 6,0 pct. Vergeleken bij andere Geldersche en Overijselsche eschgronden, die 6 a 7 pct. humus plegen te bevatten, zou men de Nijkerksche zandakkers als van vrij jongen datum willen beschouwen. - Op de broekgronden en zandweiden zijn 80 monsters genomen, waarvan het humusgehalte steeds boven 4 pct. lag en wel hoofdzakelijk tusschen 5,1 en 15,0 pct. (68 of 85 pct.). 28 (35 pct.) monsters vertoonden een humusgehalte van 6,1 - 8,0 pct. Van een hoog percentage humus kan ook hier dus niet gesproken worden. Voor alle zandgrondmonsters lag het gemiddelde humusgehalte bij 8 pct. Perceelen met een humusgehalte boven dit gemiddelde zijn gelegen op den Veluwerand en soms in het veengebied op plaatsen, waar niet al het veen is vergraven; zeer lage cijfers vindt men in de nieuwe ontginningen in het Opsten der Gemeente. - Voorzoover het kleine aantal monsters (38) van de tuindersgronden het trekken van deze conclusie toelaat, is het opvallend, dat het humusgehalte hier lager is dan op de zandgronden, n.l. overwegend tusschen 3 en 6 pct. ligt. - Van de klei is het aantal monsters te gering (7).

Het humusgehalte is een tamelijk constante grootte; voor het verhoogen zijn enorme hoeveelheden mest noodig, aangezien deze snel en bijna geheel pleegt te vergaan. Humus is het grondbestanddeel, dat de basen vasthoudt en in het algemeen op den voedingstoestand van den bodem invloed heeft. Vandaar dat kennis van het humusgehalte en van de basenhuishouding zoo belangrijk is voor de keuze van de meststoffen en het bepalen der toe te dienen hoeveelheden.

De kalktoestand (basenhuishouding) van den grond wordt gekarakteriseerd door de pH (zuurgraad); verschillende gewassen vragen voor een optimale opbrengst een verschillende zuurgraad. Bij de zandakkers van Nijkerk is de pH overwegend van dien aard, dat de gronden grootendeels (83, d.i. 88 pct. van de 94 monsters) zuur tot bijna neutraal (pH 5,1 - 6,5) en wel overwegend (63 of 67 pct.) zuur tot zwak zuur (pH 5,1 - 6,0) genoemd moeten worden. In Nijkerk zijn hoofdgewassen (zie hoofdstuk VII) rogge, haver, aardappelen en voedergewassen: de beste opbrengsten worden van deze planten verkregen bij een pH van 5 a 5,5 (liefst 5,2 a 5,3) voor de eerste drie en een pH boven 6 voor voederbieten en mangelwortels. De meeste perceelen, waarvan monsters zijn onderzocht, vertoonen een gunstigen kalktoestand; toediening van stalmeest of bekalking zal de resultaten op zuurdere gronden (pH < 5) kunnen verbeteren, zonder dat men hierin te ver mag gaan met het oog op de vruchtwisseling. - Van de zandweiden en broekgronden werden 79 monsters op zuurgraad onderzocht. 67 daarvan, d.i. 85 pct., bleken een pH van 5,6 - 6,5 te hebben, dus zwak zuur tot bijna neutraal te zijn. Met het oog op de ontwikkeling van de grasmat kan de situatie dus niet ongunstig worden geacht. - De tuindersgronden zijn eveneens zuur tot bijna neutraal (32 van de 38 monsters). - Van de klei zijn slechts 27 monsters onderzocht. 17 hiervan (63 pct.) bleken tamelijk tot zwak zuur te zijn. Indien deze gegevens representatief zijn - en dat is vermoedelijk wel zoo, want de grond bleek bij 15 van de 22 monsters slechts voor 51 - 70 pct. met kalk verzadigd te zijn -, moet de toestand ongunstig worden genoemd: „De klei- en zavelgronden (met een laag humusgehalte) verkeeren in goeden toestand, wanneer zij behoorlijk van kalk voorzien zijn; daartoe is het noodig, dat de grond een overmaat aan koolzure kalk bevat, minstens $\frac{1}{2}$ a 1 pct. en liefst 2 pct. of meer. De pH is in zulke gevallen steeds hoog, boven 7, vaak $7\frac{1}{2}$ of 8” (2, p. 49). De kalkarmoede dezer kleigronden zal vermoedelijk ontstaan zijn door uitspoeling in den loop der tijden, terwijl mogelijk het bedijken van den polder en het uitblijven van de jaarlijksche overstroming met zeeslib mede een rol gespeeld heeft.

De kalktoestand is op het zand dus gunstig, maar op de klei niet ideaal.

Thans een enkel woord over de *voedseltoestand* van den grond. Phosphor en kali zijn voor den plantengroei belangrijke factoren.

Wat de *phosphaathuishouding* betreft, wanneer op oudere bouwlanden op den zand-

grond met een normale pH een P-getal 1) van tenminste 10 en een P-citr cijfer 2) van tenminste 60 gevonden wordt, wijst dit op een gunstige fosphaattoestand, waarbij zonder bezwaar de fosphaatbemesting eens achterwege gelaten kan worden (2, p. 87 - 88); voor grasland op zand en klei zijn de grenswaarden resp. 20 en 100 (2, p. 92, resp. 95); voor kleibouwland is een P-citr. cijfer van 40 voldoende en kan met een normale fosphaatbemesting volstaan worden, terwijl bij een cijfer van 55 à 60 een kleine fosphaatgift reeds voldoende is (2, p. 95); voor tuingrond moet een nog hooger cijfer als ideaal worden aangehouden. Bij lagere waarden kan regelmatige, resp. voorraad-bemesting dergelijke opbrengsten binnen het bereik der mogelijkheden brengen, waarbij rekening gehouden dient te worden met de te verbouwen gewassen en met andere bodemeigenschappen, welke invloed kunnen uitoefenen op de meer of minder gemakkelijke opneembaarheid van de toegevoegde meststoffen.

In Nijkerk zijn van de bouwgronden op het zand 84 monsters op hun P-getal en 85 op P-citr getal onderzocht; de eerste grootheid bleek meerendeels (68 monsters) tusschen 1 en 6 te liggen, de tweede lag voor 39 pct. (33 monsters) tusschen 40 en 60 en voor eveneens 39 pct. boven 60. Voor het bereiken van goede opbrengsten zal dus bemesting in menig geval gewenscht zijn, m.a.w. daarzonder mag men veelal geen optimale opbrengsten verwachten. - Van het grasland op de zandgrond valt hetzelfde op te merken: bij 62 van de 77 monsters lag het P-getal tusschen 3 en 12, terwijl van de 78 monsters 36 (46,2 pct.) weliswaar een P-citr getal hooger dan 60 hadden, doch slechts 25 (32,1 pct.) een P-citr getal boven 100. Ook bij deze gronden lijkt bemesting resultaten te zullen afwerpen. - Van de tuindersgronden zijn slechts 38 monsters onderzocht: het P-citr getal bleek bij 28 hooger dan 60, bij 20 zelfs meer dan 100 te zijn. Kennelijk zijn deze perceelen goed bemest. - Op de klei is het aantal onderzochte monsters te gering voor het trekken van gevolgtrekkingen.

Inzake de kalihuishouding geldt, dat van bouwgronden op het zand bij een eenigszins normaal humusgehalte (6 - 12 pct.) de beste opbrengsten worden verkregen bij een (midden-)kaligetel 3) van 20 voor knolgewassen en rogge (voor haver iets lager, voor bieten wat hooger dan 20) (2, p. 120). Voor grasland ligt het optimum bij een kaligetel van 40, indien beweiding hoofdzaak is; hooiland heeft meer kali noodig (2, p. 121). Aangezien de kalihuishouding op het zand grootendeels afhankelijk is van de bemesting, heeft het onderzoek van monsters op het kali-getal vooral betekenis voor de bemestingspolitiek.

Bij de te Nijkerk genomen monsters der zandgronden bleek het humusgehalte niet groot te zijn. Bij een juiste bemestingstoestand passen dus zeker de genoemde optimale kali-getallen, zoo niet eenigszins hogere. Welnu, van de 84 monsters van bouwland op het zand vertoonen 21 (25 pct.) een kaligetel van 20 of lager, 18 (21,4 pct.) een tusschen 21 en 25 en 45 (53,6 pct.) een nog hooger kali-getal. Dit lijkt te duiden op een te zware kalibemesting op vele der onderzochte perceelen en een te lichte op andere.

De groenlanden op het zand worden veelal te weinig met kali bemest: bij 61 (78,2 pct.) ligt het kali-getal beneden 30; bij slechts 12 (15,4 pct.) is het kali-getal 31 - 40, dus gunstig, bij 5 monsters ligt het nog hooger. Volgens dit beperkte aantal gegevens zou de zandboer dus gedeeltelijk teveel kalimeststoffen op zijn bouwgronden en te weinig op zijn grasland strooien. Slechts nader onderzoek kan deze zeer voorloopige en nog te algemeene gevolgtrekking, zooals alle vorige betreffende de agrogeologische gesteldheid van den bodem, bevestigen.

-
- 1) aangevende de mate, waarin phosphorzuur, in het bodemvocht opgelost, door de planten kan worden opgenomen.
 - 2) aangevende in hoeverre de grond een toegankelijken phosphorzuur-voorraad heeft.
 - 3) dat aanduidt de hoeveelheid kali, in het bodemvocht opgelost tijdens de groeiperiode der planten.

Van de tuin- en kleigronden zijn de gegevens te weinig talrijk om tot steekhoudende beschouwingen aanleiding te verschaffen.

In de indeeling in perceelen treden duidelijk verschillen op, welke verband houden met de geologische gesteldheid van den bodem. Het laagterras is direct herkenbaar aan de grillige perceeleering en bochtige wegen. Het voormalige veengebied (moerasveen) van Nijkerker- en Holkerveen wordt gekenmerkt door de rechtheid, lengte en smalte der kavels vanuit de Laak eenerzijds en den Slichtenhorster- en Holkerweg anderzijds, alsmede door de talrijke weggetjes. In de alluviale strook ten Noorden evenwel zijn de kavels korter en breeder dan in het veengebied, terwijl ze ordelijker zijn gelegen op het laagterras; de weinige, niet al te rechte wegen gaan er vrij soepel tusschendoor.

Van het locale klimaat in en om Nijkerk zijn bij gebrek aan een waarnemingsstation in de gemeente geen nauwkeurige gegevens bekend. Wel heeft men aangaande bepaalde klimaatfactoren regelmatige waarnemingen uit Putten en Amersfoort, Kampen en Schokland, doch in den zuidwestelijken hoek van het IJsselmeer ontbreken deze. Bij de interpolatie der beschikbare gegevens werd de gewaardeerde medewerking ondervonden van Dr C. Braak, directeur van het K.N.M.I. te De Bilt (Utrecht).

Over het algemeen komt het klimaat van Nijkerk overeen met dat van De Bilt. De voornaamste afwijkingen in het klimaat van Nijkerk komen op rekening van het IJsselmeer. Daarbij moet vooral in het oog worden gehouden, dat de afsluiting van de Zuiderzee en de daarop volgende verzoeting van het IJsselmeerwater een verzwakking van deze afwijkingen heeft teweeggebracht, terwijl de toekomstige drooglegging van den zuidoostelijken IJsselmeerpolder ze zeer sterk zal doen verminderen. Voorts veroorzaakt het relief, dat deze invloed van het IJsselmeer beperkt blijft tot het lage gebied, dus practisch tot den polder Arkenheem (vgl. het locale klimaat van Kampen en omgeving, zie b.v. (3) plaat 1).

De gemiddelde jaartemperatuur in Nijkerk moet $\pm 9^{\circ}$ C zijn, met een minimum in Januari van circa $1,5^{\circ}$ C en een maximum in Juli van omstreeks 17° C. Het gemiddeld dagelijks minimum in Januari bedraagt bijna $-1,0^{\circ}$ C, het gemiddeld dagelijks maximum in Juli ongeveer 22° C. Het gemiddeld aantal vorstdagen (dagen met een minimum beneden 0° C) zal ongeveer 60 zijn (cijfers gebaseerd op (4)). Verandering van windrichting, vooral indien de winden van boven het IJsselmeer komen, kan scherpe schommelingen in de temperatuur met zich brengen; in den zomer geven zij afkoeling, in den winter verminderde koude, in de lente geringer kans op nachtvorsten.

Deze beschouwingen hebben echter betrekking op waarnemingen, gedaan op een hoogte van twee meter boven den grond. De land- en tuinbouwgewassen worden gewoonlijk minder hoog en leven in een klimaat, dat afwijkt van het zoeven geschetste. Kenmerkend voor dit klimaat is, dat de tegenstellingen in den dagelijkschen gang van de temperatuur grooter zijn. Dit houdt in, een grooter gevaar voor nachtvorst dan boven werd vermeld. Deze eigenschap treedt op de door heggen afgeschoten veldjes en in de kommen van het relief op de Veluwe en haar randen weer veel sterker op dan in den open polder en op de hoogten der diluviale gronden (5, p. 136).

De gemiddelde jaarlijksche windsnelheid is 4 à 4,5 m per seconde, het aantal dagen met een windsnelheid van meer dan 14 m per seconde (storm) bedraagt per jaar 5 à 10. De beteekenis van het watervlak in het Noorden kan eenigszins worden bevroed, wanneer men weet, dat het aantal stormdagen bij ontbreken van het IJsselmeer op gemiddeld 1 à 2 per jaar wordt geschat, terwijl de gemiddelde windsnelheid dan 3,5 à 4 m per sec. zou zijn. In het lagere deel van de gemeente is de windsnelheid grooter dan in het hogere gedeelte, waar de boomen de windsnelheid weer spoedig breken. Aan de boomen in den polder kan de grootere windkracht aldaar duidelijk worden waargenomen. De invloed van den wind op den groei der gewassen zal in den open polder grooter zijn dan in het diluviale gebied en de voormalige veenen met hun heggetjes en boomgroepen.

Vooral in de hoeveelheid neerslag doet zich de nabijheid van het IJsselmeer gelden. Waar de voormalige Zuiderzee een centrum van relatieve armoede aan regen vormt, deelen de kustzones in die eigenschap, zooals uit de hieronder volgende cijfers kan worden afgelezen; bij de gegevens voor Putten, het meest nabij Nijkerk gelegen waarnemingsstation, bedenke men, dat de plaats 15 m boven zee ligt, terwijl de andere stations op zeeniveau of slechts een weinig daarboven betrekking hebben.

Tabel 1: Gemiddelde neerslag in mm (3).

	Kampen		Putten		Amersfoort		De Bilt		Het Rijk	
	abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.	abs.	pct.
winter . .	122	20,5	148	20,7	154	22,0	173	23,0	152,1	22,0
lente . . .	115	19,2	145	19,9	136	19,0	148	19,3	131,4	19,0
zomer . . .	199	33,2	231	31,8	224	31,5	228	29,9	205,7	29,8
herfst . .	161	27,1	199	27,6	194	27,5	211	27,8	201,3	29,2
jaar . . .	597	100	723	100	708	100	760	100	690,4	100

Wat de verdeling van den neerslag over den loop van het jaar betreft, de zomer zal gemiddeld in Nijkerk iets natter, de herfst eenigszins droger zijn.

Het hiermede gegeven overzicht van het locale klimaat moet door plaatselijke waarnemingen van het micro-klimaat tot dieper inzicht rijpen. De studie van het micro-klimaat te Nijkerk moet evenwel nog worden aangevat, zoodat dit onderwerp, voor het begrijpen en voorlichten van land- en tuinbouw van zoo groot belang, in dit rapport moet blijven rusten.

Ten aanzien van de *hydrographie* kunnen de volgende opmerkingen worden gemaakt.

De afstroming van hemelwater, van nature in dit gebied geschiedend langs beken en beekjes naar de Zuiderzee, is reeds lang door den mensch beïnvloed. Ten Oosten van de Eem, welke o.m. het water van de Barneveldsche Peek afvoert, zijn de Laak en de Breede Beek de eerstvolgende Velwestroompjes; beide monden op Nijkerksch territoir in zee.

Het stroom- of boezemgebied van de Laak, groot 645 ha, ligt op het gebied van de gemeenten Nijkerk, Hoewelaken en Hoogland. De Laak, wier loop door de verving vermoedelijk sterk door den mensch is beïnvloed, voert het water der thans ontgonnen veengebieden van Nijkerker- en Holkerveen (vroeger Harderwijkerveen geheten) af en loost dit zonder kunstmiddelen in het IJsselmeer dank zij een sterk verhoogde bedding: het land ter weerszijden van deze grensbeek ligt nabij den mond ongeveer 50 cm beneden het beekpeil.

De Breede Beek, met haar rechter zijtak de Strielandsche Beek, heeft een boezemgebied van 1260 ha, dat geheel binnen de gemeente Nijkerk is gelegen, direct ten Oosten van dat der Laak. Daar, waar deze Strielandsche Beek gekruist wordt door den ouden weg van Amersfoort naar Putten en Harderwijk, is in de 13e eeuw de veste Nijkerk ontstaan, nadat de vroeger meer westelijk naar zee stroomende Breede Beek naar het benedengedeelte van de bedding der Strielandsche Beek was verlegd. Ten behoeve van de scheepvaart hebben de inwoners dier veste in 1702 definitief den loop van de beek vergraven tot Nijkerksche Haven en deze aan de zeezijde afgesloten met een schutsluis. Het beheer van de Haven is sedertdien in handen van de veste, later van de gemeente gebleven. — Op de Haven wateren ook gedeeltelijk af een 1060 ha hogere en lagere gronden ten Oosten van het eigenlijke stroomgebied van de Breede Beek; deze gronden zijn ook geheel op Nijkerksche gebied gelegen.

De landen, welke liggen ten Noorden van de beide hierboven genoemde boezemgebieden, beslaan 2510 ha ten Westen en nog ruim 100 ha ten Oosten van de haven. Zij wateren direct op het IJsselmeer af door middel van tochten en een viertal uitwateringsluizen in den van 1356 dateerenden zeedijk. Aangezien natuurlijke

loozing niet voldoende was, heeft men in 1863 in het westelijk deel, halverwege tusschen LaakenHaven, bij de zgn. Wielsche sluis een watermolen gebouwd, welke in 1885 is vervangen door een stoomgemaal. Ook de landen ten Oosten van de Haven hebben, tezamen met die onder Putten, een stoomgemaal, staande in de gemeente Putten.

De westelijke gronden hebben niet alle een polderpeil; o.m. om reden van hoogteverschil is de volgende indeeling vastgesteld:

- a. 975 ha, direct ten Westen van Nijkerk ter weerszijden van den Holkerweg; geen vast peil.
- b. 1250 ha ten Westen van a; zomerpeil 30 cm - N.A.P.
- c. 45 ha ten Westen van Achterhoek, tegen de bocht van de Laak; hooger gelegen; geen vast peil.
- d. 110 ha tusschen a en Haven; zomerpeil 20 cm - N.A.P.
- e. 120 ha ten Noorden van a en d en ten Oosten van b; zomerpeil 25 cm - N.A.P.

De landen beoosten de Haven hebben een zomerpeil van 32 cm - N.A.P., terwijl het westen den straatweg Nijkerk-Putten gelegen deel der gronden, welke zoowel op de Haven als op den Zeepolder afwateren, een zomerpeil heeft van 20 cm. - N.A.P.

Op de Barneveldsche Beek wateren af de gronden onder Appel en Voorthuizen: de Nooienbeek, stroomende langs de noordzijde van Voorthuizen en meer benedenwaarts Klaarwater geheeten, voert hier het oppervlaktewater westwaarts, om het ten Zuiden van Hoevelaken in de Barneveldsche Beek te storten.

In het geheele Westen en Zuiden van de gemeente, omfattende de stroomgebieden van Laak, Breede en Strielandsche Beek, alsmede den Zeepolder, is de *verkaveling* der gronden nauw aangepast aan de ontwatering: lange rechte kavels worden begrensd door de vele, loodrecht op de beken staande sloten en greppels. De afwatering is door deze verkaveling vooral in de middelhooge gebieden (tot 5 m - N.A.P.) zeer gebaat. In den polder zijn de kavels minder langgerekt. Aldaar kan men ook even ten Westen van den havenmond een gebied vinden met minder strakke verkaveling en bochtiger afvoersloten; gereguleerde voormalige beekjes; hier heeft vroeger een buurtschap gelegen, waarvan de hoeve Ark het overblijfsel is. De afwijkende verkaveling zal dus oud zijn, vermoedelijk ouder dan die, welke meer westelijk wordt aangetroffen en welke meer doelmatig ten opzichte van de afwatering is aangelegd (anthropogene afwateringsbochten).

Het hogere Oosten en Zuidoosten van de gemeente heeft een verkaveling, die vrijwel los van de ontwatering tot stand zal zijn gekomen, al zal zij ten behoeve van de afstroming in detail misschien wijzigingen ondergaan hebben of nog moeten ondergaan.

Het beheer van ontwatering en waterstaat in de gemeente Nijkerk is, met uitzondering van het stroomgebied van de Laak, dat van den bovenloop der Breede Beek (boven het punt van samenvloeiing met de Strielandsche Beek), de Haven (van oudsher in beheer bij de gemeente) en de gronden onder Kruishaar, Appel en Prinsenkamp, toevertrouwd aan den Zeepolder Arkemheen. Dit waterschap strekt zich ook over een deel van het grondgebied van Putten uit en is gelegen langs den oever van het IJsselmeer. Het is 4495 ha groot, waarvan twee derde onder Nijkerk zijn gelegen. De polder werd in 1356 opgericht als gevolg van den bouw van den zeedijk. De naam wijst vermoedelijk op de toen wellicht primaire functie van den poldergrond als gemeene weide van het oord Ark. In 1916 is het waterschap gereguleerd. Het bestuur bestaat uit dijkgraaf, vier heemraden en zestien hoofdingelanden.

De eerste en voornaamste taak van den Polder is de strijd tegen het buitenwater door middel van den tien km langen zeedijk. Vooral sedert de buitenlanden in den loop der eeuwen door de Zuiderzeestormen zijn weggeslagen, heeft deze arbeid zeer veel geld gekost. De overstroming van 1916 ligt velen nog versch in het geheugen en wordt telkenjare in haar financieele gevolgen nog gevoeld. Geleidelijk aan evenwel is ook de strijd tegen het binnenwater ondernomen, even-

eens ten koste van hoge financieele lasten: twee stoomgemalen, zes sluizen en een km watering heeft de Polder in eigen beheer. Daarbij zijn voorts gekomen de uitgaven ten behoeve van aanleg en onderhoud der polderwegen (22 km verharde en 35 km landwegen) alsmede van de acht en twintig bruggen.

Een overzicht van de hoogte en den druk der lasten vindt men in het volgende staatje (6; p. 48 vgg.).

Tabel 2: Omslag Polder Arkenheem en totaal der Geldersche waterschappen.

	1914	1924/29	1930/33	1933/35	1933/35 in % van 1924/29
omslag per ha					
Pr. Arkem.	f 3,85	f 14,83	f 14,30	f 12,11	82
tot. G. Wat.	- 2,31	- 6,35	- 6,66	- 5,99	94
pachtprijs per ha					
Pr. Arkem.		-120,00		- 55,00	46
tot. G. Wat.		- 97,00		- 64,00	66
druk-omslag in % v. d. pacht					
Pr. Arkem.		12,4 %		22,0 %	178
tot. G. Wat.		6,52 %		9,53 %	146

Zouden bovenstaande cijfers tot de conclusie kunnen verleiden, dat de ingelanden van den polder Arkenheem wel bijzonder in toenemende mate zwaar belast zijn, Dr Ir Mansholt stelt den toelaatbaren belastingdruk, voorzover dit het belang der waterschapswerken voor de gronden beteekent, voor dezen polder op 25 pct. van den pachtprijs (6, p. 41). Men houde voorts in het oog, dat de halveering van den pachtprijs gedurende de crisis de daling in het peil der waterschapslasten in tempo ver vooruit is, hetgeen de drukpercentages bedrieglijk opgejaagd heeft. Niettemin blijkt, dat in dezen kleipolder de druk zwaarder is dan in het geheel der Geldersche waterschappen. Daar staat ten hoogste tegenover, dat de gronden, waarop de lasten drukken, van goede kwaliteit zijn. De bedrijven zijn er gemiddeld 15 ha groot, het aantal aangeslagenen in de polderlasten belooft 1400, daar de bebouwde erven in het stadje ook worden aangeslagen.

Niet overal inden polder zijn de lasten even hoog: op het deel der gronden gelegen ten Noorden van Holkerweg - Nautenasche Steeg - Oude Amersfoortsche Weg - Veenestraat - Langstraat - Oosterstraat - Vetkamp - Zuiderzee Straatweg rusten de volle polderlasten, op de gronden ten Zuiden van genoemde wegen de „halve”. Dit beteekent dus, dat alle lagere terreinen en de meeste gronden binnen de veste ten volle worden aangeslagen, terwijl de hooger gelegen landen in mindere mate behoeven bij te dragen. De per ha op te brengen som is afhankelijk van de begrooting, wisselt met de jaren. Voor den oorlog beliepen de volle polderlasten circa f 11,-, de halve ongeveer f 6,- per ha. Stelt men voor een gemiddeld veeteeltbedrijf in deze streek de totale bedrijfsuitgaven in de jaren voor 1940 op ongeveer f 275,- per ha 1), dan beloopten deze lasten dus ongeveer 4 pct. van de jaarlijksche bedrijfsrekening per ha.

De landen, die buiten den polder Arkenheem vallen, betalen geen waterschapslasten. Het gemeentebestuur (B. en W.) heeft hier de schouw in handen, zoodat er wel zorg is voor de afwatering.

1) Bedrijfsuitgaven Over-Veluwe 1938/39 voor zuivere veeteeltbedrijven: herleid tot pacht f 273,75 (10 bedrijven), herleid tot eigendom f 212,82 (14 bedrijven); herleid tot eigendom f 284,74 (10 bedrijven) per ha. Zie: De Econ. Toestand van den Landbouw in 1938/39. Versl. & Meded. Dir. v. d. Landbouw 1940 no. 2.

Tot de niet belaste gronden behoort in de eerste plaats het stroomgebied van de Laak. Men is doende deze terreinen in waterschapsverband te brengen teneinde de verbetering en het onderhoud van de Laak, als onderdeel van de afwatering van de geheele Geldersche Vallei, te kunnen financieren. De zorg voor dezen boezem berust thans bij de aangelanden, onder toezicht van den Polder Arkenheem, resp. de gemeentebesturen.

Verder onbelaste landen zijn in het stroomgebied van de Breede Beek en alle gronden in het Zuidoosten van de gemeente Nijkerk, ten Oosten van den Barneveldschen weg, welke behooren tot het stroomgebied van de Barneveldsche Beek.

Indien de plannen, welke gekoesterd worden, eensdeels om meer gronden in waterstaatkundig verband te brengen en te belasten, anderdeels om de bestaande ontwatering, vooral door betere bemaling, te vervolmaken, worden uitgevoerd, dan zullen de boerenbedrijven hun onkosten zien stijgen in stede van dalen. Daar staat tegenover, dat de opbrengsten der gronden dan zullen kunnen worden opgevoerd en wel niet alleen door overgang op akkerbouw of gemengd bedrijf op de lagere gronden, maar ook door verbetering van de kwaliteit en het gebruik der graslanden. De kwaliteit van de grasmat immers wordt tot nu toe door de onvolgende beheersching van het grondwaterpeil ongunstig beïnvloed; ingelanden achten verbetering in dezen toestand gewenscht en mogelijk, doch dit zal nader onderzoek moeten worden. Verbetering van de kwaliteit van het grasland zal ook tot intensivering van het gebruik daarvan kunnen leiden.

Dr Ir Mansholt wijst erop (6, hoofdstuk I), dat verhooging van het lastenpeil geenszins verslechtering van den economischen toestand van den landbouw in de betrokken polders behoeft te beteekenen: wanneer de verbetering in de ontwatering grootere bedrijfszekerheid bevordert, kan men te grooter resultaten ervan verwachten (6, p. 22). Het valt daarom niet direct te zeggen, of door de eventueele uitvoering van de verbeteringsplannen de druk van de polderlasten op het agrarisch bedrijf in de gemeente Nijkerk ook realiter grooter zal worden.

Wel is duidelijk, dat de verbeteringsplannen gestimuleerd zijn door de afsluiting van de Zuiderzee, die immers tot een meer werd met een in verhouding tot vroeger constant peil. De hooge kosten van onderhoud voor den zeewaterkeerende dijk zijn door deze afsluiting gedaald, zoodat middelen zijn vrij gekomen voor de reorganisatie van den strijd tegen het binnenwater.

Deze beschrijving der afzonderlijke door de natuur geboden en door de bevolking gebruikte mogelijkheden kan worden samengevat in een weergave van het *Landschap* als synthese. Daarbij zullen de verschillende occupatievormen in de gemeente op den voorgrond worden gesteld.

De diverse landschappen in Nijkerk, onderling min of meer verschillend, worden zeer duidelijk gebundeld door den toren der Nederlandsch-Hervormde kerk, die, typisch van bouw, vrijwel overal in de gemeente zichtbaar is en den waarnemer de centrale functie van het stadje ten opzichte van zijn omgeving symboliseert; tevens is deze zichtbaarheid van den toren een teeken, dat voortdurend herinnert aan de kleine schaal van dit gebied.

Komende langs de Holkerweg uit de richting Bunschoten, ziet men aan de oostzijde van de Laak den wijden, vrijwel onbewoonde polder Arkenheem links liggen. Niets dan hooi- en weilanden in rechte kavels van behoorlijke afmetingen, zoover als het oog reikt. De enkele boerderijen liggen op door den mensch gemaakte hoogten en zijn vaak in het bezit van een zgn. „vluchtkamer” als beveiligingsmaatregel tegen de vroeger jaarlijks voorkomende overstromingen. Een haag van hooge, derhalve vrij oude peppels stoffeert deze hoeven, wat bouwland en tuingrond vlak bij de gebouwen dient ter aanvulling van de voedselvoorziening van mensch en dier op deze zgn. „zuivere” veebedrijven. Geen nieuwe, roode pannen daken trekken het oog. Alles wijst op een ouden stationnairen toestand. De uitgestrektheid van het grasland contrasteert met de ijheid der behuizingen en de ondanks beplanting geenszins omvangrijke bedrijfsterreinen. Een gesprek met boe

of arbeider leert, dat zeer veel perceelen hier in gebruik zijn bij boeren van de hoogere gronden, die voor hun gemengd bedrijf aldaar gebrek hebben aan grasland voor hun vee. Dit betreft vooral gronden links van den weg. Een nadere kennismaking met de in den polder verspreide boerderijen en het stoomgemaal blijkt moeite te kosten: de enkele onverharde wegen verkeeren, hoe grooter de afstand van het stadje wordt, in zeer deplorabelen toestand; het fietspad over den dijk is nauwelijks meer dan een van kuilen voorzien, belooft grasberm. - Deze wijde, open vlakke van den polder wordt aan den oostelijken horizon begrensd door een rij scheef gewaaide boomen, zich uitstrekkende van het stadje tot den ouden zeedijk. Het is de beplanting van den weg langs de „Haven van Nijkerk”, die aan de dijkzijde eindigt in de veelal door scheepsmasten bekroonde zeesluis.

Verder gaande in de richting van het stadje begint rechts van den weg een bebouwing van flinke boerenhoeven met groote veeschuren, die uitzien op den zee-polder en haar gronden bij informatie meerendeels achter de bedrijfsgebouwen blijken te hebben. Achter deze boerderijen is het beeld dan ook eenigszins anders dan daarvoor: de kavels zijn langer en smaller, terwijl naast het grasland, dat nog overheerscht, in meerdere mate perceelen bouwland voorkomen, waarvoor de eenigszins hooger gelegen stukken zijn uitgekozen. De hier gevestigde bedrijven hebben dienovereenkomstig het karakter van „overwegend” veeteelt. Ook dit gebied evenwel is weinig toegankelijk: ook hier zijn de wegen na regenweer in modderpoelen herschapen. Enkele boerenhoeven met veeschuren liggen in groepjes bijeen op kleineavelingen van den bodem: zij vormen de gehuchten Achterhoek en Veenhuizen. Het weggetje langs de Laak is niet veel meer dan een pad over diverse perceelen, vaak door hekken versperd. De openheid, die het polderland links van den Holkerweg kenmerkte, is hier verdwenen: de perceelscheidingen worden veelal geaccentueerd door hakhout en beplanting van elzen en wilgen. Ook liggen hier kleine oppervlakten griendhout, hetgeen eveneens belemmerend op het uitzicht werkt.

Verder in het Zuidoosten ligt het voormalige veengebied met de nederzettingen Nijkerker- en Holkerveen. Veel kleiner en smaller zijn de perceeltjes, minder fors de behuizingen van de boeren, die leven van gemengd bedrijf en eenige tuinbouw. Wei- en bouwland wisselen elkander af. Vele kleine, meestal slechts paadjes leiden naar de vaak kriskras gelegen hoeven. Nijkerkerveen met zijn kerkgebouwtje, school, kruidenier, klompenmaker en enkele andere verzorgings-bedrijfs blijkt eenigszins over een verzorgingskern te beschikken. Het is het eenige bewoonde oord in de gemeente met zulk een kerntje. De Buntwal, een zijweg van den Amersfoortschen Straatweg, evenwijdig aan den grens tusschen Nijkerk en Hoevelaken, vormt naar de zijde van het centrum de grens van het gebied van Nijkerkerveen.

Aan den anderen kant van dezen Buntwal treft men op hoogere zandgronden gemengde bedrijven aan. Het zijn groote kavels, afwisselend bouw- en weiland. De boerderijen liggen veelal aan de mooie en vaak met hoog opgaand loofhout getooide straatwegen of zijn door een behoorlijk te berijden landweg met elkaar verbonden. De behuizingen zijn van flinke afmetingen, maar meerendeels niet zoo groot, zij die, gelegen aan den Holkerweg. Ook de veeschuur is groot, zij weerspiegelt duidelijk het gemengde karakter van het bedrijf. De hoeven liggen veelal tusschen van zeer hoog en oud opgaand loofhout, meest eiken, o.a. Ehrental. Dit mooie afwisselende landschap: weiland, bouwland, hoogopgaand hout met het zachte, door de beken bepaalde, relief reikt van den Amersfoortschen straatweg in een breede gordel om het stadje, voorbij den straatweg van Nijkerk naar Barneveld, tot over de gemeentegrens naar de zijde van Putten en omvat de gehuchten Slichtenhorst, Driedorp en Wullenhove. Op Slichtenhorst in het Westen zijn de behuizingen meest gerangschikt langs den beboomden Slichtenhorsterweg. Wullenhove in het Oosten is de naam van eenige verspreide, zeer oude boerenhoeven als Balkeschoten (thans een landhuis), Hennekeler, Schiphorst; sommige zijn nog in het bezit van een oprijlaan. Hier wandelen des Zondags de stadsbewoners; de vele kronkelige wandel- en fietspaden langs de korenvelden en wei-

landen, welke hier onregelmatig van vorm zijn, lokken hen aan. Driedorp, gelegen ten Zuidoosten van de doorsnijding van dit landschap door den Barneveldschen weg, is een eschdorp, bestaande uit kleine hoeven; de esch ligt ten Zuiden van het gehucht, het grasland aan de Westzijde nabij de beeklopen.

De verspreide nederzetting Appel met vele betrekkelijk kleine bedrijfjes gelegen aan kronkelige wegen, vormt een landschap, dat, hoewel aansluitend aan dat van Driedorp - o.m. zijn er enkele engen -, gekenmerkt wordt door veel kleinere afmetingen. De grond is hier schraler: loofhout verdwijnt, naaldhout begint. Kippenschuren, overal op perceeltjes grasland gebouwd, duiden erop, dat de boer op zijn gemengd bedrijfje nog wat tracht bij te verdienen met het houden van pluimvee en het verkopen van eieren. Niet de pluimveevokkerij, zooals in het gebied van Barneveld, maar de eierproductie vormt de kern van deze nevenproductie. Aan den weg van Nijkerk naar Barneveld, hier „Nijkerkerweg” geheeten staat de korenmolen Appel; de molen staat functioneel tusschen Driedorp en Appel, beide oude nederzettingen. Iets verder in de richting van Barneveld staat de paal van het oude „Ampt van Barneveld”. Deze weg is zeer oud en verbindt dezen uithoek van Gelre met Arnhem.

Aan den rand van het Appelsche landschap, naar de zijde van Voorthuizen, ligt het gehucht 't Woud. Deze nederzetting is de laatste twee eeuwen uitgebreid door de ontginningen van de Appelsche Heide. De wegen zijn rechter dan die van Appel.

Het hierbij aansluitende landschap ter weerszijden van den Voorthuizerweg getuigt van een recente occupatie, welke nog geenzins is voltooid: nog worden de ontgonnen perceelen afgewisseld door min of meer groote complexen heide en enkele groepjes dennen. De betrekkelijke jeugd van de ontginningen kan worden afgeleid uit de tamelijk groote vierkante perceelen, uit het onverhard zijn der rechte landwegen, uit het ontbreken van eiken hakhout en het gebruik van prikkeldraad als perceelsscheiding. De hoeven in het Noordwesten aan den Voorthuizerweg vormen het gehucht Kruishaar. Naar het Oosten gaat het ontginningslandschap over in „woesten grond”, voornamelijk bestaande uit heide. Alleen aan de overzijde van den straatweg Voorthuizen-Putten liggen onder Prinsenkamp eenige hoeven, terwijl er een vacantiëkolonie schuil gaat in het naaldhout. Zoo is ook dit meest oostelijk deel van het gemeentelijk territoir door den modernen mensch in gebruik genomen: daar, waar de ontginning nog niet plaats had, verkrijgt het landschap een recreatieve functie. Over niet te lange tijd zal een beslissing genomen moeten worden, hoedeze twee onderlinge tegenstrijdige vormen van occupatie tegen elkaar afgegrensd zullen worden.

Rondom de Hervormde Kerk, daar, waar de wegen aan weerskanten van de brug over de Breede Beek samen komen, op den rand van de Veluwe en den polder ligt de voormalige veste. Van de militaire functie der nederzetting is niets meer te bespeuren, grachten en wallen zijn verdwenen zonder een spoor achter te laten. De huidige beteekenis van het stadje is gelegen in de sacrale functie, tot uiting komend in de Nederlandsch Hervormde Kerk en de andere, minder aanzienlijke gebouwen van verschillende kerkgenootschappen; de functie van economisch centrum, gesymboliseerd door tusschen kerk en het haven liggend marktterrein en de vele panden, die kennelijk verzorgingsbedrijven herbergen; de functie van knooppunt der respectieve verkeersstromen, duidelijk zichtbaar in haven en station en de bundeling der straatwegen; de functie van bestuurskern met diverse gebouwen voor de openbare diensten; de functie van standplaats der secundaire, industrieele productie, kenbaar aan schoorsteenen en fabriekscomplexen in het noordoostelijk stadsdeel; en de functie van woonplaats voor al diegenen, die bij de dienstverleening, gelegen in het vervullen der eerstgenoemde functies, een bestaan vinden.

Deze laatste functie van woonplaats is het, die de andere ruimtelijk tot een geheel verbindt, de nederzetting in sterke mate karakteriseert. Zoo wordt het stadje Nijkerk gekenmerkt door eengezinswoningen, die behalve in de kom, meeren-deels op afzonderlijke ervan of ten hoogste twee aan twee geplaatst zijn. Meer

dan een verdieping is zeldzaam. Zonder twijfel staat dit stelsel van ruime plaatsing in verband met de sterk landelijke of dorpsche wijze van leven: een ieder is gesteld op een tuin voor bloemenkweek en verbouw van eigen groente en/of aardappelen. Wie daartoe in of nabij de kern geen kans ziet, trekt langs de wegen naar buiten en vmdt daaraan, voorbij de eerste boerderijen, of aan een zijweg gelegenheid tot den gewenschten stijl van leven. Vandaar, gedreven door de toeneming van de bevolking, het ontstaan van dichtere bebouwing aan den Hoogenhof en verder in de richting van Holk, aan den Jan Plassesteeg en in de omgeving van de zuivelfabriek aan den Barneveltschen weg (buurt Luxool).

Alleen naar de zijde van Salentein en Wullenhoven heeft binnen de door de spoorlijn naar de haven gestelde grensnormale uitbreiding van de dorpskom plaats gehad: bewesten den straatweg naar Putten, derhalve in de onmiddellijke nabijheid van het industrieterrein, is een nieuwe arbeiderswijk verzeen, ten Oosten van genoemden weg een villapark voor middenstanders en beter gesitueerden. Ook naar het Zuiden groeit het stadje in de richting van de spoorlijn: tusschen het station en den Slichtenhorsterweg zijn nieuwe woonstraten aangelegd, meest voor meer bemiddelden. Het afwijkende uiterlijk van de aangebreide wijken vormt een zinnebeeld voor de opkomende vreemde kracht in het stadje: de industrie. Deze vorm van secundaire productie brengt verwarring in het vroegere harmonieuze landschap van landelijken aard, vormt een zichtbaar probleem in de hier levende gemeenschap.

Het stadje is in Mei 1940 gehavend en herbergt dientengevolge ook in de oudere kern menig modern pand. Zoowel daar als in de nieuwe industrie- en woonkwartieren sluimeren de krachten voor de toekomst. Doch de oude kern harmonieert van nature met het landschap van de omgeving, terwijl de nieuwe buurten deze eenheid doorbreken en aan haar scheppers, de menschen, de plicht opleggen een hoogere synthese met het milieu te concipieeren en te materialiseeren. Van de pogingen daartoe legt het huidige beeld van Nijkerk getuigenis af.

Samengevat kunnen dus de volgende landschappen worden onderscheiden:

- a. de wijde polder langs het IJsselmeer, schaars en verspreid bewoond en vrijwel geheel als grasland in gebruik vanwege de lage ligging.
- b. het gebied ten Zuiden van den Holkerweg met vrij groote bedrijven, waar overwegend veeteelt wordt bedreven; hakhout en opgaande elzen en wilgen markeeren de perceelscheidingen, de boerderijen liggen ten deele in groepen bijeen (Achterhoek, Veenhuizen).
- c. Het voormalige veengebied van Nijkerker- en Holkerveen met gemengd bedrijf; de smalle en kleine perceelen, gescheiden door eikenhakhout, behooren tot kleine en armelijke bedrijven, de bebouwing is verspreid met een begin van kernvorming.
- d. het randgebied van de Veluwe onder Slichtenhorst, Driedorp en Wullenhove; gemengde bedrijven, vrij groote hoeven in opgaand hout; esch bij Driedorp, bebouwing verder verspreid.
- e. de oude nederzetting Appel op de eigenlijke Veluwe: zandbedrijf met eierproductie, verspreide bebouwing, heide- en naaldhoutperceeltjes.
- f. het ontginningslandschap in wording bij Kruishaar en tusschen 't Woud en Prinsenkamp.
- g. in het centrum: het stadje, beheerscht door den toren der Nederlandsch-Hervormde Kerk, dualistisch door toevoeging van industriele elementen aan het oude, nog overwegend landelijk karakter, met buitenbuurtjes in den vorm van lintbebouwing.

Werd in het bovenstaande reeds in het kort de beteekenis aangeduid, die de mate en de verschillende soorten van begroeiing hebben voor de „aankleding” van de onderdeelen van het gemeentelijk territorium en derhalve mede voor de recreatieve waarde van dit stuk Veluwerand - nog op twee punten ten aanzien hiervan dient de aandacht gevestigd te worden.

In de eerste plaats telt Nijkerk twee landgoederen. Het eene, Salentein, eigendom van Jhr Mr H. M. van Haarsma de With, beslaat 298 ha, waarvan een groot deel onder Putten; het ligt daar, waar de Veluwerand ten Oosten van het stadje direct de open zeepolder raakt; het kasteeltje en het complex hoogopgaand hout daarachter markeeren fraai en duidelijk de tegenstelling tusschen hoog en laag. Het andere landgoed, Neude geheeten, is in het bezit van den Heer P. van Leeuwen Boomkamp; het ligt onder Slichtenhorst en beslaat ongeveer 400 ha, doch vormt geen aaneengesloten complex; opgaand loofhout overweegt, maar naaldhout is mede aanwezig. Beide landgoederen zijn ten deele onder de Natuurschoonwet gerangschikt. De recreatieve waarde dezer terreinen is onmiskenbaar; de bosschen van Salentein zijn dan ook voor het publiek toegankelijk.

Secundo zij men er zich van bewust, dat in het bijzonder in de ontginningen de begroeiing en het landschap aan verandering onderhevig zijn. Men beschouwe de cijfers, welke verzameld werden voor het jaarlijksch Verslag over den Landbouw (7):

Tabel 3: Oppervlakte bosch, griend en woeste grond in de gem. Nijkerk in ha.

Jaar	Eikenhakhout	ander hakhout	opgaand loofhout	naaldhout	grienden	woeste grond
1895	145	—	38	24	2	1010
1914	109	209	48	48	—	898
1930	105	209	48	52	—	645
1935	95	200	48	52	1	592
1939	95	200	48	50	1	525

De hoofdzaak der begroeiing blijkt te bestaan uit „anderhakhout”, voornamelijk elzen en wilgen. Men krijgt een indruk van de beteekenis in het landschap van dit hakhout, als men deze 200 ha in verhouding ziet tot het totale gemeentelijk oppervlak van 6381 ha (ruim 3 pct.) en bedenkt, dat de polder deze begroeiing geheel mist. Vergelijkt men de verhouding van de oppervlakten hakhout en opgaand hout voor Nijkerk met die van de Veluwe (1935 : 10966 ha eiken en ander hakhout tegen 41804 ha opgaand loofhout en naaldhout, zie 7b, p. 32), dan veroorloven de cijfers het Nijkerksche landschap als randgebied van de Veluwe te karakteriseeren.

Ook economisch heeft het hakhout beteekenis, in het bijzonder als geriefhout. Overigens is de oppervlakte eikenhakhout overeenkomstig de afneming van het gebruik van eikenschors aanzienlijk verminderd. Toch beslaat deze laatste soort hakhout in Nijkerk nog even veel ha als het loof- en naaldhout tesamen.

Deze laatste soorten begroeiing zijn in het landschap van groote beteekenis, vooral, als men de wegbeplanting — peppels op de lagere, eiken op de hoogere gronden — mede in de beschouwing betreft. Het hooge hout zal misschien ook, evenals de eerstgenoemde walletjes het micro-klimaat gunstig beïnvloeden. Directe economische beteekenis, met name voor de bestrijding der winterwerkloosheid, kan men aan de bosschen nagenoeg niet hechten, temeer daar er in vredes-tijd alleen voor eigen gebruik uit wordt gekapt.

De woeste grond tenslotte, waar de heide thuis is, neemt voortdurend in oppervlakte af. Het tempo der ontginning hiervan is in het laatste decennium voor den oorlog in Nijkerk gelijk aan dat op de Veluwe (vermindering oppervlakte woeste grond resp. 40 en 43%), maar op de Veluwe als geheel in deze inkrimping voor de helft ten goede gekomen aan het areaal bosch, terwijl de grondgesteldheid in Nijkerk een meerdere omzetting in bouw- en weiland toeliet, wellicht in verband met de geringere diepte van het grondwater. Slechts 9% van het ontgonnen oppervlak is tot bosch geworden. Ook in dit opzicht blijkt Nijkerk randgemeente van de Veluwe te zijn.

De economische beteekenis van de heide is geschiedenis geworden. Weliswaar

waren er in 1930 nog twee bezembindersbedrijven in de gemeente, arbeid verschaftend aan 16 personen (1848: 11 bedrijven, 38 personen), doch zij betrokken hun grondstoffen grotendeels uit Drenthe.

Terugziende op het in dit hoofdstuk vermelde, komt men tot de conclusie, dat de bevolking, eenmaal terecht gekomen in een gebied, waar hoog in laag, land in waterklimaat, diluvium in alluvium, waterbehoefte in waterbezwaar overgaan, zich aan deze gecompliceerde tegenstelling niet heeft ontworsteld - elke poging daartoe zou ook tot mislukking zijn gedoemd - doch zich ernaar heeft gevoegd, daarbij een aantal afzonderlijke occupatievormen toepassend, welke tot even zoovele landschappen hebben geleid. In de volgende hoofdstukken zal getracht worden duidelijk te maken, hoe deze occupatie, deze aanpassing heeft plaats gehad en gegroeid is en welk bestaan de bevolking op dezen grondslag heeft opgebouwd.

Literatuur:

1. Rapport „Wateronttrekkingen aan de Veluwe”
2. O. de Vries en F. J. A. Dechering (Bedrijfslab. voor Grondonderz. Groningen), Grondonderzoek, 2e druk, Nov. 1941. In de hierna volgende beschouwingen, (blz. 13-19) werden welwillend verstrekte opmerkingen van dit bedrijfs-laboratorium verwerkt.
3. Dr C. Braak: Het klimaat van Nederland A (vervolg) Neerslag I (Med. en Verh. K.N.M.I. 34 a, 1933).
4. R. Schuiling, Nederland, 6e druk, met 2 supplementen 1934-1941.
5. Dr J. Bakker, Bodemgesteldheid en klimaat. In Z.W. Sneller: Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940. (1944), Hoofdstuk IV.
6. Ir D. R. Mansholt, De waterschapslasten in de provincie Gelderland 1939.
7. a. Opgaven der Gemeentesecretarie, te verkrijgen aldaar of bij de Directie van den Landbouw;
b. voor 1895, 1914 en 1935 ontleend aan het Rapport van de Commissie voor het Streekplan van de Veluwe, Arnhem 1938, p. 32 en 33.

IV BEBOUWING EN VERKEERSWEGEN

Gebouwen vormen het rustpunt, vanwaaruit de menschen hun activiteit op het woongebied richten en waar zij contact maken met hun medemenschen. Deze activiteit en dit contact hebben tot voorwaarde, dat de personen en goederen van plaats veranderen. Het ordenen van deze verplaatsingen is de functie van het net van verkeerswegen. In dit hoofdstuk zullen beide polen van de menschelijke activiteit in Nijkerk nader worden beschouwd.

Huizen en wegenstelsel zijn in het terrein tamelijk stabiele verschijnselen. De energie en de materie, aan hun bouw ten koste gelegd, zijn, gezien in het heden, aanzienlijk. Aan huizen wordt bovendien vaak psychologisch nog bijzondere waarde gehecht als gezinscentra, terwijl wegebouw in den regel zooveel belangen raakt, dat er niet zomaar toe overgegaan pleegt te worden. De krachten van traditie en historie doen zich bij deze twee landschapselementen dan ook sterk gelden.

Wat de bebouwing betreft, komt men in Nijkerk buiten het stadje zowel buurten als lintbebouwing en verspreide hoeven tegen. Deze vormen van nederzetting komen en in het lage en in het hogere gedeelte van de gemeente voor.

Gelijk men uit de landschapsbeschrijving in het vorige hoofdstuk reeds heeft kunnen opmaken, heeft men in den zeepolder ten Noorden van den Holkerweg slechts verspreide hoeven (Nekkeveld, Ark, De Rijn, Doornsteeg, De Noord), ten Zuiden van dien weg staan de hoeven, ofwel in groepjes bijeen (Achterhoek, Grootte en Kleine Veen, Wullenhoven onder Veenhuizen, Veenhuizen) of in een meer of minder onderbroken rij langs dien weg.

Het gebied van Holker- en Nijkerkerveen wordt gekenmerkt door een verspreide, maar dichte bebouwing, waarin eenerzijds door den grooten straatweg Amersfoort-Nijkerk, anderzijds door de dwarswegen naar het Zuidoosten (Vodsteeg en Buntwal) als het ware eenige gerichtheid is gebracht. In geringe mate kan men, landschappelijk gesproken, meerdere concentratie der bebouwing waarnemen nabij de voormalige stopplaats aan den spoorweg in Holkerveen (boerderijen), ten Oosten daarvan aan den straatweg (landarbeiderswoningen „Koolhaaspark” ingevolge de Landarbeiderswet), nabij de Nederlandsch-Hervormde Kerk aan de Vodsteeg en achter in Nijkerkerveen (de zgn. „Vodbuurt”: boerenbedrijfjes). Voor het overige liggen de hoeven overal langs de wegen en stegen op een afstand van gemeenlijk 150 a 300 m van elkander.

Benoodden de Buntwal in het grootte gebied beoosten de bebouwde kom, is de bebouwing onder Slichtenhorst duidelijker gerangschikt aan de zuidzijde langs den verhardten weg; men denkt hier direct aan opstreckende heerden. Ten Noorden van den Slichtenhorsterweg, tot aan Salentein is de plaatsing der boerderijen weer geheel verspreid, ja grillig, hetgeen geaccentueerd wordt door het grillige verloop van de vele weggetjes. Afzijdig van den Barneveldschen weg vindt men dan nog de kleine huizingen van Driedorp tegen de noordzijde van den esch gedrykt. Ten Zuiden hiervan liggen nog een drietal grootte, zeer fraaie boerderijen verspreid, met name Groot Ehrental, Schavenow en Scharpot.

Aan den oostkant van den Barneveldschenweg vindt men de typische Veluwsche, grillig verspreide ligging der keuterbedrijfjes en der luttele grootere hoeven. Eigenlijk vormen heide en geboomte voor deze bebouwing slechts elementen ter „Auflockerung”, die, voorzoover de ontginning nog zal voortschrijden, tijdelijk zal blijken te zijn. Kruishaar, Appel, 't Woud en in het uiterste Oosten Prinsenkamp vormen daarvan op Nijkerksch territorium de uitgangspunten, terwijl aan gene zijde van de gemeentegrens benoorden den weg Hoevelaken-Voorthuizen dergelijke groepen behuizingen worden aangetroffen.

In de geheele gemeente is het veeteeltbedrijf de voornaamste bedrijfstak; in den polder treft men het zuivere veeteeltbedrijf aan, op de zandgronden en in het veen is het gemengde bedrijf typisch. De bouw der hoeven is geheel op dit productieproces toegespitst en beoogt in de eerste plaats huisvesting van het vee: paarden, koeien en varkens. Reeds *Gallee* wees er op, dat ook in Nijkerk

het aan deze doeleinden beantwoordende „halle”-type overheerscht 1). De beschrijving, die 't Hooft ervan geeft 2), geldt ook voor de meeste boerderijen onder Nijkerk, onverschillig in welk gedeelte der gemeente ze staan.

Het centrum van zulk een hoeve wordt gevormd door een ruime halle, waarin het wintervoeder voor het vee wordt geborgen. Zij wordt begrensd door twee rijen dikke palen, de zulen; hierachter bevindt zich aan iedere zijde van de halle een lagere zijgang, waar in den winter het vee staat. Door een muur van de schuur gescheiden, neemt het ervoor gelegen woongedeelte, de heerd, in verhouding een kleine oppervlakte in beslag. De heerd is een woonkeuken, waarin soms nog wel bedsteden worden aangetroffen; tegenwoordig treft men evenwel aan weerszijden gewoonlijk een smal slaapkamertje aan. De woonkeuken is het hoofdvertrek gebleven, door meubileering en aankleding de toegenomen welvaart ten toon spreidende; een ieders blik gaat bij het betreden van de heerd naar de schouw, die veelal betegeld is en waarvoor tegenwoordig een min of meer modern fornuis voor kook- en verwarmingsdoeleinden prijkt; zelden ontbreekt het prachtige, soms zeer oude kabinet, dat met den uitzet de huwende boerendochter pleegt te vergezellen; enkele familieportretten en de borden op den overstekenden rand boven de schouw completeeren het goed verzorgde geheel. In den polder, waar tot voor enkele jaren nog kaas en boter op de boerderijen werd vervaardigd, valt de groote kelder onder het huis op, waarin de kaas werd bewaard; de aanwezigheid van een vluchtkamer, daarboven, werd reeds vermeld.

Terugkeerende naar het bedrijfs gedeelte, ziet men, hoe van een der zijgangen aan de zijde van het woonhuis een stuk is afgenomen om dienst te doen als „goot”, „geut” of „gotte”, dat is als waschkok; in de kleinere hoeven van Nijkerkerveen ontbreekt dit vertrek vaak. Ook blijkt boven de zijgangen tegen het schuine dak vaak een zolder te zijn afgescheiden, de „hilt” of „hilde”, welke als bergplaats of voor een deel ook wel als slaappleats voor den inwonenden knecht of een der zoons wordt gebruikt.

Een bezwaar van het halletype is, dat het vaak te klein is op het stuk van bergruimte. Inzonderheid op het zand is het aantal bijgebouwtjes nogal talrijk; een bergschuur, een wagenschuurtje, een hooiberg (met twee roeden), kippenhokken zijn bij verschillende boerderijen te vinden. Naast het woonhuis, aan de overzijde van den ter zijde van de hoeve gelegen toegangsweg, treft men in den polder, op het zand en in het veen vaak een apart steenen gebouwtje aan, het „bakhuis”, waarvan de naam het doel al aanduidt en dat ontstond, om het slapen in de woonkeuken in den zomer mogelijk te maken; sinds men over afzonderlijke slaapkamertjes ging beschikken, verloor het bakhuis zijn bestaansgrond; daar evenwel de meeste hoeven van ouden datum zijn, wordt dit bijgebouw nog veel aangetroffen; het dient nog als zomerverblijf, daar het gemakkelijker schoon kan worden gehouden dan de woonkeuken, wanneer de boer en de arbeiders overdag van het land komen om te eten. In den oorlog werden er evacuees in gehuisvest. Tegen het bakhuis aan wordt vaak een schuurtje aangetroffen, in het bijzonder op de zandgrond bij meer gemengde bedrijven.

De beplanting van het erf is in den polder en op het zand verschillend. Voor den polder is typeerend een rij hooge peppels, welke in voor- en najaar de hoeve met moestuin en boomgaard beschermen tegen de heerschende winden, en de groote vochtigheid, terwijl zij 's zomers de hitte tempert. Op het zand worden huis, tuin en boomgaard beschut door een beukenhaag, vaak van een behoorlijke hoogte, en achter op het erf door eenige boomen, welke felle windvlagen moeten afweren; de hagen in het boomrijke zandgebied domineeren lang niet zoo sterk als de peppels in den open zee-polder.

Alleen naar de zijde van Amersfoort, in en om Nijkerkerveen treft men naast

-
- 1) J. H. Gallee, Het Boerenhuis in Nederland en zijn bewoners. 1908. Kaart der Woningtypen.
 - 2) Ir P. J. 't Hooft, Nederlandsche Boerderijen, fig 6, blz. 42.

Tabel 4:

Bebouwing in en om de bewoon

Oord	woningen		overig		
	bewoond	leeg	hotels, logementen restaurants, ver- gaderlokalen, enz.	scholen	kerken, evangeli- satielokalen
de kom					
Nijkerk	1114	32	20	9	7
Jan Plasseseteeg.	69	2			
Luxool	32	1			
Wullenhoven . . .	46	1			
de polder					
Doornsteeg . . .	11	-			
Holk.	79	-			
In den polder . .	7	1			
Langs de zeedijk.	16	-	1		
Veenhuizen . . .	5	-			
Achterhoek . . .	16	-			
het veen					
Holkerveen . . .	96	5	1	1	
Nijkerkerveen . .	306	8	6	1	1
Slichtenhorst . .	22	-			
Driedorp	15	-			1
de Veluwe					
Appel	36	1		2	
't Woud	13	-			
Kruisbaar	15	-			
Prinsenkamp . . .	33	1			
Verder verspreid.	191	4	1		
Totaal der gemeente	2122	56	29	13	9

oorden (zie kaart II) in 1930.

g e b o u w e n

kantoor- gebouwen	pakhuisen, schuren, loodsen	fabrieken en werkplaatsen	koetshuizen, garages, stallen, enz.	andere (winkels, warenhuizen, venduhuizen)	totaal
19	91	137	62	171	516
	91	1	9	1	20
	16		12		28
	10		8		18
	8		8		16
	33	3	28	2	66
	6	1	5		12
	15		13	1	30
	4		4		8
	7		7		14
	10	1	10	3	26
	54	4	50	12	128
	22		22		44
		1	2	2	6
	20	1	18	2	43
	3		3		6
	3		3		6
	11		10		21
	96	4	70	2	173
19	418	153	344	196	1181

het halletype nog een anderen boerderijvorm aan, n.l. het langsgeltype. Terwijl het halletype van Saksischen oorsprong is, wordt het langsgeltype als Frankisch gequalificeerd. Dit type heet uitermate geschikt te zijn juist voor het kleinbedrijf (3). Het kenmerkende van het langsgeltype is, dat de woonvertrekken (mooie kamer, woonkeuken, bijkeuken) en de schuurgedeelten (koestal, mestvaalt, tasruimte, deel, paardestal) alle achter elkaar gelegen zijn, met ieder een afzonderlijke toegang in den langsgel. Ook de boerderijen van dit type zijn aan moderniseering onderhevig, waardoor bijgebouwen ontstaan; uit hygienische oogmerken verdwijnt de koestal uit het gebouw, terwijl de opkomst van de kunstmest de stalmest een minder kostbaar bezit deed worden en de mestvaalt uit de boerderij naar een plaatsje ergens buiten op het erf verdreef.

Algemeen blijkt de drang naar verbetering bij de Nijkerker boeren uit den bouw van silo's ten behoeve van de conserveering van het veevoeder, alsmede uit talrijke verbeteringen in de schuur ten bate van het vee in den winter en de scheiding van woon- en slaapruijnte in het woonhuis. Bij nieuwbouw wordt echter, zooals bij Nieuw Leven aan den Voorthuizerweg kan geconstateerd worden, nog vastgehouden aan het oude halletype. Dit kan worden toegejuicht, daar dit type bij het landschap goed past, ook in de ontginningen.

De bebouwing van de kom van Nijkerk zelf is poliepachtig in alle richtingen. Aan de meeste armen van de poliep is de lintbebouwing nog niet geheel gesloten. Aan een oud stuk weg tusschen de voormalige stopplaats Slichtenhorst - alwaar aan den hoofdweg een heel leelijk stuk lintbebouwing is verrezen - en den Slichterhorsterweg staan eenige tuinderswoningen, waarachter de kweekerijen, met plat glas en een enkele kas, zich tot aan de spoorbaan uitstrekken.

In en om het stadje wordt het oog menigmaal getroffen door de luttele restanten der voormalige 250 tabakschuren. De overgeblevene hebben alle na verbouwing een andere bestemming gevonden: in de kom zijn het meest pakhuizen geworden, meer naar buiten is de voorzijde vermaakt tot een - steenen - huisje, terwijl het achtergedeelte als bergruimte of schuur dient. Vergane glorie!

Een overzicht van de bebouwing onder de verschillende bewoonde oorden en buurtschappen, zooals zij in hoofdstuk II werden opgesomd, vindt men in tabel 4.

Duidelijk blijken de relatieve openheid van den zeepolder en de veel dichtere bebouwing van het veengebied. Voor het overige is de omgeving van Nijkerk niet rijk aan bebouwing.

Tabel 4 geeft ook een beeld van de verspreiding der verschillende soorten gebouwen, die niet voor bewoning bestemd zijn. De cijfers spreken voor zich zelf; zij zullen in de volgende hoofdstukken ter sprake komen. In het algemeen demonstreeren zij de geringe ontwikkeling van de bijkernen, ja, zelfs van Nijkerkerveen.

De toeneming van de bebouwing kan worden afgelezen uit tabel 5. Bij gebrek aan vergelijkbare gegevens worden alleen de woningen vermeld van de kom en daarbuiten; pas van 1920 af is een splitsing naar de oorden mogelijk.

Voor 1900 is er in Nijkerk geen groei in den omvang der bebouwing. Daarna breidt de kom zich steeds sneller uit, terwijl in het overig deel der gemeente de ontwikkeling eerst na den vorigen wereldoorlog tot toeneming van het aantal woningen aanleiding geeft. Dit betreft in het tijdvak 1920 - 1940 de buurten Luxool (buitenvijk van de kom), Holk (lintbebouwing nabij de kom), Holker- en Nijkerkerveen (nieuwe arbeiderswoningen van het Ds Koolhaaspark en keuterbedrijffjes) en het ontginningsgebied. Overigens neemt de bebouwing op het zand geleidelijk toe, terwijl die in den polder vrijwel constant blijft; dit is zoo- wel aan verschillen in de grondgesteldheid en den omvang van den grondeigendom als aan de juist op het zand toegelaten vermeerdering van het aantal agrarische bedrijven toe te schrijven.

Bij de woningtelling van 1919 werden in de veste 1002 woningen geteld. In 188

Tabel 5: Toeneming van den woningvoorraad 31 December 1879 - 1940.
(1879 t/m 1930 Volkstellingen, 1940 opgave Gemeentebestuur)

Obtd:	1879		1889		1899		1909		1920		1930		1940		Opmerkingen
	bew.	ledig	bew.	ledig	bew.	ledig	bew.	ledig	bew.	ledig	bew.	ledig	bew.		
Nijkerk	888	17	901	17	880	16	958	13	1003	3	1114	32	1327		n. a. o. is niet afzonderlijk opgegeven, dus begrepen onder „verder verspreid“.) gerekend bij Nijkerk
buiten Nijkerk	735	16	754	19	776	12	760	9	799	1	1008	24	1173		
bij de kom									61	-	69	2	71		
w. v. Jan Plasse-									n. a. o.	-	32	1	32		
steeg									42	-	46	1	55		
Luxool															
Wullenhoven															
de polder									14	-	11	-	n. a. o.		
Doornsteeg									39	-	79	-	94		
Holk									n. a. o.	-	7	1	n. a. o.		
In de polder									13	-	16	-	n. a. o.		
Langs den zeedijk									5	-	5	-	6		
Veenhuizen									10	-	16	-	12		
Achterhoek															
het veen									60	-	96	5	117		
Holkerveen									280	-	306	8	355		
Nijkerkerveen															
Slichtenhorst									18	-	22	-	n. a. o.		
Driedorp									12	-	15	-	n. a. o.		
de Veluwe									34	-	36	1	43		
Appel									11	-	13	-	n. a. o.		
't Woud									16	-	15	-	n. a. o.		
Kruishaar									n. a. o.	-	33	1	n. a. o.		
Prinsenkamp									184	1	191	4	420		
Verder verspreid.															
Totaal der gemeente	1623	33	1655	36	1656	28	1718	22	1802	4	2122	56	2500		

woningen was een nering of bedrijf gevestigd, 793 waren gewone woningen. Van deze laatste bestond 88% uit arbeiders-, 9% uit middenstands- en 3% uit woningen voor meer gegoeden. De opvoering van het woonpeil sindsdien ging hand aan hand met den nieuwbouw voor de zich uitbreidende bevolking. Dit kan men zien aan de aantallen nieuwgebouwde (384) en verbouwde (102) woningen in het tijdvak 1931 - 1939 in vergelijking met de netto-vermeerdering van den woningvoorraad in de geheele gemeente Nijkerk van 2178 op 31 December 1930 met 377 (14,6%) tot 2555 op 31 December 1940 (tabel 6).

Tabel 6: Aanvulling woningvoorraad in Nijkerk 1931 - 1939.
(opgave Bouw- en Woningtoezicht Gem. Nijkerk).

	boerderijen	winkelwoningen	woonhuizen	verbouwde woonhuizen	totaal nieuw gestichte woningen
1931	13	2	17	4	33
1932	8	1	40	5	49
1933	17	-	46	15	63
1934	9	2	24	17	35
1935	8	2	35	10	45
1936	3	4	32	17	36
1937	4	3	28	15	35
1938	10	5	23	11	34
1939	7	1	47	8	54
totaal	79	20	292	102	384

Zooals in hoofdstuk VII zal blijken, is de toeneming van de behoefte aan werkkrachten in de industrie na 1919 groot geweest, terwijl de loonen die door arbeid in de secundaire productie kunnen worden verkregen, hoger zijn dan die welke men door landarbeid kan vergaren. Voorts heeft de komst van de industrie ook aan den winkelstand in Nijkerk een ruimer bestaan verschaft. De stijging van het woonpeil, die veel voorbereidend werk en veel doelbewuste inspanning heeft gevergd, is door deze vestiging van industriële ondernemingen te Nijkerk en de dientengevolge toegenomen woningbehoefte bevorderd, terwijl de opbloei van vele agrarische bedrijven in de streek, waarvan Nijkerk het verzorgingscentrum is, tot 1930 een tweede belangrijke factor heeft gevormd.

Deze ontwikkeling - stijging van woonpeil en toeneming van het aantal woningen - is door den oorlog onderbroken. Reeds in Augustus 1940 werd een behoefte aan nieuwe woningen op circa 100 geschat; sindsdien is er te Nijkerk vrijwel niet meer gebouwd, terwijl in het voorjaar van 1945 nog weer een aantal woningen aan het oorlogsgeweld ten offer vielen. In het Rapport van de Commissie voor het Streekplan van de Veluwe (4, p. 99) wordt voor Nijkerk tegen 31 December 1960 een behoefte van 3070 woningen berekend (12100 inwoners), derhalve 570 meer dan er ultimo 1940 waren. De aanwijzing der terreinen, waar nieuwe woningen zullen mogen worden gezet, moet nog geschieden; een uitbreidingsplan krachtens de Woningwet is in voorbereiding.

Thans de verkeerssituatie.

Vanouds heeft Nijkerk beschikt over behoorlijke verkeersverbindingen. Te Land zijn de wegen naar Barneveld en Voorthuizen 1) al vele eeuwen oud. De Barneveldscheweg vormde het laatste gedeelte van de groote strategische route van Arnhem naar den Noordwesthoek van het hertogdom Gelre, hij is ook al vroeg

1) Zie 5, de kaarten op p. 2 en 108.

bestraat, tot „straatweg” geworden. De weg naar Voorthuizen is vroeger niet zoo belangrijk geweest en veel later tot moderne verkeersweg gepromoveerd.

Alhoewel het niet onmogelijk is, dat ook de verbinding Nijkerk-Barneveld-Arnhem als zoodanig wel eens is gebruikt, is toch de weg Amersfoort-Nijkerk-Harderwijk 1) veel eerder als reis- en handelsroute te beschouwen. Laatstgenoemde verbinding mag zich eveneens op een eerbiedwaardigen ouderdom laten voorstaan, al is zij ook ter hoogte van Jan Plassesteeg bij een latere verbetering verlegd; meer naar het Oosten heeft deze weg oorspronkelijk met terzijdelating van Putten via Watergoor, Diermen en Steenenkamer regelrecht naar Ermelo geloopt.

Beide hoofdwegen tezamen hebben bij het ontstaan en de ontwikkeling van Nijkerk een rol gespeeld. Daarbij is van belang geweest, dat Nijkerk door het bezit van een toegang tot de zee - de Zuiderzee is tot de 16e eeuw een belangrijke handelszee en nadien nog een vaarwater van groote beteekenis voor de binnenvaart - aan de hierlangs gaande personen- en goederenstromen niet alleen deel had, maar hen ook, indien dat gewenscht of voordeelig leek, vermocht om te leiden. In het bijzonder voor het doorgaand verkeer van Amsterdam naar de Veluwe, de IJsselstreek en Westphalen en omgekeerd vervulde Nijkerk naar omstandigheden de functie van overgangplaats op een ander verkeersmiddel.

De verbinding met de Zuiderzee was, zooals in hoofdstuk III is vermeld, van nature gegeven door den samengevoegden benedenloop van de Breede en de Striandsche Beek. Naargelang de ontwikkeling der scheepstypen voortschreed, werd, in het bijzonder toen ten behoeve van de tabakscultuur uit Holland en Zeeland scheepsvrachten mest moesten worden aangevoerd, de natuurlijke waterloop onvolgende en overladen op de reede was noodzakelijk. Na vele onderhandelingen tusschen het polder- en stadsbestuur, met name over de verdeling der financiële lasten, heeft de veste omstreeks 1702 haar wil weten door te drijven; de beek is vergraven tot de „Nijkerksche Haven”, de weg van de veste naar zee op den westelijken oever is verbeterd en aan de zeezijde is een houten schutsluis gebouwd.

Het uiterlijk dezer land- en waterwegen was tot op het einde van de Republiek tamelijk primitief. Onverharde zandwegen met diepe karresporen, zooals tot voor kort nog zooveel op de Veluwe voorkwamen, in den winter onbegaanbare modderpoelen buiten het zandgebied - de polderwegen boden niet lang geleden nog zulk een aanblik - en een eenvoudige, wat breede vaarsloot met een primitief sluisje en een soort wadgeul, die bij ebbe welhaast onbevaarbaar was en herhaaldelijk weer op diepte moest worden gebracht - meer moet men zich van het assenkruis ten dienste van de verplaatsing van mensch en goed tijdens den bloeitijd van Nijkerk tot aan de Fransche bezetting en gedeeltelijk nog daarna niet voorstellen.

In de 19e eeuw zijn de beide groote landwegen verhard, waardoor hun trace tevens werd vastgelegd. Voor den Barneveldschen weg zijn plannen van 1829 en 1848 bekend, welke evenwel tot niets hebben geleid. Pas in de vijftiger jaren is men hier tot begrinding en later tot bestrating overgegaan onder instelling van een aantal tollén, welke in 1920 zijn opgeheven. Het onderhoud berust thans bij de Provincie en de Gemeente. Men zie deze verbeteringen in het licht van de functies van Nijkerk als markt- en havenplaats voor de noordwestelijke Veluwe (zie hieronder en hoofdstuk VII).

De route langs de Zuiderzee evenwel is in 1825 grondig herzien, waarbij op Nijkerksch territoir eenige omleggingen tot stand kwamen. Allereerst werd de oude weg direct van Amersfoort naar Nijkerk bestraat, zij het niet in zijn geheel, want men volgde in het Westen een weg, welke bij Hoevelaken aansloot op den in 1808/09 onder Koning Lodewijk Napoleon aangelegden straatweg Amersfoort-Apeldoorn. Aan de oostzijde van Nijkerk is bij Salentein niet meer de oude weg over Diermen en Aller naar Ermelo gevolgd, maar een nieuw wegvak aangelegd, dat

1) Zie 5, de kaarten ip p. 2 en 108.

via Putten naar Ermelo voert. Terwijl nu de weg Amersfoort-Apeldoorn op 's Rijks kosten is gebouwd, is de Zuiderzeestraatweg gefinancierd door vermogende ingezetenen van de doorsneden gemeenten; daarbij hebben de gemeenten zich evenwel garant moeten stellen voor rente en aflossing der geleende kapitalen, hetgeen ondanks het feit, dat bij Koninklijk Besluit van 1835 14 tollon op dezen weg zijn ingesteld (opgeheven omstreeks 1903), nog tot heel wat financiële perikelen heeft geleid. Het verkeer van postkoetsen (al in 1797 twee maal per week van Amsterdam naar Groningen, Kampen en Deventer via Nijkerk) en diligences (in 1797 een maal per dag van Amersfoort naar Zwolle) is door deze grondige wegverbetering aanzienlijk gediend.

Door de opkomst en bloei van het spoorwegverkeer - de lijn Amersfoort-Zwolle is in 1863, de zijtak Nijkerk-Ede in 1902 tot stand gekomen - is de Zuiderzeestraatweg ook later niet geheel tot haar recht gekomen. Pas in de 20e eeuw wordt door de motor het wegverkeer ook hier enorm opgevoerd. Tijdens de voorbereiding van het Rijkswegenplan is in 1929 de weg Hoewelaken-Nunspeet op het primaire wegenplan geplaatst. Verschillende verbeteringen aan den weg zijn uitgevoerd, waaronder verbreding van het verharde gedeelte van 4 tot 5,5 m, vervanging van de keien door klinkerbestrating, het aanbrengen van een asfaltbetondek op een wegvak ter hoogte van Nijkerker- en Holkerveen en aanleg van gedeelten rijwielpad, genoemd kunnen worden. Deze hoofdweg wordt, voorzover gelegen buiten de kom van Nijkerk, beheerd door het Rijk. Op het programma staat verlegging van dezen Rijksweg buiten het stadje om en wel ten Zuidoosten van den spoorweg langs, waardoor het doorgaand verkeer tevens de kruisingen met dien spoorweg aan weerszijden van Nijkerk zal kunnen vermijden.

De haven van Nijkerk (6) is thans bevaarbaar voor schepen met ongeveer 200 ton laadvermogen. De Buitenhaven is 350 m lang, 25 m breed en 2,30 m -N.A.P. diep (normaal peil IJsselmeer: 0,13 m -N.A.P.). Er voor ligt een buitengcul ter lengte van 1410 m, 50 m breed en van ongeveer dezelfde diepte. De Buitenhaven is door de schutsluis gescheiden van de Vaart. Deze is 3,6 km lang, ongeveer 25 m breed en tenminste 1,60 m diep. Het uiteinde, de Kolk, is eenigszins verbreed en biedt ongeveer 500 m ligplaats aan steenen kaden. Ook aan de Buitenhaven is een los- en laadplaats, welke evenwel weinig gebruikt wordt.

Ook de haven heeft sedert den Franschen tijd menige verbetering ondergaan, het laatst in de jaren dertig van deze eeuw. In 1930 n.l. is nabij het stadje een zijhaven gegraven ter ontsluiting van nieuw industrieterrein; de spoorwegaansluiting van de haven, welke noordelijk om het stadje heen loopt en in 1903 is gebouwd, komt daardoor beter tot haar recht. De havenouillage is anno 1932 vermeerderd met een elevator voor granen. Het volgend jaar is de zeelsluis ver groot tot een lengte van 33 m en een doorvaartwijdte van 7 m; de diepte der drempels is 2,80 m -N.A.P. Door middel van een elektrische pompinstallatie wordt de Vaart op een peil van 0,30 m N.A.P. gehouden, terwijl een gemeentelijke baggermolen de diepte van Vaart, Buitenhaven en geul constant houdt. Het beheer over het havenkanaal alsmede het havenmeesterschap berusten bij den gemeentelijken „Commissaris van de Vaart". Deze stelt desgewenscht tegen een vast tarief een sleepbootje ter beschikking van zeilschepen voor de reis van buiten de sluis naar de Kolk of omgekeerd.

Een soepel haventarieff, dat rekening houdt met het al of niet geladen zijn der schepen bij aankomst of vertrek 1), vormt het sluitstuk op de maatregelen, die aan het gebruik van de haven van Nijkerk, zooals zij van nature gegeven en door den mensch verbeterd is, ten goede moet komen. Niet alleen Nijkerk zelf is daarmee gediend, het verkeer te water wordt hierdoor, geographisch gesproken, dichter bij de geheele noordwestelijke Veluwe gebracht 2). Deze functie deelt

1) Verordening van 20 Mei 1936.

2) Daarom is den bouw van den nieuwen zeelsluis in 1933 door het Rijk bekostigd: het werk was noodig door de afsluiting van de Zuiderzee.

de haven van Nijkerk met die van Harderwijk, toegankelijk voor schepen tot 450 ton, en die van Amersfoort, bereikbaar voor schepen van ten hoogste 500 ton. De haven van Nijkerk is derhalve van een geringere toegankelijkheid, doch zij ligt meer centraal ten opzichte van het verzorgingsgebied der noordwestelijke Veluwe.

Naast deze hoofdverbindingselementen is er in de gemeente Nijkerk een dicht net van minder belangrijke landwegen en paden. De voornaamste daarvan zijn op kaart II aangegeven. De functie van deze verkeerselementen is ten deele ontsluiting van het gemeentelijk territorium ten behoeve van contact der verspreid wonenden onderling en met het stadje, ten deele verbinding van verder gelegen dorpen en gehuchten met het oude marktcentrum Nijkerk. Heel lang hebben zij het uiterlijk van diepe karresporen op het zand en geulrijke modderbanen door den polder gehad.

Vooraf het onderhoud van de polderwegen heeft heel lang een punt van zorg gevormd. De onderhoudsplicht voor de wegen en de stegen in den polder moet vanouds gerust hebben op de aangelanden. Gezien het feit, dat de polder vroeger dichter bewoond geweest moet zijn - gehuchten Ark, Nekkeveld, Holkestein, kasteel Watergoor - is het niet zoo verwonderlijk, dat het polderbestuur, toen nog Dijkstoel geheeten, voor sommige wegen en stegen het onderhoud overgenomen, „gepacht" heeft en ten aanzien van de overige het schouwrecht is gaan uitoefenen. Wel heeft reeds vroeger plaatselijk puinstorting tot wegverbetering moeten dienen, doch het heeft tot diep in de 19e eeuw geduurd, aler men de vele bij het Ambts-, later Gemeente-bestuur en bij den Dijkstoel inkomende klachten als grond is gaan beschouwen; van den Watergoorschenweg b.v. is bekend, dat hij in 1874 met klinkers is bestraat. Met verschillende andere wegen is het net zoo gegaan, maar met de klinkerverharding is men er niet. In den winter van 1923/24 zijn er nog stegen, waarlangs de postbestelling door de gesteldheid van den bodem tijdelijk niet kan worden uitgevoerd en in 1930 staan er verschillende polderwegen ten deele blank. De onvoldoende beheersching van het waterpeil in den polder versterkt den het verkeer belemmerenden werking van onvoldoende wegverharding; door grintverharding, speciaal in en om Holkerveen, en het storten van sintels ten behoeve van de sedert 1900 alhier steeds meer in gebruik gekomen rijwielen heeft men menigen landweg in den polder tusschen de beide wereldoorlogen een hooger graad van verkeerszekerheid gegeven. In de kom van het gehucht Achterhoek vindt men echter nog geheel den ouden toestand. De tertiaire wegen - naar zee, naar Nekkeveld, de Bunschoterweg, de Holkerweg, de Achterhoekscheweg en de voornaamste wegen in Nijkerkerveen en Holkerveen, alsmede enkele buitenwegen om de kom heen - zijn thans alle beklinkerd. De Gemeente en de Polder zijn de voornaamste onderhoudsplichtigen; menige steeg evenwel is bij particulieren in eigendom en in beheer, hetgeen in den regel van invloed is op de hoedanigheid van haar verharding.

In het Zuiden en Oosten van de gemeente, op het zand en in Nijkerkerveen, is het wegennet vanouds en ook nu nog veel dichter dan in den polder. Een blik op Kaart II bevestigt zulks. Het baart dan ook geen verwondering, dat nog lang niet alle wegen en paden hier voor het moderne verkeer geschikt zijn gemaakt. Met name in Nijkerkerveen is de grondgesteldheid van dien aard, dat bij eenigszins aanhoudenden neerslag het verkeer buiten de hoofdstraten, zelfs per rijwiel, vrijwel onmogelijk wordt. Op de eigenlijke zandgronden geldt deze moeilijkheid in veel mindere mate. Vele paden en weggetjes zijn in dit Zuiden en Oosten van de gemeente particulier eigendom. De boeren-eigenaren en -pachters op het zand hebben wel zooveel belang bij een goede berijdbaarheid van dit dichte net van paden, dat over het algemeen ook de wielrijder-tourist - de drager van het moderne verkeer - geen reden tot klagen heeft. De overheid heeft in de laatste decennia de voornaamste verbindingen, n.l. die van Jan Plassesteeg over Slichtenhorst naar Driedorp en de nieuwe Voorthuizerweg van Driedorp over Kruishaar dwars door en ten behoeve van het ontginningsgebied onderhanden

genomen; de eerste is beklinderd, het asphaltbetondek van den Voorthuizerweg zal na den oorlog worden voltooid. De weg, welke, de buurt Prinsenkamp van Noord naar Zuid doorsnijdt, Putten met Voorthuizen verbindt, is van een klinkerdek voorzien; het onderhoud berust bij de beide belanghebbende gemeenten Putten en Barneveld.

Het rijwielpadennet, dat in hoofdzaak oude land- en polderwegen volgt, krijgt, zooals reeds is vermeld, steeds grootere beteekenis voor de bevolking. Naar een schatting van den heer Gemeentesecretaris bedraagt het aantal rijwielen per 100 inwoners ongeveer 60; immers van den leeftijd van twaalf jaar af heeft practisch iedereen een fiets, terwijl menige boer, behalve zijn gewone rijwiel, er ook nog een exemplaar voor den Zondag op na houdt. Daarbij komt de groeiende omvang van het touristisch rijwielverkeer. In verband daarmee hebben de Stichting Rijwielpadvereniging West-Veluwe en de Gemeente menige verbetering en uitbreiding tot stand weten te brengen.

De spoorweg, welke de gemeente op weinig fraaie wijze van het Zuidwesten naar het Noordoosten doorsnijdt, dateert van 1863; immers in dat jaar is het traject Amersfoort-Zwolle, aangelegd op grond van de Spoorwegwet van van Hall, aan de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij ter exploitatie overgedragen. Hiermede is, door de ontwikkeling van de verkeersmiddelen gedwongen, voorloopig een einde gemaakt aan de verbindingsfunctie van het boven vermelde assenkruis van land- en waterwegen. Het tijdperk van den spoorweg breekt ook voor de Veluwe aan; evenals elders zal het zijn einde vinden, wanneer in het begin van de 20e eeuw het motorverkeer zijn intrede doet. Hoewel pas laat (1935) wordt ingezien, dat ook op de Veluwe de spoorweg niet meer het geeigende middel is om het plaatselijke gewone goederenverkeer te verzorgen; het station Nijkerk wordt dan gesloten voor stukgoederen, de A.T.O. krijgt dit toegewezen, de landwegen hebben hun functie herkregeen. Reeds in 1931 zijn de stopplaatsen Hoevelaken, ter hoogte van Holkerveen, en Slichtenhorst, bij de kruising met den weg Nijkerk-Amersfoort, opgeheven. De N.V. de Veluwsche Autodienst Onderneming (V.A.O.) te Ermelo, die in 1923 werd opgericht, verzorgt voortaan alleen het locale passagiersvervoer langs den Zuiderzeestraatweg (traject Amersfoort-Nunspeet); de onderneming is in 1942 bij de A.T.O. ondergebracht.

De uit 1902 dateerende railverbinding Nijkerk-Barneveld-Ede is een gelijksoortig lot beschoren geweest. Vermoedelijk veel te laat aangelegd om nog een flink aantal jaren rendement te kunnen afwerpen, moet het baanvak Nijkerk-Barneveld in 1937 voor goederen en reizigers worden gesloten. De V.A.O. neemt ook dit vervoer over. Consequent wordt besloten de baan Nijkerk-Barneveld op te breken en te verkoopen; sindsdien wordt zij geleidelijk aan in ontginning gebracht. Het station Nijkerk is tot den rang eener halte teruggebracht; het groote gebouw en de twee perrons vormen de symbolen van een grooter verleden.

Het resultaat der ontwikkeling tot 1940 is dus, dat de spoorlijn over Nijkerksch territoir voor de gemeente zelf in beteekenis sterk is achteruit gegaan. De omstandigheid, dat men het industrieterrein aan de haven, gelijk boven werd vermeld, op gemakkelijke wijze een spoorwegraccordement kon verschaffen, is de voornaamste overgebleven functie. Hoofdzaak is weer het net van landwegen. De V.A.O. exploiteerde in 1939 onder meer de lijnen Amersfoort-Nijkerk-Putten-Ermelo-Harderwijk (en vandaar naar Nunspeet) en Nijkerk-Appel-Harselaar-Barneveld-Ede-Arnhem, alsmede de aansluitende lijn Ermelo-Putten-Voorthuizen-Barneveld. De frequentie bedroeg op de eerste route 24 per dag, terwijl naar Barneveld ongeveer eens per uur, in totaal 13 maal daags, een bus reed. Per trein telde men in de beide richtingen Amersfoort en Harderwijk op werkdagen 8, op Zon- en feestdagen 6 verbindingen per dag (winterdienst 1938/39). Dit betreft uiteraard alleen passagiersvervoer.

Het goederenverkeer is in 1939 in handen van de A.T.O., de bodediensten en de beurtvaart. Er zijn dan de volgende bodediensten:

Nijkerk-Amersfoort-Utrecht (Boonen)

Nijkerk-Amsterdam-Zaanstreek (J. Bouw)

Nijkerk-Rotterdam (M. Bouw)

Nijkerk-Utrecht en Nijkerk-Zwolle (C. v. d. Brink)

Nijkerk-Amsterdam, tevens beurtvaartonderneming tusschen beide plaatsen (Heimensen).

Ten deele betreft dit verbindingen met de wekelijksche markten in de plaatsen van bestemming of onderweg. De dienst op de Zaanstreek houdt o.m. verband met de suikerwerkfabriek, welke een Zaanse cacaoindustrie als dependance te Nijkerk vestigde (zie hoofdstuk VII). Bodediensten naar Bunschoten-Baarn en Amersfoort-Baarn-Hilversum hebben vroeger bestaan. Een zestal expeditieuren ten slotte hebben het wilde vrachtverkeer over den weg tot taak.

De beurtvaart te Nijkerk is reeds oud. Ten tijde van de Republiek al hadden de stadsbesturen van Amsterdam en Nijkerk gezamenlijk een beurtveer tusschen beide steden geotrooieerd. In 1826 voer het beurtschip drie maal per week heen en weer. In 1939 onderhouden twee beurtvaartondernemingen, waarvan een tevens een bodedienst per vrachtauto exploiteert, twee maal in de week de verbinding te water met Amsterdam (Heimensen, Nieboer); twee beurtschippers ook varen er van Nijkerk naar de Zaanstreek, alsmede twee naar Rotterdam. Het materiaal bestaat uit zeven motorschepen van 100 a 180 ton met een gezamenlijk laadvermogen van ongeveer 750 tonnen van 1000 kg.

Van het verkeer zelve, dat van de land- en waterwegen in de gemeente Nijkerk gebruik maakt, is niet zeer veel bekend. Zoowel van het havenverkeer als van het wegverkeer zijn de aantallen, de soort en het laadvermogen der verkeersmiddelen in de betreffende statistieken wel te vinden, omtrent herkomst, bestemming en aard der vervoerde goederen en personen beschikt men evenwel niet over gegevens, zoodat men slechts tot veronderstellingen kan komen, welke in het verdere rapport op haar houdbaarheid getoetst zullen moeten worden.

Het meest volledig inzicht kan in de scheepvaartbeweging worden verkregen. Volgens de desbetreffende statistiek (7) zijn in 1938 739 binnenschepen en 1 kustvaarder de haven van Nijkerk binnengelopen, terwijl 757 binnenschepen en genoemde kustvaarder haar in dat jaar hebben verlaten (tabel 7).

Uit deze tabel (zie pagina 42) kan allereerst worden afgelezen, hoezeer de aanvoer te water den afvoer overtreft; terwijl meer dan 95% der schepen bij aankomst geladen is, vertrekken bijna 87% ledig. Zelfs een groot deel der beurtschepen - men rekene op ten minste 150 vaarten per jaar - verlaat de haven van Nijkerk zonder lading. Blijkbaar voorziet het scheepvaartverkeer voornamelijk in aanvoer van goedkope, dus weinig vrachtkosten verdragende grondstoffen als hout en andere bouwmaterialen, turf en kunstmest en dergelijke. Blijkens opgave van het gemeentebestuur werden in 1942 (een oorlogsjaar) o.a. 7000 ton bouwmaterialen, 7000 ton kunstmest, 3500 ton brandstof, 2000 ton wintergroente, 1000 ton bloem en 800 ton veevoeder aangevoerd.

De afvoer, welke aan de binnenvaart ten deel valt, zal behoudens de producten van enkele Nijkerksche industrieën (meubel-, kisten- en suikerwerkfabrieken) in hoofdzaak stukgoed betreffen en meerendeels door de beurtvaart worden verzorgd.

Verder valt op, dat er meer schepen ongeladen aankomen dan geladen vertrekken. Gecombineerd met de boven geuite veronderstelling, dat de afvoer van goederen te water in het bijzonder via de beurtschippers loopt, duidt dit op een niet te verwaarloozen functie van de Nijkerksche haven als touristen- en vluchthaven (zeilschepen, motorschepen en schepen met mechanische hulpkracht). Het gemiddeld laadvermogen der ledig arriveerende schepen bedraagt dan ook slechts 31 ton van 1000 kg en wel van de zeilschepen $8 \frac{2}{3}$, van de motorschepen 43 en van de schepen met mechanische hulpkracht 18 ton.

Omtrent het verkeer langs den weg zijn de gegevens beperkt. Eens in de drie jaren, telkens gedurende zeven dagen, worden vanwege den Rijkswaterstaat op meerdere punten tellingen gehouden van de verschillende verkeersseenheden, welke in beide richtingen tezamen den Zuiderzeestraatweg (Rijksweg 28 Hoevelaken-

Tabel 7: Scheepvaartbeweging in de haven van Nijkerk 1938

aard der vaartuigen	invaart		uitvaart		opmerkingen
	aantal	laadvermogen in tonnen	aantal	laadvermogen in tonnen	
stoomschepen					
geladen	-	-	-	-	betreft sleeptboten
ledig	3	21	3	21	
samen	3	21	3	21	
motorschepen					
geladen	386	44.619	93	8.779	
ledig	80	3.437	392	40.956	
samen	466	48.056	485	49.735	
zeilschepen					
geladen	93	12.113	1	91	
ledig	22	190	114	12.099	
samen	115	12.303	115	12.190	
scheepen met mech. hulpkr.					
geladen	107	14.036	8	808	
ledig	28	439	127	13.081	
samen	135	14.529	135	13.889	
sleepschepen					
geladen	20	4.194	-	-	
ledig	-	-	19	3.944	
tesamen					
geladen	606	74.962	102	9.678	
ledig	133	4.141	655	70.101	
samen	739	79.103	757	79.779	
kustvaarders					
geladen	1	170	-	-	
ledig	-	-	1	170	

Zwolle) passeeren. (8,9) Drie telpunten zijn van belang, n.l. telpunt 1 juist ten Westen van de Vodsteeg (km-paal 1,31), telpunt 2 tusschen de Nautenasche-steeg en den Slichtenhorsterweg (km-paal 6,0) en telpunt 3 bij de school onder Diermen (km-paal 9,7).

Het verkeer langs dezen weg is druk: in 1938 passeerden gemiddeld per dag tusschen 6 en 20 uur 1258 motorvoertuigen telpunt 1, 1200 telpunt 2 en 1216 telpunt 3, d.i. gemiddeld 1 per 40 seconden; de cijfers voor rijwielen waren respectievelijk 1889, 3003 en 1242. Uit deze gegevens treedt reeds duidelijk naar voren, dat, wat motorvoertuigen betreft, het doorgaande verkeer hoofdzaak is, doch dat het rijwielverkeer vooral van plaatselijke beteekenis is, hetgeen vooral bij telpunt 2 blijkt. Voorts springt in het oog, dat naar de zijde van Amersfoort hogere frequenties voorkomen dan naar de kant van Putten; dit duidt erop, dat er in Nijkerkerveen meer relaties in het Westen worden onderhouden dan in het overige gedeelte van de gemeente.

De toeneming van het verkeer is enorm: bij telpunt 1 is in de jaren 1929-1938 het motorverkeer verdrievoudigd (423 : 1258) en de rijwielrequentie met 50% toegenomen (1257 : 1888); bij telpunt 3 werden dergelijke groeitempi geconsta-

teerd (motorvoertuigen 382 : 1216, rijwielen 535 : 1243). Uit vergelijking der verschillen tusschen de op elk telpunt waargenomen aantallen verkeerseenheden blijkt ook, dat de cijfers voor het motorverkeer blijvend plm. 40 schelen, m.a.w. dat Nijkerk's verkeersrelaties per motorvoertuig met andere gemeenten in het laatste decennium voor den tweeden wereldoorlog vermoedelijk niet meer zijn uitgebreid. Op dezelfde wijze tewerkgaande met de gegevens omtrent de rijwiel-frequentie, lijkt het, of door het meerder gebruik van dit vervoermiddel de banden van Nijkerkerveen - mutatis mutandis zal dit ook voor de andere gehuchten en buurten opgaan - met het stadje zijn verstevigd, zelfs eenigermate ten koste van de relaties met het Westen (Amersfoort).

Het gemiddeld dagelijksch motorverkeer dient voor meer dan drie kwart tot personenvervoer en slechts voor 20 á 25% tot goederenverkeer (telpunt 1: 1929 21,5%, 1938 24,6%; telpunt 2: 1938 24,6%; telpunt 3: 1929 20,9%, 1938 22,2%). Het personenvervoer geschiedt voor ongeveer 2/3 met personenauto's, voor 2/9 met motorrijwielen en voor 1/9 met autobussen.

Uiteraard zijn deze verhoudingen niet constant; zoowel tusschen Zon- en werkdagen als tusschen de seizoenen bestaan aanmerkelijke verschillen. Zoo zijn in 1938 bij het telpunt 5 langs dezen weg (gelegen bij Ermelo) de volgende aantallen voertuigen waargenomen (tabel 8).

Tabel 8: Verkeerswaarnemingen bij Ermelo 1938 (0 - 24 uur).

	in Augustus		in October	
	Zondag	werkdag	Zondag	werkdag
personenauto's	1112	1046	474	636
autobussen	30	102	16	76
vrachtauto's	23	355	16	385
motorrijwielen	373	240	31	79

Op Zondag zijn er bijna geen vrachtauto's en veel minder autobussen en in het najaar ook minder personenwagens en motorrijwielen geteld; in den zomer echter is er een sterk vergroot verkeer van personenauto's en motorrijwielen, dat 's Zondags nog frequenter is dan door de week. In het vacantieseizoen moet blijkens de verschillen in tabel 5 het touristisch verkeer van personenauto's, dat buiten dit seizoen volgens de (bijzondere) verkeerswaarnemingen van den Rijkswaterstaat op dezen weg (voorjaar van 1937) op werkdagen 10 á 20% bedraagt, ongeveer 3 á 4 maal zoo groot zijn als in de andere jaargetijden.

Met deze verschijnselen stemmen overeen de waarnemingen inzake de identiteitsletters (tabel 9); op een werkdag in den nazomer overheerschen de wagens uit Gelderland en Utrecht, op Zondag in Augustus evenwel zijn deze minder talrijk, omdat het vracht- en zakelijk personenverkeer dan grotendeels stilstaat, terwijl Hollandsche motorvoertuigen meer dan de helft van het verkeer uitmaken en ook die uit de noordelijke provincies talrijker zijn.

Wanneer men ook nog de cijfers omtrent de in 1938 waargenomen uurfrequenties te Ermelo - gegevens van de telpunten in Nijkerk zijn niet gepubliceerd - raadpleegt (tabel 10), dan kan men het volgende concluderen. Uit de Octobercijfers volgt, dat op werkdagen overweegt een dagelijksche stroom van zakelijk verkeer vanuit westelijke richting; 's Zaterdag keert men vroeger naar het Westen terug dan op andere werkdagen. Op Zaterdagmiddag is niet-zakelijk verkeer merkbaar, dat evenwel niet zeer groot is; 's Zondags is er veel minder intens verkeer. In Augustus is het touristisch verkeer zoo omvangrijk, dat dit den normalen gang van het zakelijk verkeer verhult; toch is dit touristisch verkeer ook duidelijk nog een eendaagsche-retour-stroom van westelijken oorsprong.

Ten aanzien van de rijwiel-frequenties kunnen dergelijke opmerkingen gemaakt worden: meer fietsers in den zomer dan in andere jaargetijden en in het seizoen

Tabel 9:

Identiteitsletter:

telpunt 1	totaal	G		H	
		abs.	abs.	%	abs.
1935					
gemiddeld per werkdag (Sept.) Personen- en vrachtverkeer	919	154	16,8	108	11,8
op Zondag (Aug.) Alleen personenverkeer	1033	401	38,8	194	18,8
1938					
op een werkdag in Oct. Personen- en vrachtverkeer	1127	150	13,3	141	12,5
op Zondag (Aug.) Alleen personenverkeer	1259	451	35,8	256	20,3

Tabel 10:

Hoogste uurfrequentie

	A u g u	
	naar 't Westen	
	uur	frequ.
personenauto's		
gemiddeld Maandag t/m Vrijdag	17/18	55
Zaterdag	17/18	62
Zondag	17/18	63
totaal autoverkeer		
gemiddeld Maandag t/m Vrijdag	17/18	70
Zaterdag	17/18	74
Zondag	17/18	66
motorrijwielen met en zonder zijspan en motorbakfietsen		
gemiddeld Maandag t/m Vrijdag	14/15	12
	17/18	12
Zaterdag	14/15	17
	19/20	17
Zondag	16/17	28

er motorrijtuigen

L		M		overig binnenland		buitenland	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
221	24,0	275	29,9	161	17,5	-	-
139	13,5	119	11,5	180	17,4	-	-
307	27,2	347	30,8	180	15,9	2	0,2
188	14,9	131	10,4	227	18,0	6	0,5

ij Ermelo in 1938.

u s						O c t o b e r					
naar 't Oosten		naar 't Westen				naar 't Oosten					
uur	frequ.	uur	frequ.	uur	frequ.	uur	frequ.				
11/12	47	17/18	37	9/10	34						
15/17	61	13/14	37	15/16	43						
10/11	51	17/18	28	17/18	21						
11/12	64	14/15	53	9/10	61						
15/16	81	13/14	52	15/16	61						
10/11	54	17/18	28	17/18	24						
11/12	10	17/18	5	9/10	5						
17/18	23	13/14	10	15/17	9						
9/10	29	19/22	2	1/2	2						
		23/24	2	10/11	2						

op Zondag een grooter, daarbuiten een kleiner verkeer dan in de week. Cijfers van 1935 geven daarvoor een aanwijzing (tabel 11), doch nauwkeurige gegevens ontbreken. Van waarnemingen te Nijkerk betreffende richting en uurfrequenties van het rijwielverkeer is niets gepubliceerd.

Tabel 11: Rijwielverkeer in Nijkerk in 1935.

	Zondag 11 Aug.	Gemiddeld over alle teldagen	Zondag 6 Oct.
telpunt 1	2309	1897	1725
telpunt 2	2083	2134 ')	1769
telpunt 3	1394	896 ')	521

') w.o. militaire colonnes

Ook op de wegen Nijkerk-Bunschoten en Nijkerk-Barneveld zijn verkeerswaarnemingen verricht en wel op den Holkerweg even ten Westen van de afsplitsing der Nautenaschesteeg en op den Barneveldschenstraatweg even ten Zuiden van de aftakking van den Voorthuizerweg. Slechts de resultaten der tellingen in 1929 zijn gepubliceerd (tabel 12).

Tabel 12: Gemiddeld verkeer op de wegen naar Bunschoten en Barneveld in 1929 (6 - 20 uur).

	Holkerweg	Barneveldsche-weg	ter vergelijking: Zuiderzeestraatweg			
			telpunt 1		telpunt 3	
			1929	1938	1929	1938
personenauto's	61	80				
autobussen	2	8				
vrachtauto's	207	234				
motorrijwielen	2	2				
totaal motorvoertuigen	272	324	423	1258	382	1216
rijwielen	63	71	1257	1888	535	1242
bespannen voertuigen	220	286				

Uit deze cijfers blijkt, dat in 1929 het motorverkeer op deze wegen in vergelijking met dat op den Rijksweg niet onbelangrijk is. Opvallend is echter het overwicht van het vrachtverkeer, dat op den Rijksweg slechts 20 a 25% vormt van het totale motorverkeer. Mede in verband met de verschillen in de aantallen motorvoertuigen op de verschillende wegen duiden deze cijfers op de markt- en distributiefuncties van Nijkerk.

Het rijwielverkeer is veel minder frequent op de onderzochte secundaire wegen dan op den Rijksweg. Dit beteekent tweeerlei: enerzijds is Nijkerk veel minder op Bunschoten en Barneveld georiënteerd dan op Amersfoort en blijkt de verzorgingsfunctie van Amersfoort zich ten aanzien van het rijwielverkeer tenminste ook tot Putten uit te strekken, terwijl die van Nijkerk geen belangrijk aantal wielrijders trekt; anderzijds treft men op de wegen van Nijkerk naar Bunschoten en Barneveld in 1929 nog weinig toeristisch verkeer aan.

Zoowel het vracht- en overige zakelijke verkeer als het recreatieve verkeer zullen op de secundaire wegen sinds 1929 aanzienlijk zijn toegenomen, wellicht in omvang verdubbeld.

Helaas heeft de V.A.O. geen gegevens kunnen verschaffen over het aantal personen, dat zij van en naar Nijkerk en Appel op haar lijnen heeft vervoerd. Doch wat de Directie mededeelde, bevestigt geheel den uit de bovenvermelde verkeerswaarnemingen verkregen indruk, dat de Zuiderzeestraatweg een druk personenverkeer voor zakelijke en recreatieve doeleinden verzorgt, terwijl de Barneveldscheweg in hoofdzaak vrachtverkeer te verwerken heeft. Immers de Directie schrijft, dat het vervoer op haar lijn Nijkerk-Barneveld in 1938 en 1939 „in tegenstelling met andere lijnen zeer slecht en dus niet rendabel” was, terwijl zij verder meldt: „Het vervoer van en naar Nijkerk is voor ons altijd van groot belang geweest, wat de lijn Nunspeet-Amersfoort betreft. Er reden de laatste jaren ook steeds speciale schoolbussen naar Harderwijk en Amersfoort. Het was steeds een gunstige omstandigheid, dat juist in de zomermaanden zoovele toeristen de Veluwe bezochten, aangezien dan de scholieren vacantie hadden en dus niet als abonne's gebruik maakten van de bussen. De vervoerde passagiers behoorden in het algemeen tot alle sociale groepen.

De tarievenpolitiek der Maatschappij is op alle lijnen dezelfde, doch door het verschil in afstand is het vervoer op het traject Nijkerk-Nijkerkerveen goedkooper dan dat op het traject Nijkerk-Appel: 10, resp. 15 ct. per enkele rit en 20 resp. 25 ct. per retour (1939). Gezien vanuit de gemeentelijke samenleving lijkt dit prijsverschil onbillijk, temeer daar de financieele draagkracht van Appels bevolking toch al geringer is dan die der overige inwoners der gemeente.

Zeer ten voordeele van het zakelijk verkeer zijn de dagabonnementen op elke lijn (prijs gelijk aan die van een retour tusschen de eindpunten, b.v. Amersfoort-Nunspeet f 1,30 in 1939) en op alle lijnen tesamen (prijs f 2,25 in 1930). Door het dichte busnet en de groote frequentie kan menig zakenman met voordeel enkele dagen per week per autobus reizen in stede van per eigen verkeersmiddel. Abonnemenen voor scholieren genieten een aanmerkelijke korting, welke toeneemt, als meer kinderen uit eenzelfde gezin van deze faciliteit gebruik maken (1939: 20 - 25 - 50% korting). Voor ambachtscholieren is de korting grooter dan voor gewone schoolkinderen (1939: 25%). - Al met al beziende, kan men dus zeggen, dat de Veluwsche Autodienst een tarievenpolitiek volgt, welke, met uitzondering van het traject Nijkerk-Appel, zeer gunstig aansluit bij de behoeften van de bevolking in Nijkerk en omgeving en deze derhalve er toe aanzet van haar diensten gebruik te maken.

Een belangrijke aanvulling van deze gegevens verkrijgt men uit de cijfers omtrent het reizigersvervoer door de Nederlandsche Spoorwegen (tabel 13). De cijfers zijn pas sinds 1 Januari 1940 beschikbaar, doch kunnen geacht worden voor de eerste tien maanden van dat jaar nog een vrijwel normaal beeld te leveren. De cijfers voor latere jaren zijn veel hooger en tengevolge van het inkrimpen der dienstregeling van de Veluwsche Autodienst en door de afneming van het particuliere motorverkeer.

Tabel 13: Gemiddeld vervoer per maand (is 30 dagen) door de N.S. van Nijkerk naar de nabijgelegen plaatsen in 1940 en 1942.

Van Nijkerk naar:	1940				1942			
	enkele reizen	retours	jeugdkaarten	weekkaarten	enkele reizen	retours	jeugdkaarten	weekkaarten
Amersfoort	183	188	1	6	591	819	23	85
Putten	14	21	-	1	51	55	-	5
Ermelo	19	118	-	0	83	145	-	13
Harderwijk	29	83	0	0	119	166	0	17

Uit deze cijfers leert men, dat voor den oorlog gemiddeld per dag 8 enkele

reizen en 14 retours naar de stations van de westelijke Veluwe met Amersfoort werden afgegeven, terwijl het aantal jeugd- en weekkaarten zeer gering was. Uit de verschillen tusschen 1942 en 1940 kan men afleiden, welk een omvang het personenvervoer per autobus in deze streek had aangenomen: gemiddeld 122 1) personen per dag gaan in 1942 meer dan in 1940 naar Amersfoort heen en weer (afgezien van enkele reizen), terwijl de verschillen voor de andere opgenomen bestemmingen bedragen: Putten 5, Ermelo 14, Harderwijk 20 personen per dagmeer.

Men kan rekenen, dat deze lieden vroeger vrijwel allen per autobus hebben gereisd; zij alleen konden 4 bussen op het traject Nijkerk-Amersfoort en ruim 1 bus op de route Nijkerk-Harderwijk vullen; en daarbij kwam dan nog het verdere personenvervoer langs den Zuiderzeestraatweg.

Samengevat kan over wegen en verkeer in de gemeente Nijkerk het volgende worden gezegd. Nijkerk ligt in een assenkruis van wegen en verkeersstroomen, welke in den loop der eeuwen steeds meer tot ontwikkeling zijn gekomen. Het doorgaand verkeer tusschen West en Oost en de toevoer te water ten bate van de geheele noordwestelijke Veluwe vormen de voornaamste bestanddeelen van het verkeer. Naarmate de technische mogelijkheden rijpen, worden de wegen te land en te water steeds aan de eischen van dat verkeer aangepast door de zorgen van het plaatselijk bestuur en van hoogere organen. In het tegenwoordige verkeersbestel vervult Nijkerk de volgende functies: aanvoer- en distributiecentrum, alsmede marktplaats voor de noordwestelijke Veluwe, standplaats eener eigen tot aan- en afvoer leidende nijverheid, doorgangstation voor een van Amersfoort uit opereerend zakelijk verkeer en voor een nog steeds toenemend, vooral uit de Hollanden afkomstig, tourisme over de Veluwe en op het IJsselmeer.

Nijkerk is derhalve volkomen in het gedifferentieerde Nederlandsche verkeer opgenomen. Dit geldt niet alleen voor het stadje; de reeds ver voortgeschreden, zij het nog niet voltooide, verbetering van het net van wegen en paden in alle deelen van de gemeente heeft het territorium definitief ontsloten en directe verbindingen met de meeste in den omtrek gelegen dorpen, gehuchten en buurten gebracht. Dat de goede mogelijkheden tot verplaatsing van mensch en goed tot het bereiken van het huidige welvaartspeil wezenlijk bijdragen, lijdt geen twijfel.

Literatuur:

1. J. H. Gallee: Het Boerenhuis in Nederland en zijn bewoners 1908.
2. Ir P. J. 't Hooft: Nederlandsche Boerderijen. (Heemschutserie). Amsterdam 1941.
3. Boerderijen in Nederland 2de druk 1942.
4. Rapport van de Commissie voor het Streekplan van de Veluwe. Arnhem 1938.
5. Arend van Slichtenhorst: Alle de XIV Boeken van de Geldersche Geschiedenissen.
6. Wegwijzer voor de binnenscheepvaart. Deel III 's Gravenhage 1934. Met aanvullingslijst no. 1. 's Gravenhage 1937.
7. Statistiek der Scheepvaartbeweging in Nederland. C.B.S. 1938.
8. Verkeerswaarnemingen van den Rijkswaterstaat en den Provincialen Waterstaat 1929, 1932, 1935 en 1938.
9. Bijzondere verkeerswaarnemingen van den Rijkswaterstaat 1937.

1) 101 jeugd- en weekkaarten en 631 : 30 is 21 retours per dag meer.

V. TERRITORIALE GROEPEN IN EN BUITEN DE GEMEENTE

Bij de beschrijving van het landschap in hoofdstuk III kwam naar voren, dat het territorium van Nijkerk uit een aantal stukken met verschillend karakter is samengesteld. Rondom de veste liggen de zeepolder met de vrij groote weidebedrijven, de veenstreek met een groot aantal kleine gemengde bedrijfjes, de de Veluwerand met een aantal grootere hofsteden en de eigenlijke Veluwe met zandbedrijfjes en ontginningen. In dit hoofdstuk zal worden besproken, in hoeverre deze deelen een eigen maatschappelijk leven hebben, en in hoeverre ze deel uitmaken van gelijksoortige eenheden buiten de gemeentegrenzen.

Verreweg de belangrijkste maatschappelijke eenheid in de gemeente wordt gevormd door de bewoners van de veste en van de daaruit gaande lintbebouwing. Hoewel deze groep geenszins homogeen van samenstelling is, kenmerkt zij zich door een sterk overwogen van niet-agrarische bestaansbronnen. Handel, verzorgende bedrijven en diensten, industrie, verkeer en overheidsdiensten zijn er hoofdzakelijk.

Deze stedelijke markt en verkeersfuncties, die bij de beschouwing van den groei van het verkeersnet te land en te water in het vorige hoofdstuk reeds werden opgemerkt, hebben de inwoners van de veste, die toch al weinig ver verwijderd waren van steden als Amersfoort, Utrecht, Amsterdam en Harderwijk, steeds voor isolement behoed. Reeds vroeg zijn de ook door een strenge orthodox-protestantsche levensopvatting en levenswijze weinig talrijke eigenaardigheden en gewoonten, kleeding en taal uitgesleten. Van oude gewoonten is hier niets meer bekend, noch in den vorm van traditioneele gebruiken of hoogtijdagen, noch van andere folklore. De vroeger gebruikelijke kleeding is alleen nog van plaatjes en oude foto's bekend en betreft dan vaak personen, die buiten de veste hebben geleefd. Het dialect is vrijwel uitgesleten, tegen de gepasseerde eeuwwisseling was het bij oudere personen nog wel gebruikelijk, doch economische leven en onderwijs hebben de conserveering onmogelijk gemaakt, vooral na den aanleg van de spoorlijn.

Buiten de veste is in feite ook het behoud van eigenaardigheden nimmer door isolement gesteund geweest. De groote wegen hebben altijd de verschillende reeds genoemde deelen der gemeente goedtoegankelijk gemaakt, terwijl het herhaaldelijke, voor het fietsentijdvak toch zeker wekelijksche bezoek aan het stadje, op marktdag, het overgrootste deel der agrarische bevolking de voortdurende aanpassingen in levensgewoonten door de bewoners der marktplaats spoedig heeft doen volgen.

De meer welvarende bewoners van den zeepolder en den Veluwerand, met hun ruimere economische blik, zullen, mede gezien den korten afstand, de gewoonten van de bevolking der veste op den voet hebben nagevolgd. Alleen in het veen en op de eigenlijke Veluwe, waar de wegen de kernen van bewoning op eenigen afstand passeeren, zoodat er geen dagelijkschen aanblik van het doorgaand verkeer was, konden oude tradities misschien langer blijven bestaan. Thans zijn ze ook daarachter vrijwel verdwenen.

In Nijkerkerveen heeft men door de jeugd georganiseerde Paaschvuren en den rommelpot op vastenavond gekend, terwijl de graanoogst met St. Jacob begon en na afloop van graan- en aardappelooft tractaties gebruikelijk waren; vroeger mocht in November ook niet worden gezaaid. Van gebruiken in het gezinsleven is niets meer bekend, met uitzondering van de burenplicht, welke evenwel ook al uitslijt. Hiertegenover staat de groei van Nijkerker- en Holkerveen tot een afzonderlijke gemeenschap, met eigen kerkelijk, verenigings- en zelfs economisch leven. De eigen school dateert van 1847, maar werd aanvankelijk geheel van Nijkerk uit bestuurd. De vestiging van een eigen Nederlandsch-Hervormde Gemeente met kerk en pastorie in de jaren 1908/11 bracht zelfstandigheid en een van hieruit krachtig geleide vooruitgang op economisch, maatschappelijk en moreel gebied. Een eigen postkantoor met telefoonnet verreest. De Gerefor-

meerde bevolking, welkenog te Nijkerk kerkt, gaat zich ook al apart organiseren, rondom de school te Holkerveen. Eigen bakkers en winkeltjes, een vergaderlokaal en een depot van het Groene Kruis, kwamen tegemoet aan den wensch om voor de dringende behoeften niet steeds oopen tocht naar het stadje aangewezen te zijn. de producten der boerenbedrijven vinden hun afzet buiten de gemeente: groenten te Amersfoort, eieren te Barneveld. Ook de (losse) arbeiders werken veelal elders vooral te Amersfoort. In feite heeft men hier te maken met een ontginningsgebied, dat meer en meer een eigen leven gaat leiden; dit wordt gesteund door een opkomend forenzenwezen.

Het is in Appel, dat nog het meest oude gewoonten voortleven. Hier, op de eigenlijke Veluwe komt het nog voor, dat de bureu de kraamvrouw krentenbrood en rijst ten geschenke geven. De onderlinge hulpverlening van groote en kleine boeren bij de oogst bestaat nog voort, daar deze economisch zinvol is gebleven. Van een zelfstandig sociaal leven is ook hier eenigszins sprake, al is de groep weinig talrijk. Men is hoofdzakelijk op Nijkerk georiënteerd, kerkt echter wel in het meer nabijgelegen Evangelisatie-lokaal onder Driedorp en beschikt over een Christelijke school.

Niettegenstaande er weinig traditie in de gemeente is overgebleven, is vooral de industrialisatie elders en sinds 1930 ook van de veste een verschijnsel, waaraan de bevolking zich met moeite heeft aangepast of nog niet heeft aangepast. Demigratoire bewegingen zijn, zooals in het volgende hoofdstuk zal blijken, naar verhouding klein en voor een belangrijk deel op de buurgemeenten Putten, Barneveld, Hoewelaken en Hoogland, Amersfoort en nabijgelegen streken gericht. Dit wijst op hokvastheid en weinig lust tot bevrijdend initiatief. Ook de huwelijkskeuze is beperkt in haar territoriale begrenzing: van de 301 in de jaren 1935/38 te Nijkerk huwende en aldaar wonende jongmans kozen 189 (62,8%) een vrouw, binnen de gemeente woonachtig; 54 (17,9%) een vrouw uit een der vier aangrenzende gemeenten, 13 (4,3%) een Amersfoortsche; voor de 311 huwende, te Nijkerk wonende, vrouwen waren deze cijfers resp. 189 (60,8%), 65 (20,9%) en 9 (2,9%). Van de bruidjes kwamen dus slechts 45 (14,9%), van de bruidegoms 48 (15,4%) van buiten de naaste omgeving, hetgeen voor een gemeente met forenzen en opkomende industrie niet hoog genoemd kan worden.

Ongetwijfeld heeft de tweede wereldoorlog grooten invloed gehad. Vele mannen hebben meer van de wereld gezien en de dansmode heeft thans de orthodoxe bevolking, vermoedelijk tijdelijk, ernstig te pakken, terwijl de belangstelling voor de bioscoop sterk is toegenomen.

Het verschijnsel iat initiatief tot de industrievestiging en tot de introductie van moderne maatschappelijke gewoonten en vermaken veelal van vreemdelingen, van immigranten is uitgegaan, is opmerkelijk. Zooals zoovele regionale centra, die hun oude bronnen en glorie zagen te niet gaan, moest ook Nijkerk, na den ondergang van de tabakscultuur beleven, dat het initiatief wegbede; het waren de besten, die emigreerden, naar centra in het Westen, naar Amerika. Zoo mag misschien de hokvastheid en het conservatisme van de tegenwoordige Nijkerkers ondanks het ontbreken van isolement en een aantal gunstige economische omstandigheden in contra-selectie een oorsprong vinden. Is deze veronderstelling juist, dan kan de opbruising van levenslust na de bevrijding in 1945 zonder verdere toevloeiing van nieuw bloed door immigratie geen nieuwe initiatieven doen verwachten op economisch en maatschappelijk terrein. Schepping van een zekere eigen sfeer en karakter zal daardoor uitblijven, het leven in de veste zal zich dan louter door negatieve kenmerken van dat in andere plaatsen van soortgelijke grootte onderscheiden.

Uit het bovenstaande omtrent den eigen aard en het eigen leven in de verschillende deelen van de gemeente mag niet worden geconcludeerd, dat de samenbindende kracht van het gemeentelijk bestel en de economische en maatschappelijke zuiging van de volkrijke marktplaats in het centrum niet zeer groot zou zijn. Integendeel. Een typisch voorbeeld vormt het rayon van de cooperatieve fabriek

van melkproducten „De Volharding” te Nijkerk, dat zich in 1940 behalve over het geheele gemeentelijke gebied – met uitzondering van het op Voorthuizen georiënteerde Prinsenkamp – in het Oosten ook over het westelijk, poldergedeelte van de gemeente Putten, ongeveer tot den spoorwegovergang bij Bijsteren, uitgestrekt. De werkingssfeer van de markten doet zich uiteraard nog verder gevoelen, over de geheele Noordwesthoek van de Veluwe en het Noordoosten der Geldersche Vallei.

De invloed van de „Groenten en Vruchtenveiling Nijkerk en Omstreken”, welke in 1920 op instigatie van de tuinders zelf werd opgericht, strekt zich veel minder ver uit, is ook afhankelijk van het door den aanvoer beheerschte veilingpercentage, dat bij grootere veilingen als Amersfoort gemakkelijk lager kan zijn. Niettemin produceeren de tuinders nabij Nijkerk en de zeer velen in de omgeving, ook onder Putten en Voorthuizen, die in nevenbedrijf groenten en fruit voor den handel voortbrengen, zoo veel, dat de veiling Nijkerk grossiers te uit-Amersfoort, de Heuvelrug, het Gooi en zelfs Amsterdam aantrekken. De tuinbouwproducten uit het Westen der gemeente Nijkerk worden evenwel meer in Amersfoort geveild of gevent.

De centrale functie van de marktplaats, die voor haar industrie ook overal op de noordwestelijke Veluwe en in het Noorden der Geldersche Vallei werkrachten zoekt, is uiteraard tot het stadje beperkt. De vier éromheen gelegen gebieden evenwel zetten zich ook buiten de gemeentegrenzen voort.

Voor den zeepolder geldt, dat zij bij de Laak, aan de westelijke gemeentegrens, haar palen vindt. Daarvoorbij wordt het volkomen kale Bunschoterland weliswaar ook voor de veehouderij gebruikt, doch de boerderijen staan in het dorp bijeen, de verkaveling is er anders en er is een ander maatschappelijk leven, hetgeen zich tevens uit in een zeer gering migratoir contact. Naar het Oosten evenwel, onder Putten, is, zooals bij de bespreking van de waterstaatkundige organisatie en het landschap (hoofdstuk III) en het rayon der zuivelfabriek is gebleken, de gemeentegrens van veel geringer beteekenis. In feite treft men van de Laak tot Nuld, ten Noordwesten van Putten aan het IJsselmeer gelegen, een zelfde landschaps-, economisch en maatschappelijk beeld aan.

Ook het veengebied is niet tot de gemeente Nijkerk beperkt. Zoowel Hooglanderveen (gem. Hoogland) als Hoevelaken (gem. Hoevelaken) en Zwartebroek (gem. Stoutenburg) hebben een nauwverwante structuur als Nijkerker- en Holkerveen, waarin alleen het Huis met het park te Hoevelaken een vreemd element vormt, terwijl de bevolking der gemeente Hoogland en Stoutenburg in meerderheid katholiek is, zijn die van Nijkerk en Hoevelaken protestant.

De ten Oosten van Nijkerkerveen beginnende Veluwerand zet zich evenals de polder en evenwijdig daaraan voort aan weerszijden van de spoorlijn tot even bewesten Putten, waarna zij naar het Noorden ombuigt en bij Nuld de kust bereikt.

Het hoogere zandgebied der eigenlijke Veluwe, onder Nijkerk te Driedorp, Kruishaar, Appel en verder oostelijk beginnend, zet zich voort in de richtingen van Putten, Garderen en Stroe; Appel is eigenlijk op de uiterst westelijke punt van dit gebied gelegen.

Bezuiden de lijn Hoevelaken – Zwartebroek – 't Woud – Prinsenkamp ligt het gebied der eigenlijke Geldersche Vallei. Dit gebied valt juist niet meer binnen der grenzen der gemeente Nijkerk. Aangezien het in structuur evenwel weinig af wijkt van het bovengenoemde veengebied – dit kolonisatiegebied heeft zich daaraan geconformeerd – is het toch van belang.

De Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande, die de stoot gaf tot het samenstellen van dit rapport, richt zich op de economische en maatschappelijke verheffing van in de eerste plaats de kleine boeren en de landarbeidersbevolking. Zij heeft daartoe sociale werksters aangesteld, waaraan werkgebieden zijn toegewezen, welke een of meerdere gemeenten omvatten. Het district, waarbinnen Nijkerk is gelegen, omvat tevens de gemeenten Putten, Barneveld en Scherpenzeel.

Binnen de gemeente Nijkerk treft men overal, behalve in den zeepolder en het

stadje, kleine boeren en landarbeidersgezinnen aan. Zooals boven is gebleken, kan men de gebieden, waar zij wel voorkomen, rekenen tot de Geldersche Vallei, de Veluwe en den Veluwerand. De gemeente Putten valt in een drietal gebieden uiteen: de polder, de Veluwerand en de Veluwe. Scherpenzeel ligt geheel, Barneveld grootendeels in de Geldersche Vallei.

Vraagt men zich af, wat een goede begrenzing voor het district van de maatschappelijke werkster, die haar zorgen ook over de Nijkerksche boerenbevolking uitstrekt, zou zijn, dan moet men of een stuk Geldersche Vallei en een stuk Veluwe koppelen of juist homogene gebieden kiezen. In het eerste geval, is de combinatie Hoogland - Nijkerk - Putten - Barneveld - Stoutenburg - Hoevelaken beter dan de huidige. In het tweede geval waren Nijkerker- en Holkerveen het beste met Hoogland, Hoevelaken, Stoutenburg en Barneveld te vereenigen, terwijl het overige gedeelte der gemeente Nijkerk met Putten en eventueel Ermelo een combinatie zouden kunnen vormen. Zoowel om voor de sociale werkster een ruimer gezichtsveld en een meer afwisselende taak te scheppen als vanwege den met het oog op de kosten wellicht te kleinen omvang van het district Putten met half Nijkerk is voor de eerstgenoemde oplossing iets meer te zeggen. Dit geldt temeer, wanneer de zandbedrijfjes op deze uiterste punt der Veluwe zich economisch verder conformeren aan die van de Geldersche Vallei. In ieder geval is, gezien vanuit Nijkerk, de insluiting van de gemeente Scherpenzeel in het huidige district niet noodig, hoewel verklaarbaar.

Bronnen:

1. Inlichtingen van den Heer F. Kragt Hz.
2. Lijsten en handschriften betreffende de gemeente Nijkerk van de Volkskunde-commissie der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

VI STATISTIEK DER BEVOLKING (DEMOGRAFIE)

Tot de oudste, min of meer betrouwbare gegevens betreffende de bevolking van Nijkerk behorende de resultaten der volkstelling van 1747 (1). In dat jaar waren te Nijkerk 2292 personen woonachtig. Hierbij moet worden opgemerkt, dat volgens de cijfers betreffende de buurten, de westelijke veengebieden, waar nu Holkeren en Nijkerkerveen gelegen zijn, toen nog vrijwel onbewoond waren; blijkbaar waren eenerzijds de menschen nog niet in staat de toen toch reeds voor een belangrijk deel afgegraven terreinen in cultuur te brengen, terwijl zij anderzijds in den polder, op den Veluwerand en in handel en ambacht voldoende middelen van bestaan vonden.

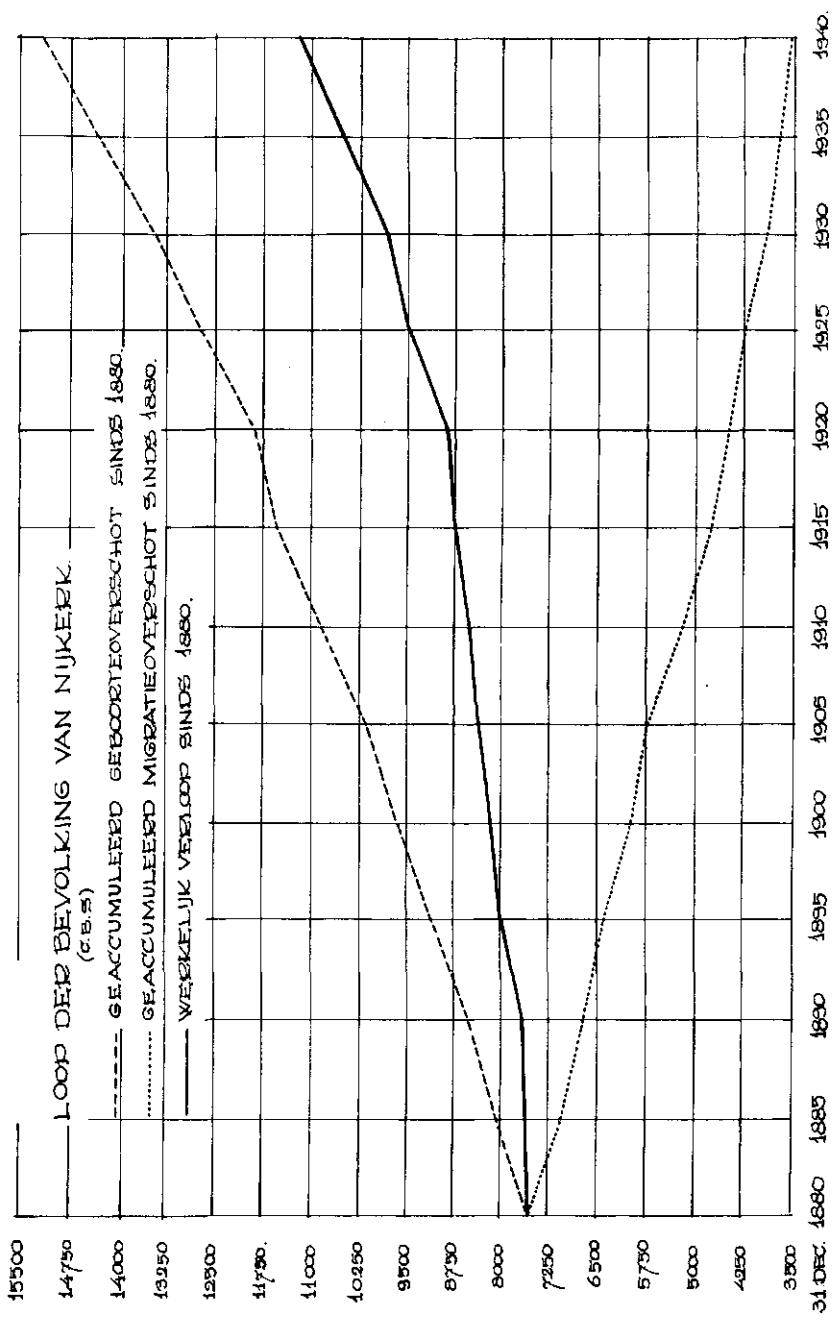
Nijkerk heeft in de 18e eeuw groote welvaart gekend, welke steunde op den goederenhandel en de cultuur der tabak (sinds midden 17e eeuw). Deze welvaart moet in belangrijke mate de bevolking hebben aangetrokken, want op het einde der 18e eeuw, in 1795, telde het schoutambt 5019 inwoners, of meer dan twee maal zooveel als een halve eeuw tevoren (219%). Deze bevolking is, toen de Fransche bezetting de tabaksteelt reglementeerde en den vrijen handel erin verbood (regie), niet weggetrokken; integendeel zij nam verder toe tot 5550 personen in 1812 en 5662 in 1815 (toeneming in deze 20 jaar: 12,8%) (2).

Sindsdien groeit de bevolking geleidelijk van 6230 inwoners in 1829 tot 7428 in 1859 (3). Daarna treedt stagnatie op, welke in verband staat met de kort na 1815 begonnen moeilijkheden in de tabaksteelt, die, vooral na den opbouw der moderne zeescheepvaart, niet meer tegen haar tropische concurrenten opkon. Aangezien in den Franschen tijd het aandeel van Nijkerk in den handel in koloniale producten was teniet gegaan, beteekende de tabakscrisis het begin van een volledige herorientering in het welvaartsstreven: de tabakplanters worden grondheeren en renteniers - en geven dan nog fleur en standing aan het maatschappelijk leven in de veste - of zoeken elders emplooi in den handel, de arbeiders worden tuinders en kleine boeren met gemengd bedrijf, waarvan men zich de economische beteekenis buiten de zelf- en locale voorziening niet al te groot moet voorstellen. Degenen, die voortaan het meeste bijdragen tot de welvaart, zijn de polderboeren, die hun eigen gemaakte kazen, en de grootere boeren van den Veluwerand, die hun granen aan de Nederlandsche verbruikers presenteerden.

Pas na 1889 (7760 inwoners) begint de bevolking weer wat toe te nemen, volgens hetzelfde tempo als in het begin der eeuw. In 1920 telt men 8829 inwoners. Deze hervatting van den groei staat niet zoozeer in verband met de opening van den spoorweg Amersfoort - Zwolle (1863) - ook de bestrating van den Zuiderzeestraatweg (1825) had op de toeneming der bevolking geen directen invloed - alswel met de betere resultaten van den landbouw tengevolge van het landbouwonderwijs en de andere maatregelen sinds de groote landbouwcrisis der jaren 80. Ook het stadje, dat zich reeds meer tot regionaal markt- en verzorgingscentrum ontwikkelde, profiteerde hiervan. De bevolkingsgroei van Nijkerk bleef evenwel langzaam, langzamer dan die in de provincie Gelderland als geheel en die in het Rijk, zooals uit tabel 14 en fig. 1 kan worden opgemaakt. In de eerste helft der 19e eeuw was dat niet anders geweest (3).

Pas na 1920 gaat Nijkerk deelnemen in 's lands bevolkingsaanwas en wel in een tempo, dat weinig onderdoet voor dat van de provincie, hetgeen weer slechts even beneden dat van het Rijk blijft liggen. Na 1920 begint te Nijkerk de industrialisatie der bevolking (forensen) en, vooral na 1930 neemt ook de industrie te Nijkerk zelf een belangrijken omvang aan. De hierdoor geboden ruimere bestaansmogelijkheden weerspiegelen zich in de bevolkingstoename (men zie tabel 14 en fig. 1) en in den loop van het tot 1930 afnemend aandeel, dat de bevolking van Nijkerk uitmaakt van die van de Provincie Gelderland en het Rijk (tabel 15).

De moderne geschiedenis van Nijkerk, uiteenvallend in de periode voor 1860, gekenschetst door de handel in en cultuur van tabak, de periode 1860-1920, welke een zuiver agrarisch tijdperk was van kaas en rogge, eieren en varkens, en die in 1920 begonnen jaren van industrialisatie, waardoor de gemeente haar homogeen

karakter verliest, zijn in de ontwikkeling van het bevolkingscongres dus onmiskenbaar terug te vinden. Dat dit verband evenwel niet zonder complicaties is, blijkt, wanneer men de verhouding tusschen de aantallen mannen en vrouwen in oogenschouw neemt (tabel 16).

De achteruitgang van de tabakscultuur blijkt gepaard te gaan met een verdwijning van het vrouwenoverschot. De daarop volgende agrarische periode wordt gekenmerkt door een mannenoverschot, dat na 1900 grooter wordt; de mindere aanwezigheid van, meerendeels jonge, dus ongehuwde vrouwen (tusschen 15 en 30 jaar,

Tabel 14: Toeneming der bevolking van Nijkerk, Prov. Gelderland en het Rijk 1880-1941. Indexcijfers (1920 = 100). (C.B.S.).

31 Dec.	Nijkerk	Provincie	Rijk	31 Dec.	Nijkerk	Provincie	Rijk
1880	85,2	64,6	59,1	1929	111,5	112,2	114,1
1890	87,5	70,7	66,5	1930	112,0	113,6	115,6
1900	92,5	78,5	75,4	1931	113,7	115,6	117,4
1910	96,3	88,7	86,6	1932	115,3	117,6	119,2
1920	100,0	100,0	100,0	1933	116,2	119,1	120,8
1921	102,6	101,6	101,6	1934	117,5	120,8	122,2
1922	103,6	103,2	103,2	1935	119,4	122,1	123,4
1923	104,6	105,1	105,1	1936	120,5	123,2	124,6
1924	107,1	106,4	106,6	1937	122,0	124,2	125,8
1925	107,3	107,9	108,0	1938	122,5	125,3	127,1
1926	108,5	109,4	109,6	1939	124,0	126,6	128,7
1927	109,7	110,4	111,1	1940	126,7	128,6	130,0
1928	110,7	111,2	112,6	1941	129,2	130,4	131,2

Tabel 15: Aandeel der bevolking van Nijkerk in die van de Prov. Gelderland (A) en het Rijk (B). (Volkstellingen)

jaar	A	B	jaar	A	B
1829	2,0110	0,2384	1889	1,4971	0,1692
1839	1,8993	0,2296	1899	1,4282	0,1578
1849	1,8305	0,2220	1909	1,3171	0,1430
1859	1,8427	0,2245	1920	1,2100	0,1286
1869	1,7541	0,2124	1930	1,1925	0,1246
1879	1,5945	0,1851	1940	1,1925	0,1253

Tabel 16: Aantal vrouwen per 1000 mannen.

jaar	Nijkerk	Prov.Gel- derland	het Rijk	jaar	Nijkerk	Prov.Gel- derland	het Rijk
1829	1033	995	1045	1931	952	986	1012
1869	1004	985	1029	1932	939	985	1012
1879	977	980	1023	1933	940	983	1010
1889	975	979	1024	1934	941	984	1009
1899	981	985	1025	1935	941	982	1008
1909	959	983	1021	1936	942	981	1007
1920	953	980	1013	1937	943	981	1006
1925	960	989	1014	1938	941	980	1005
1930	956	987	1013	1939	933	978	1004
				1940	936	980	1003

zoals uit de hieronder te bespreken leeftijdspyramides blijkt) dan mannen duidt op een geringere arbeidsmogelijkheid voor deze vrouwen in Nijkerk, welke haar doet trekken naar plaatsen met groote behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten voor huishouding en verpleging als Amersfoort, Harderwijk en Amsterdam. Van 1932 af wordt het mannenoverschot wederom grooter: in dat jaar heeft een immigratie van mannen plaats tengevolge van de vestiging van industrie in de gemeente Nijkerk. Het mannenoverschot zal pas weer afnemen wanneer er voor vrouwen in Nijkerk meer werkgelegenheid ontstaat, die financieel en maatschappelijk aantrekkelijker is, dan die in een vreemde plaats, dan wel wanneer de verkeersverbindingen zoodanig verbeteren, dat vrouwen en meisjes, die elders werken, in Nijkerk kunnen blijven of gaan wonen. Voorzover uit tabel 16 blijkt, hebben zich deze verschijnselen nog niet definitief voorgedaan.

Van een paralleliteit met de bevolking der provincie en van het Rijk is geen sprake; ook als men alleen de bevolking, huizend in gewone woningen in de beschouwing wil betrekken (1930 : N. 954, Prov. Geld. 980, Rijk 1009 vrouwen per 1000 mannen). Vanwege de veel meer gecompliceerde en daardoor afwijkende structuur van deze veel grootere groepen, was een gelijk beeld ook niet te verwachten.

In tabel 17 vindt men meer gedetailleerde gegevens met betrekking tot de afzonderlijke oorden in de gemeente. Het blijkt nu, dat het mannenoverschot uitsluitend bestaat bij de buurten op den Veluwerand en in het veen; in de veste en in de daarbij aansluitende bebouwing van Holk en Wullenhoven is een zeer duidelijk vrouwenoverschot, een aanwijzing van de andere economische functies dezer bevolkingsgroepen; merkwaardig is ook, dat te Appel, dus op de eigenlijke Veluwe, vrijwel van geen overschot sprake kan zijn.

Tabel 17: Inwonertal der oorden in Nijkerk.

	31 Dec. 1930 (C.B.S.)				31 Dec. 1940 (gemeentesecretarie)			
	mannen	vrouwen	totaal	vrouwen per 1000 mannen	mannen	vrouwen	totaal	vrouwen per 1000 mannen
Nijkerk.	2258	2339	4597	1036	2519	2605	5124	1034
Wullenhoven . . .	175	193	368	1103	195	215	410	1103
Holk.	116	181	297	1560	130	201	331	1546
Jan Plassesteeg .	157	112	269	713	175	127	302	726
Holkerveen. . . .	530	420	950	792	590	469	1059	795
Nijkerkerveen. .	836	685	1521	819	932	764	1696	820
Appel	136	131	267	963	151	146	297	967
Overige buurten en verspreid. .	849	771	1620	908	1087	882	1969	811
totaal	5057	4832	9889	956	5779	5409	11188	936

Inderdaad biedt de veste in de verzorgende winkelstand en de huishouding, tegenwoordig ook in de industrie aan de vrouwen werkgelegenheid. De veehouderij in den polder vergt ook vrouwelijke arbeidskrachten. De talrijke arbeiders en kleine boerengezinnen in het veen zien echter hun meisjes in sterke mate naar steden trekken, terwijl de tuinbouw in Jan Plassesteeg mannen aantrekt of vasthoudt en eveneens meisjes afstoot. De kleine gemengde bedrijven onder Appel kunnen blijkbaar nog weinig vrouwelijke werkkkrachten missen; de kleine absolute getallen manen hier echter tot voorzichtigheid.

Opgemerkt worde nog, dat in de bevolking van de veste zijn inbegrepen de personen, woonachtig in de inrichtingen (70 mannen en 73 vrouwen), en die, welke in varende schepen zijn gevestigd (37 mannen en 28 vrouwen).

Ultimo 1930 was de gemiddelde leeftijd van de bevolking van Nijkerk 28,21 jaar, hetgeen iets lager is dan die van de provinciale (29,16 jaar) en die van de rijksbevolking (29,12 jaar). De verouderingsindex, betrekking hebbende op de bevolking van 5 jaar en ouder, was in 1930 1,10 (het Rijk 1), terwijl die der Provincie 1,05 was. De betekenis hiervan is, dat in Nijkerk eind 1930 relatief meer kinderen beneden 5 jaar waren dan in de Provincie en het Rijk, doch dat overigens de oudste leeftijdsklassen er eenigszins meer bezet waren. Dit wordt bevestigd door de volgende tabel.

Tabel 18: Samenstelling der bevolking van Nijkerk (A), Gelderland (B) en het Rijk (C) op 31 Dec. 1930 (C.B.S.).

	A.		B.		C.	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.
0 - 4 j.	6,48	6,15	5,52	5,26	5,38	5,16
5 - 9 j.	5,87	5,95	5,51	5,30	5,38	5,20
10 - 14 j.	5,04	4,59	4,98	4,81	4,84	4,69
15 - 19 j.	4,72	4,90	4,90	4,73	4,71	4,66
20 - 24 j.	4,81	4,01	4,40	4,31	4,42	4,52
25 - 29 j.	3,94	3,42	3,90	3,92	4,04	4,18
30 - 34 j.	3,19	3,47	3,44	3,49	3,56	3,71
35 - 39 j.	2,84	2,58	2,99	3,10	3,18	3,32
40 - 44 j.	2,56	2,64	2,68	2,73	2,82	2,92
45 - 49 j.	2,40	2,29	2,54	2,55	2,55	2,63
50 - 54 j.	2,09	2,13	2,40	2,37	2,31	2,39
55 - 59 j.	1,91	1,65	2,02	2,03	1,95	2,03
60 - 64 j.	1,60	1,62	1,72	1,72	1,58	1,66
65 - 69 j.	1,58	1,48	1,40	1,38	1,26	1,34
70 - 74 j.	0,97	0,86	0,95	0,94	0,83	0,89
75 - 79 j.	0,64	0,72	0,58	0,60	0,52	0,58
80 j. e.o.	0,52	0,43	0,40	0,43	0,35	0,43

Inderdaad waren in 1930 de leeftijdsklassen beneden 10 jaar en boven 65 jaar in Nijkerk zwaarder bezet dan in de Provincie en het Rijk; de andere leeftijdsgroepen waren relatief minder talrijk, met uitzondering van meisjes van 15-19 jaar en mannen van 20-24 jaar. Tot begrip van deze verschillen denke men aan de hogere geboortecijfers van Nijkerk (1921/25 N.: 30,5, Prov. : 26,3, Rijk : 25,9% : 1926/30 N. : 28,7, Prov. : 24,0 Rijk : 23,4%), aan de functie van Nijkerk als woonplaats voor oude lieden ook uit de gemeenten in de omgeving (Ned. Herv., Geref. en R.K. Oudliedenhuizen, waarin ultimo 1930 110 personen woonden; in de jaren 1926 t/m 1928 tesamen vestigden zich 44 personen van 65 jaar en ouder uit de omliggende plattelandsgemeenten en 47 van elders, en vertrokken 17 naar het platteland en 26 naar elders), aan het verschijnsel, dat de oudere de meisjesgroep van 15-19 jaar te Nijkerk zelf laten werken om ze pas op oudere leeftijd stadwaarts te doen gaan en aan een nog thuis wonen der jonge mannen, die in Amersfoort en elders buiten Nijkerk werken.

In tabel 19, kolommen 3 en 4 vindt men de verschillen in den leeftijdsopbouw van Nijkerk ten opzichte van de Provincie en het Rijk cijfermatig uitgedrukt.

Omtrent de relatieve veranderingen in den leeftijdsopbouw van 31 Dec. 1909 op 31 Dec. 1937 geeft tabel 20 een beeld. Hieruit blijkt dat de boven geconstateerde uitwassen in de leeftijdsklassen van 15-19 jaar voor meisjes en 20-24 jaar voor mannen zich reeds in 1920 bij deze jaargangen voordeden en vermoedelijk door toevallige verschillen in het geslacht der geboorten zijn veroorzaakt. Overigens blijkt van een sterke veroudering der bevolking en van een afnemings

Tabel 19: Algemeen overzicht leeftijdsopbouw der bevolking van Nijkerk.

Leeftijdsgroepen in jaren	Aantal vrouwen op 1000 mannen op 31 Dec. 1930	% der mannelijke bevolking op 31 Dec. 1930	% der vrouwelijke bevolking op 31 Dec. 1930	% dat de lee 1920 bedraagt konstige leef
				mannen
1	2	3	4	5
0 - 4	949	12,68	12,58	83,55
5 - 9	1014	11,47	12,17	105,98
10 - 14	910	9,85	9,37	115,50
15 - 19	1039	9,23	10,04	100,62
20 - 24	834	9,41	8,22	96,21
25 - 29	867	7,71	7,00	103,58
30 - 34	1089	6,23	7,10	116,53
35 - 39	907	5,56	5,28	112,66
40 - 44	1032	5,00	5,40	111,22
45 - 49	954	4,69	4,68	99,05
50 - 54	1014	4,09	4,35	104,76
55 - 59	862	3,74	3,37	117,20
60 - 64	1013	3,12	3,31	107,14
65 - 69	936	3,08	3,02	96,87
70 - 79	987	3,12	3,23	112,14
80 e.o.	843	1,01	0,89	84,44
totaal	956	100	100	103,84
onproductieven ..	937	41,21	41,27	100,21
halfproductieven.	993	16,10	16,72	103,78
volproductieven .	940	42,69	42,01	106,60

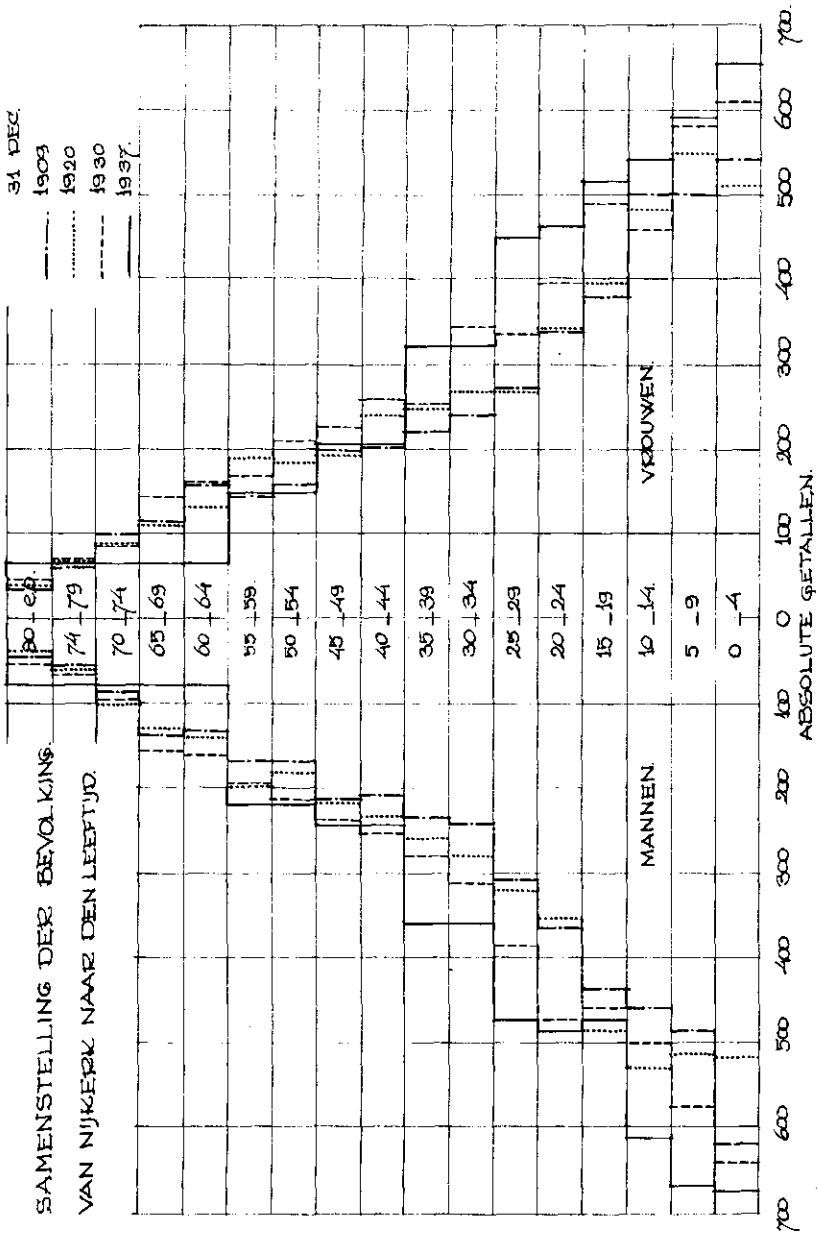
Bovenstaande percentages in % van de over

	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk
0 - 4	115,4	117,2	118,8	122,7	81,7	78,7
5 - 9	104,8	105,9	114,0	117,8	96,5	95,0
10 - 14	99,6	101,0	96,8	100,5	100,6	99,0
15 - 19	94,9	97,3	105,5	108,3	87,4	87,5
20 - 24	107,6	105,8	94,8	91,4	81,0	79,4
25 - 29	99,6	95,0	88,6	84,3	93,5	85,2
30 - 34	91,2	86,8	101,1	96,2	110,9	100,6
35 - 39	93,6	86,7	84,6	80,1	97,9	92,8
40 - 44	93,8	88,0	98,2	93,1	90,9	88,6
45 - 49	93,1	91,2	91,1	89,5	84,2	80,1
50 - 54	85,6	87,8	91,4	91,4	85,1	81,9
55 - 59	93,0	95,4	82,4	83,6	97,4	95,0
60 - 64	91,5	98,1	95,4	100,3	87,6	88,8
65 - 69	110,3	121,7	109,0	113,5	86,8	87,1
70 - 79	102,3	115,6	104,2	110,2	101,3	99,5
80 e.o.	127,8	144,2	102,3	103,5	71,4	67,3
totaal					91,2	88,3
onproductieven ..	107,2	100,6	109,5	102,4	91,3	89,9
halfproductieven .	93,8	100,8	97,9	105,0	89,7	89,4
volproductieven .	96,1	99,2	92,9	96,0	91,4	86,6

ijds­groepen in an de overeen- ijds­groep in 1909	% , dat de leeftijds­groepen in 1930 bedraagt van de overeen- komstige leeftijds­groep in 1920		% , dat de leeftijds­groepen in 1930 bedraagt van de 10 jaar jongere leeftijds­groep in 1920	
	vrouwen	mannen	vrouwen	vrouwen
6	7	8	9	10
94,29	123,75	118,75		
110,64	112,84	106,72		
96,18	94,14	94,57	96,14	88,48
104,21	96,69	122,47	90,86	88,02
100,29	134,08	116,08	89,98	82,88
98,54	122,64	125,19	80,75	85,35
113,87	111,70	126,57	88,73	100,29
116,51	108,91	100,39	88,36	94,44
117,24	110,96	109,66	89,72	96,31
94,55	113,94	118,32	91,86	88,98
111,18	117,61	117,32	90,79	88,24
125,17	95,94	88,59	90,87	85,34
83,23	117,04	119,40	89,77	89,39
100,00	125,81	130,36	79,19	79,35
96,27	100,64	100,65	61,00	63,41
107,89	134,21	104,88	26,15	21,94
103,21	111,88	112,14		
100,00	110,85	107,78		
103,78	99,88	113,17	90,65	87,73
106,60	118,30	116,33	88,01	90,22

eenkomstige % van de Provincie en het Rijk.

Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk	Prov.	Rijk
92,7	90,2	113,5	114,8	110,4	110,7				
101,5	99,8	101,5	99,6	96,3	94,9				
83,9	83,0	91,9	88,9	92,4	90,1	97,9	99,0	90,0	90,7
85,0	86,4	90,5	88,0	112,5	100,5	91,9	91,5	89,1	87,3
84,2	83,6	113,6	113,9	98,0	97,4	99,3	93,1	90,4	81,9
86,4	82,1	98,2	100,7	101,9	102,5	95,0	85,9	94,5	86,0
106,9	99,4	90,5	92,1	102,7	104,0	96,3	93,4	104,7	102,5
100,2	97,4	96,3	91,8	86,7	83,9	92,2	92,1	97,3	97,4
96,4	93,6	105,0	97,3	102,0	96,4	93,1	93,4	99,7	100,6
77,8	75,4	99,1	96,2	103,6	100,7	95,9	96,5	93,3	93,7
89,5	85,9	95,8	93,8	97,7	94,2	95,9	97,1	94,7	94,6
101,7	101,5	81,5	78,9	75,2	72,9	99,0	100,5	93,8	94,2
69,3	70,5	94,6	90,5	96,1	92,9	102,4	104,8	102,3	103,6
92,1	90,8	98,5	97,6	105,9	103,2	97,5	101,0	99,5	99,0
87,1	86,8	83,5	83,4	86,0	86,5	98,4	99,9	103,0	101,1
84,6	88,8	115,1	112,7	92,9	91,9	106,7	104,6	86,2	83,6
90,3	88,4	98,4	96,8	98,7	97,0				
92,0	90,6	100,8	99,8	99,0	97,8				
84,9	85,9	88,9	86,2	99,5	97,1	95,7	96,2	93,0	92,3
91,2	88,0	100,5	99,0	98,8	97,1	95,5	92,4	96,1	92,5

in de bezetting der jongere leeftijdsgroepen zeer weinig. Wel worden de leeftijdsklassen van 20-29 jaar geleidelijk voller.

Tabel 20: Relatieve leeftijdsopbouw der bevolking van Nijkerk op 31 Dec. 1909, 1920, 1930 (volkstellingen) en 1937 (volgens opgave der gemeentesecretarie (4)).

	1909		1920		1930		1937	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
0 - 4 j.	7,27	6,37	5,87	5,80	6,48	6,15	6,28	6,15
5 - 9 j.	5,69	5,84	5,82	6,24	5,87	5,95	6,26	5,55
10 - 14 j.	5,37	5,84	5,99	5,42	5,04	4,59	5,65	5,00
15 - 19 j.	5,31	4,46	5,48	4,49	4,72	4,90	4,43	4,73
20 - 24 j.	4,33	4,00	4,03	3,87	4,81	4,01	4,52	4,33
25 - 29 j.	3,60	3,21	3,60	3,06	3,94	3,42	4,42	4,19
30 - 34 j.	2,84	2,79	3,19	3,07	3,19	3,47	6,83	5,95
35 - 39 j.	2,68	2,56	2,92	2,88	2,84	2,58	4,52	3,79
40 - 44 j.	2,40	2,38	2,58	2,70	2,56	2,64		
45 - 49 j.	2,46	2,37	2,36	2,16	2,40	2,29	4,16	2,78
50 - 54 j.	1,97	1,89	1,99	2,03	2,09	2,13		
55 - 59 j.	1,97	1,72	2,23	2,08	1,91	1,65	5,62	4,84
60 - 64 j.	1,48	1,89	1,53	1,52	1,60	1,62		
65 - 69 j.	1,50	1,31	1,40	1,27	1,58	1,48	5,62	4,84
70 - 74 j.	1,01	1,18	1,13	0,94	0,97	0,86		
75 - 79 j.	0,63	0,70	0,65	0,82	0,64	0,72	5,62	4,84
80 j. e.o.	0,53	0,44	0,43	0,46	0,52	0,43		

Tabel 21: Samenstelling der bevolking van Nijkerk naar den leeftijd op 31 Dec. 1909, 1920, 1930 en 1937 (absolute getallen).

	mannen				vrouwen			
	1909	1920	1930	1937	1909	1920	1930	1937
0 - 4 j.	620	518	641	677	543	512	608	663
5 - 9 j.	485	514	580	674	498	551	588	598
10 - 14 j.	458	529	498	609	498	479	453	539
15 - 19 j.	453	483	467	477	380	396	485	510
20 - 24 j.	369	355	476	487	341	342	397	466
25 - 29 j.	307	318	390	476	274	270	338	451
30 - 34 j.	242	282	315	736	238	271	343	641
35 - 39 j.	229	258	281		218	254	255	
40 - 44 j.	205	228	253	487	203	238	261	408
45 - 49 j.	210	208	237	202	191	226		
50 - 54 j.	168	176	207	448	161	179	210	299
55 - 59 j.	168	197	189	147	184	163		
60 - 64 j.	126	135	158	605	161	134	160	521
65 - 69 j.	128	124	156		112	112	146	
70 - 74 j.	86	100	95	605	101	83	85	
75 - 79 j.	54	57	63	60	72	71	521	
80 j. e.o.	45	38	51	38	41	43		
totaal	4353	4520	5057	5676	4175	4309	4832	5096

Een en ander wordt verhelderd door tabel 21 en fig. 2; waarin de absolute veranderingen in de bezetting der leeftijdsgroepen zijn weergegeven. De mobilisatiejaren 1914-1919 hebben zeer duidelijk een, ook bij de relatieve cijfers op te merken, geboortederving ten gevolge gehad, welke in 1937 nog zichtbaar is in de groepen van 15-19 jaar (mannen en vrouwen) en 20-24 jaar (mannen). De leeftijdsgroepen vertoonen overigens vrijwel steeds eenige toeneming. Opvallend sinds 1930 is de sterke groei van de leeftijdsgroepen der jongere werkende bevolking, een symptoom der ingetreden industrialisatie (v.g.l. Eindhoven); bij de mannen heeft dit betrekking op de leeftijdsgroepen van 20-39 jaar, bij de vrouwen op die van 15 - 29 jaar. Boven 40 jaar heeft sinds 1930 een teruggang plaats: mannen van 40 - 49 jaar en vrouwen van 40 - 59 jaar zijn er in 1937 minder dan in 1930. De oudste leeftijdsgroepen zijn in 1937 wel talrijker geworden. Overigens maakt de pyramide voor 1937 een gezonden indruk.

In de kolommen 5 t/m 8 van tabel 19 zijn de veranderingen in den leeftijdsopbouw van Nijkerk's bevolking over 1909-1920 en 1920-1930 in cijfers uitgedrukt en vervolgens met die voor de provinciale en de Rijksbevolking vergeleken. Uit deze laatste vergelijking komen geen nieuwe, sprekende verschillen te voorschijn, ook niet wanneer men de leeftijdsgroepen naar de productiviteit samenvat.

Tenslotte stellen de kolommen 9 en 10 van tabel 19 den lezer in staat na te gaan, in welke leeftijdsklassen buitengewone veranderingen plaats grepen in de periode 1920-1930. Het blijkt, dat de mannen van 25-29 en de vrouwen van 20-29 jaar, geboren resp. in 1901-1905 en 1901-1910, in 1930 ten deele vertrokken moeten zijn; terwijl er vrouwen van 30-34 jaar, geboren tusschen 1896 en 1900, moeten zijn bijgekomen. Men denkt direct aan het afvloeien van mannen, die elders werkten en wellicht na een tijd van dagelijks heen en weer trekken vanuit het ouderlijk huis, b.v. bij hun huwelijk naar hun werkgemeente verhuisden, en aan de naar elders vertrokken dienstmeisjes, die door huwelijk gedeeltelijk weer naar hun geboorteplaats konden terugkeeren. Uit een vergelijking met dezelfde gegevens voor de provinciale en Rijksbevolking blijkt, dat in de Provinciale, de trek van de mannen naar andere provincies algemeen is, die der vrouwen evenwel niet, omdat zij zich bijna geheel binnen de provincie afspeelt, terwijl dergelijke tendenties voor het Rijk als geheel, natuurlijk niet opgaan.

Teneinde de beschreven ontwikkeling en het aangegeven verband nauwkeuriger te kunnen nagaan, dienen de factoren geboorte, sterfte, vestiging en vertrek, welke tezamen den loop der bevolking bepalen, te worden besproken en getoetst aan de overeenkomstige gegevens van de Provincie en het Rijk.

Tabel 22: Analyse van den loop der bevolking in Nijkerk sinds 1880 in natuurlijke en migratieresultaten (C.B.S.).

31 Dec.	bij accumulatie der geboorte-overschotten	bij accumulatie der migratie-overschotten	werkelijk verloop
1880	7518	7518	7518
1885	8069	7108	7659
1890	8558	6713	7724
1895	9104	6434	7991
1900	9633	6087	8171
1905	10171	5748	8370
1910	10847	5209	8501
1915	11521	4774	8740
1920	11929	4438	8829
1925	12727	4285	9474
1930	13487	3960	9889
1935	14337	3766	10545
1940	15180	3566	11188

Tabel 23: Analyse van den loop der bevolking in Nijkerk sinds 1921 in natuurlijke en migratieresultaten (C.B.S.).

31 Dec.	bij accumulatie der geboorte-overschotten	bij accumulatie der migratie-overschotten	werkelijk verloop
1920	8829	8829	8829
1921	9015	8869	9055
1922	9186	8792	9149
1923	9345	8723	9239
1924	9528	8753	9452
1925	9627	8676	9474
1926	9795	8610	9576
1927	9939	8577	9687
1928	10100	8502	9773
1929	10247	8423	9841
1930	10387	8351	9889
1931	10561	8330	10042
1932	10722	8308	10181
1933	10907	8203	10261
1934	11064	8158	10373
1935	11237	8157	10545
1936	11404	8088	10643
1937	11597	8025	10773
1938	11749	7918	10818
1939	11934	7860	10945
1940	12080	7957	11188

Tabel 24: Indexcijfers bij geaccumuleerde geboorte-overschotten sinds 1880 (C.B.S.).

31 Dec.	Nijkerk	Gelderland	het Rijk
1880	100	100	100
1885	107	107	107
1890	114	113	114
1895	121	120	122
1900	128	128	131
1905	135	137	141
1910	144	147	152
1915	153	157	164
1920	159	166	174
1925	169	178	187
1930	179	190	200
1935	191	201	212
1940	202	213	224

De migratieresultante voor Nijkerk wijst sinds 1880 onafgebroken op een vertrekoverschot, dat evenwel in de periode 1906/10 grooter, in de tijdvakken 1921/25 en 1931/40 kleiner was dan gemiddeld. De jaarlijksche cijfers sinds 1921 laten zien, dat 1921, 1924 en 1940 temidden van een reeks jaren met kleine vertrekoverschotten geringe vestigingsoverschotten opleverden.

De ontwikkeling van de relatieve geboortefrequentie, per 5 jaar gemiddeld, in Nijkerk, de Provincie en het Rijk, valt af te lezen uit tabel 25.

Tabel 25: Geboorten per 1000 inwoners (C.B.S.).

periode	Nijkerk	Provincie	het Rijk
1881/1885	32,7	32,1	35,0
1886/1890	34,1	31,5	33,7
1891/1895	32,9	31,8	33,2
1896/1900	32,9	31,9	32,3
1901/1905	32,5	31,3	31,8
1906/1910	33,0	29,6	29,7
1911/1915	30,9	27,9	28,0
1916/1920	28,3	25,8	25,9
1921/1925	30,5	26,3	25,9
1926/1930	28,7	24,0	23,4
1931/1935	25,0	22,2	21,3
1936/1940	25,3	21,2	20,5

Het blijkt dan, dat de Rijkscijfers, aanvankelijk liggende op hooger niveau dan die van Nijkerk steeds zijn gedaald, vooral na 1905. Die van Nijkerk bleven tot 1910 op het niveau van $\pm 33\%$ der gemiddelde bevolking; pas nadien zette de geboortedaling in, doch langzamer dan in het Rijk, zoodat in 1936/1940 de cijfers waren 25,5% voor Nijkerk en 20,5% voor het Rijk. De provinciale cijfers liggen tot 1920 beneden, daarna boven die van het Rijk en vertoonen sinds 1900 een voortdurende daling, behoudens den na-oorlogsch en top in de periode 1921/25.

Een vergelijking van de verhouding tusschen eerst- en latergeborenen in Nijkerk (26,6 en 73,4%) met die in het Rijk (29,5 en 70,5%) in 1937/38 leert, dat over het algemeen de gezinnen in Nijkerk grooter worden dan in het Rijk; dat zulks voor iederen duur van het huwelijk geldt wil zeggen, dat de geboorten per gezin in Nijkerk sneller op elkaar volgen dan in het Rijk.

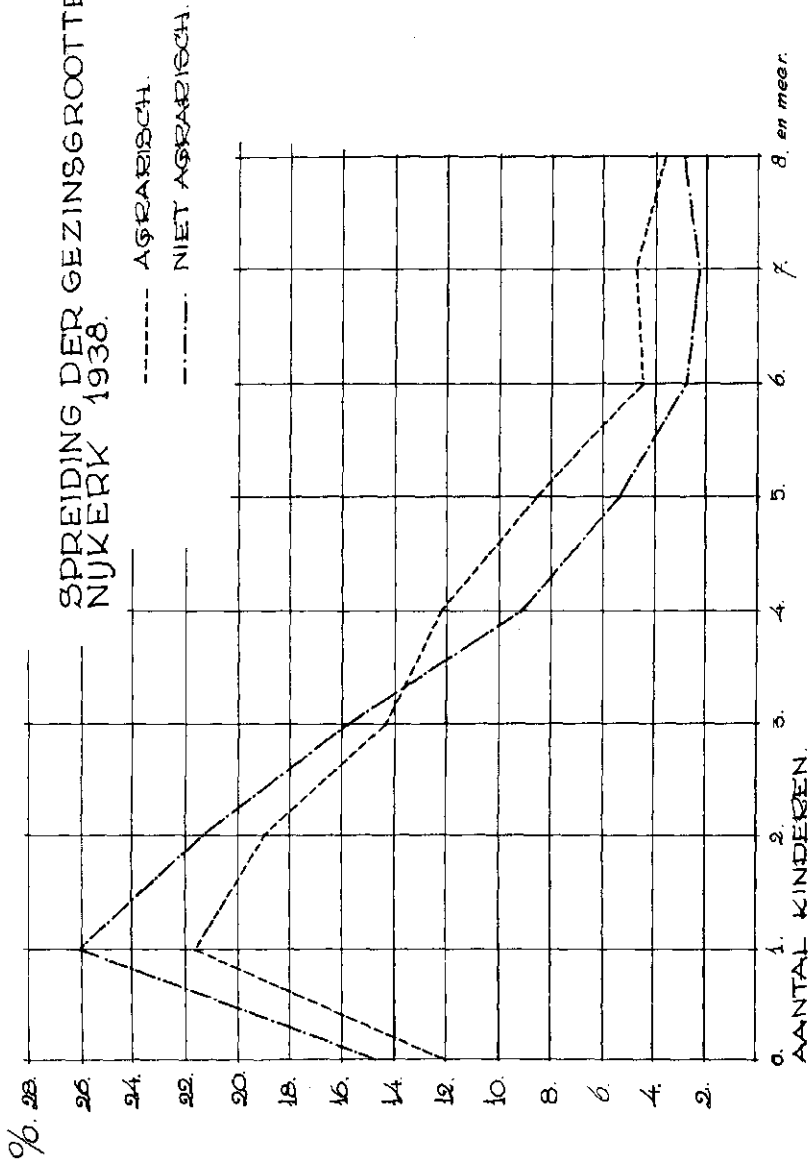
Het is niet mogelijk precies aan te geven, welken invloed de verschillende factoren, die uiteraard geenszins onafhankelijk van elkander zijn, op deze talrijkere en snellere geboorten hebben. Zonder twijfel zijn de naar verhouding tot het Rijk in Nijkerk grootere oriëntering op het agrarisch bedrijf en de in de geheele Gemeente overheerschende orthodox-Protestantsche en politiek behoudende levensopvattingen van groote beteekenis. Dat vooral het beroep een rol speelt, kan worden opgemaakt uit het feit, dat eind 1938 1) 918 agrarische (43,3%) en 1202 niet-agrarische (66,7%) gezinshoofden aanwezig waren, dat de hierbij behoorende gezinnen resp. 2,82 en 2,35 kinderen omvatten - de spreiding over de verschillende gezinsgrootten ziet men in fig. 3 - en dat het aandeel der kinderen van 13 jaar en jonger hierin resp. 50,44% en 44,46% was. Voorts bleek, dat de gemiddelde huwelijksvruchtbaarheid der eind 1,38 aanwezige gezinnen (incl. gezinnen met nog niet afgesloten vruchtbaarheidsperiode) bedroeg voor agrariers 4,1753 (niet-zelfstandigen 4,4056, zelfstandigen 4,0121) en voor niet-agrariers 3,1481 kinderen. Hoewel deze cijfers, zonder nadere gegevens omtrent de huwelijksduur der getelde gezinnen, absolute bewijskracht missen, bevatten zij de duidelijke aanwijzing, dat het beroep van het gezinshoofd in Nijkerk van grooten invloed is op de geboortefrequentie.

In dit verband is het van belang op te merken, dat, zooals uit tabel 26 blijkt, in Nijkerk de geboorten bij jeugdiger leeftijd van de moeder plaats vinden dan in het Rijk.

De huwelijksleeftijd der bruidegoms is in Nijkerk hooger, die der bruiden heeft een grootere spreiding over de verschillende leeftijdsgroepen dan in het Rijk (tabel 27).

1) gegevens verkregen door telling uit de oude bevolkingsregisters (excl. bij anderen inwonende gezinnen).

SPREIDING DER GEZINSGROOTTE IN
NIJKERK 1938.

Tabel 26: Wettig levend-geboorten naar den leeftijd van de moeder in % (C.B.S.).

leeftijd der moeder	a l l e g e b o o r t e n			eerstegeb. uit 't 1e huw. jaar	
	Nijkerk 1937/38	het Rijk 1937	het Rijk 1938	Nijkerk 1937/38	het Rijk 1937/38
ben. 20 jaar	3,3	2,1	2,0	14,1	11,6
20 - 24 jaar	22,9	16,8	16,6	57,6	46,7
25 - 29 jaar	27,9	30,1	30,5	21,8	30,0
30 - 34 jaar	22,5	27,1	27,3	2,6	9,3
35 - 39 jaar	16,6	16,8	16,6	2,6	2,1
40 j. en ouder	6,7	7,1	6,9	1,3	0,4
totaal	100	100	100	100	100
abs. aantallen	519	167.865	175.865	78	24.632

Tabel 27: Huwelijksleeftijd der jongmans en jongedochters in % (C.B.S.).

leeftijd	Nijkerk 1935/1938		groep gemeenten met 5000 inw. 1937/38		het Rijk 1937/38	
	jongmans	jonged.	jongmans	jonged.	jongemans	jonged.
ben. 20 jaar	0,9	10,6	1,0	7,4	1,2	8,6
20 - 24 jaar	25,5	42,8	24,8	46,2	28,1	46,3
25 - 29 jaar	47,8	35,2	47,9	33,1	47,1	32,9
30 - 34 jaar	17,3	8,3	18,5	9,8	17,1	9,1
35 j. en ouder	8,5	3,1	7,8	3,5	6,5	3,0
totaal.	100	100	100	100	100	100

De gegevens omtrent het aantal geboorten binnen negen maanden na den huwelijksdatum (Nijkerk: 52 of 67%, het Rijk 57% van alle eerstgeboorten in het eerste huwelijksjaar over 1937/38 wijzen uit, dat deze in Nijkerk relatief vaker voorkomen dan in het Rijk; althans dit zou men uit de beperkte gegevens over 1937/38 opmaken. In hoeverre deze verschijnselen te Nijkerk geheel door het begrip „gedwongen huwelijken” worden gedekt, is aan twijfel onderhevig: het is mogelijk, dat men bovendien te doen heeft met de in agrarische streken geenszins onverklaarbare volksgewoonten een huwelijk rechtens niet te sluiten alvorens het biologisch vruchtbaar blijkt te zijn. Ook al zou men deze laatstgenoemdegewoonte tot de agrarische bevolkingsgroepen, in het bijzonder tot de boeren, beperkt achten - het is nog de vraag, of deze veronderstelling opgaat - en in het verschijnsel „gedwongen huwelijk” als het gevolg van door de groep zelf als ongepast gevoelde, buitenechtelijk geslachtelijke gemeenschap een symptoom van verstedelijking, van degeneratie van stedelijke levensgewoonten, van zedelijke ontworteling dus, willen zien, dan nog zou er jarenlange onbevooroordeelde waarneming voor noodig zijn om uit te maken, hoe de structuur dezer verschijnselen is. Binnen het kader van dit rapport kon het probleem niet nader worden onderzocht, aangezien de inwoners, van wie inlichtingen verkregen zouden kunnen worden, niet zonder vooroordeel tegenover het vraagstuk staan. Dat overigens de jonge ouders zich te Nijkerk niet aan de gevolgen van hun daden plegen te onttrekken, blijkt uit het geringe aantal onwettige geboorten, b.v. in de jaren 1937/40 0,9 of 0,8% van het aantal wettige geboorten in die jaren (het Rijk 1,4%).

Bij de beschouwing van de gegevens omtrent de sterfte dient men de zuigelingensterfte, d.i. de sterfte in het eerste levensjaar met de doodgeboorten samen te tellen.

De aldus gevonden cijfers, weergegeven in tabel 28, laten zien, hoe van 1881 tot 1910 Nijkerk er gunstiger voorstond dan Provincie en Rijk, terwijl de relatieve getallen nadien voor Nijkerk hooger zijn, vooral in het decennium 1911/1920, dus vlak voor en tijdens den eersten wereldoorlog. Sindsdien wordt echter het Rijkspel steeds meer benaderd, terwijl voor de jaren 1936/40 de gemeentelijke cijfers weer beneden die van de Provincie zijn gezakt. De verbeteringen in de praenatale en postnatale hygiene en de gezondere levenswijze van moeder en kind zijn te Nijkerk dus vooral na 1920 van groote beteekenis geweest, omdat zij toen, na de periode 1896/1905 door een deel, vermoedelijk het beter gesitueerde deel der bevolking in de veste, te zijn aanvaard, tot alle lagen der gemeentelijke bevolking, in het bijzonder tot de arbeidersgezinnen, zijn doorgedrongen. Deze gunstige ontwikkeling is, hoewel door den tweeden wereldoorlog onderbroken geenszins afgesloten. Voor veronderstellingen omtrent inteelt en ruineuze gevolgen daarvan is in deze gegevens geen steun te vinden.

Tabel 28: Zuigelingensterfte en doodgeboorten 1881-1940 (C.B.S.).

periode	N i j k e r k		Gelderland	het Rijk
	abso- luut	in % v.h. aantal geborenen	in % v.h. aantal geborenen	in % v.h. aantal geborenen
1881/85	197	15,5	18,7	22,2
1886/90	242	17,4	19,0	21,5
1891/95	235	17,4	19,1	20,4
1896/1900	226	16,4	17,8	18,8
1901/05	196	14,1	16,7	17,2
1906/10	213	14,7	15,2	14,9
1911/15	206	14,9	13,8	13,3
1916/20	206	15,8	12,5	11,8
1921/25	149	10,3	10,3	9,5
1926/30	140	9,9	8,9	8,0
1931/35	108	7,7	7,6	6,9
1936/40	87	6,2	7,0	6,1

Tabel 29: Bruto-sterfte per 1000 inwoners 1881-1940 (C.B.S.).

periode	Nijkerk	Gelderland	het Rijk
1881/85	17,9	19,3	21,6
1886/90	21,4	19,6	20,6
1891/95	18,9	19,7	19,7
1896/1900	19,7	17,4	17,3
1900/05	19,4	16,4	16,2
1906/10	16,9	15,0	14,4
1911/15	15,2	13,3	12,9
1916/20	19,0	14,1	13,6
1921/25	13,1	11,3	10,4
1926/30	13,0	10,7	10,0
1931/35	10,3	9,5	8,9
1936/40	9,7	9,5	9,0

De relatieve sterftecijfers zijn in het algemeen in Nijkerk tot 1896 lager, sindsdien hooger dan die van de Provincie en van het Rijk (tabel 29); sinds 1906 is, behoudens den door de griep veroorzaakten top in de periode 1916/20, de sterfrequentie dalende. Ook wanneer men de verschillen in den leeftijdsopbouw der betrokken bevolkingsgroepen uitschakelt door vermenigvuldiging en relatieve sterftecijfers met den z.g.n. standaardsterftefactor, blijkt de sterfrequentie in Nijkerk grooter te zijn dan in Provincie en Rijk (tabel 30).

Tabel 30: Netto-sterfte per 1000 inwoners 1926/35 (C.B.S.).

	Nijkerk	Gelderland	het Rijk
aantal sterftegevallen	115,4	8393,8	74572,0
gemiddeld aantal inwoners	10006	339.344	7.945.462
bruto-sterfte %	11,47	10,00	9,38
standaardsterftefactor	0,91	0,95	1,00
netto-sterfte %	10,44	9,60	9,38

De verklaring hiervan ligt ten deele opgesloten in de boven beschreven ontwikkeling der zuigelingensterfte, zooals mede blijkt uit tabel 31, waarin het aandeel der zuigelingensterfte in de totale sterfte is berekend: in Gelderland en het Rijk is dit aandeel grooter geweest en sneller sinds 1911 tot een lager percentage gedaald dan in Nijkerk.

Tabel 31: Aandeel der gestorvenen in het eerste levensjaar van de totale sterfte 1881/1940 (C.B.S.).

periode	Nijkerk	Gelderland	het Rijk
1881/85	21,1	23,4	29,4
1886/90	20,1	23,4	28,5
1891/95	22,4	24,0	27,8
1896/1900	21,4	25,6	28,2
1901/05	17,6	24,3	26,8
1906/10	21,4	22,6	23,6
1911/15	22,6	20,8	21,5
1916/20	17,0	15,9	16,0
1921/25	16,6	15,9	15,4
1926/30	17,5	14,1	13,2
1931/35	15,4	11,8	10,6
1936/40	9,8	9,7	8,5

Behalve de hoogere zuigelingensterfte speelt echter ook een hoogere sterfte der andere leeftijdsgroepen een rol (tabel 32).

De daling der sterfrequentie per leeftijdsklasse zal nog verderen voortgang vinden. Naarmate evenwel de bevolking meer oudere personen gaat omvatten, moet het aantal sterftegevallen per 1000 der totale bevolking onherroepelijk gaan stijgen. Wanneer dat het geval zal zijn, hangt af van het tempo van de daling der sterftekanssen voor iedere leeftijdsklasse (vooral van de zuigelingensterfte), het tempo van de veroudering der bevolking (hetgeen afhankelijk is van het dalings tempo der sterftekanssen, de geboortefrequentie en de migratie) en de structuur der migratie.

Met het oog op de arbeidsvoorziening is het nog van belang de getalsverhouding na te gaan tusschen 10-14-jarigen, die in het arbeidsproces binnen gaan, en den 55-59-jarigen, die er weer uit treden. Wanneer deze verhouding wordt uitgedrukt

in die van een stationnaire bevolking volgens de Rijkssterfzetafels voor 1931-1940 verkrijgt men de z.g.n. beroepsgeneratie-indices (tabel 33).

Dalende indices willen zeggen: een geringere toeneming van het absolute aantal geboorten dan de groei van het aantal ouderen bedraagt, welke laatste aanwas bepaald wordt door dalende sterftekans en de structuur der migratie. Het blijkt nu, dat de indices voor het Rijk en de Provincie een aanmerkelijke daling te zien geven, tengevolge van de verminderde toeneming van het aantal geboorten

Tabel 32: Bruto-sterfte en netto-sterfte boven 1 jaar per 1000 inwoners van 1926/35 (C.B.S.).

	Nijkerk	het Rijk
sterftegevallen boven 1 jaar	96,3	65675,7
bevolking 31 Dec. 1930 boven 1 jaar	8990	7761311
bruto-sterfte ‰ boven 1 jaar	10,71	8,46
gestandaardiseerd sterftecijfer boven 1 jaar	9,44	8,01
standaardsterftefactor boven 1 jaar	0,85	1,00
netto-sterfte ‰ boven 1 jaar	9,10	8,46

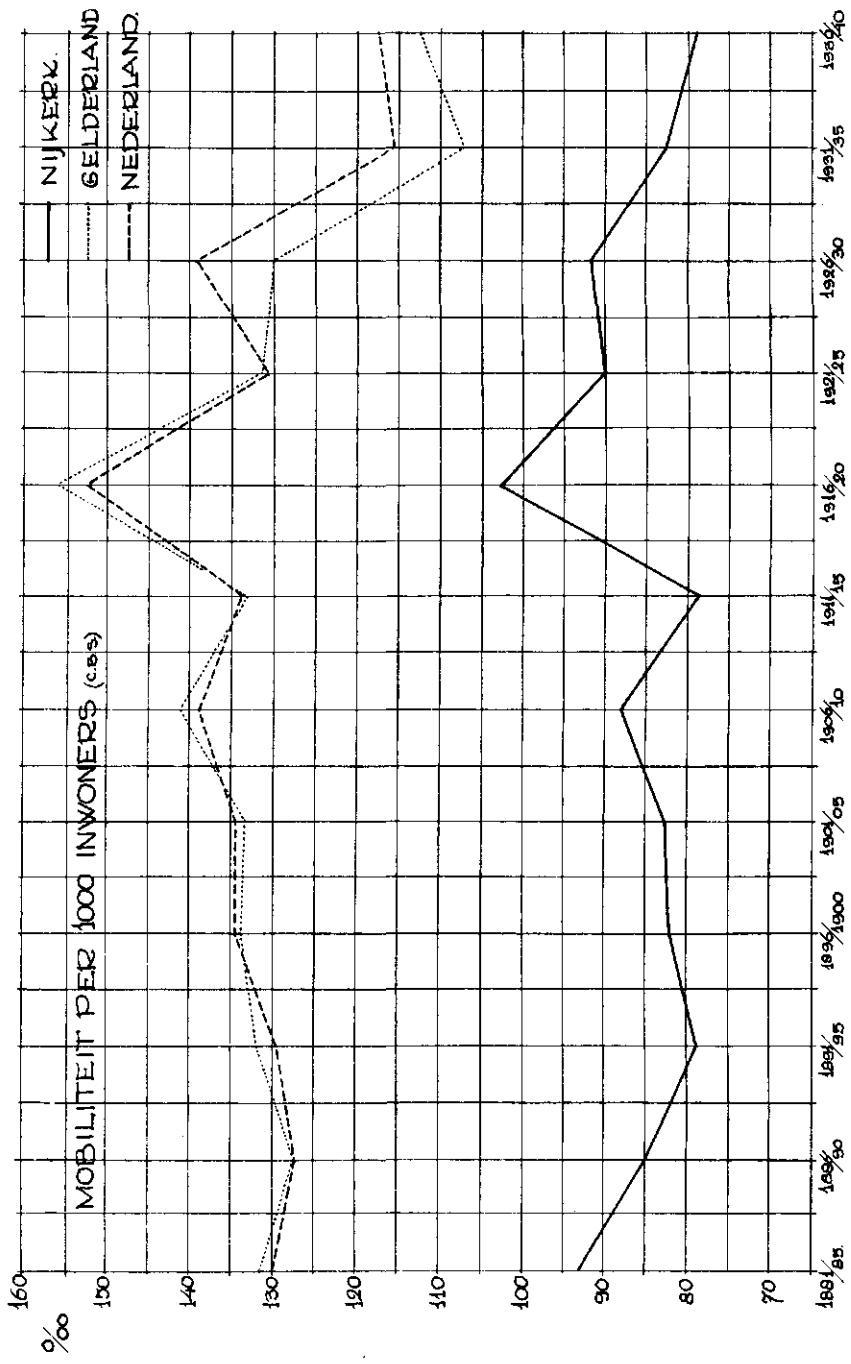
Tabel 33: Beroepsgeneratie-indices voor Nijkerk, Gelderland en het Rijk op 31 Dec. 1909, 1920 en 1930 (C.B.S.).

	1909	1920	1930
Nijkerk	229	226	221
Gelderland	249	237	207
het Rijk	254	240	209

en van de veroudering, resp. van de eerstgenoemde tendentie in zwakkere mate, de veroudering en het vestigingsoverschot van oudere personen. In Nijkerk is de daling van de index slechts zeer gering geweest, hoewel de vertraging van de groei van het aantal geboorten en de veroudering wel degelijk optraden; het vertrekoverschot van jonge, werkende mensen heeft deze tendenties blijkbaar nagenoeg geheel gecompenseerd. Aangezien echter na 1930 te Nijkerk de industrialisatie doorzette en het vertrekoverschot inkromp, zal de beroepsgeneratie-index sindsdien zijn gedaald. Het verschil in deze indices voor Gemeente, Provincie en Rijk zal bij voortgezette industrialisatie van Nijkerk vermoedelijk dan ook geringer worden.

Uit de bovenstaande beschouwingen betreffende geboorte en sterfte volgt, dat het geboorteoverschot in Nijkerk samengesteld is uit de volgende factoren:

- a. dalende, maar naar verhouding nog hoge geboortecijfers, welke, afgezien van oorlogsinvloeden, in de naaste toekomst wel nog zullen dalen, maar relatief hoog zullen blijven, doordat de verdere veroudering zal worden gecompenseerd door een flinke bezetting der procreatieve leeftijdsklassen bij voortschrijdende industrialisatie; de leeftijdsopbouw der gemeentelijke bevolking zal dus gezond kunnen blijven.
- b. een sterfte, waarvan de daling een complex verschijnsel is: de zuigelingensterfte kan nog verder worden teruggedrungen, maar het aantal dooden onder de ouderen moet binnen afzienbaren tijdweer toenemen; na eenige daling mag dus een lichte, toenemende stijging der sterfrequentie worden verwacht.

De geboorte-overschotten zullen dus, krachtens de ontwikkelingstendenties in beide componenten, zeer spoedig verminderen, zoodat de helling der natuurlijke resultante geringer zal worden.

Omtrent de mobiliteit der bevolking kan het volgende worden opgemerkt. In vergelijking met de gewogen gemeentelijke gemiddelden in Provincie en Rijk blijkt de bevolking van Nijkerk hokvaster te zijn (tabellen 34 en 35 en fig. 4).

De Nijkerksche mobiliteit ligt vrijwel constant op een peil even boven tweederde van de Provincie en Rijk. De oorlogstrek van 1916/20 komt in alle drie curven tot uiting. Sinds 1936 loopt de mobiliteit in Nijkerk terug, terwijl die in Gelderland en het Rijk na de crisisjaren daarvoor weer eenigszins toeneemt.

In de jaarlijksche gegevens, gesplitst naar de geslachten, zooals die voor de jaren 1921 en volgende in tabel 36 zijn weergegeven, zitten groote schommelingen. Afgezien van de jaren 1921 en 1940, die beide onder invloed van oorlogsweeën stonden, is voor alle jaren bij mannen en vrouwen het vertrek grooter dan de vestiging; alleen in 1924, 1932 en 1935 zijn er bij de mannen vestigingsoverschotten, grootendeels tengevolge van geringer vertrek. Bij de mannen is er tot 1932 een sterke paralleliteit tusschen vertrek en vestiging, sindsdien lijkt het verloop onafhankelijk van elkaar; crisis en de komst van industrieele bedrijven naar Nijkerk hadden hierop invloed, evenals de onregelmatigheden in de werkgelegenheid elders. De migratiestroomen, zooals bij den leeftijdsopbouw reeds werden genoemd - vertrek van jonge vrouwen naar de steden als dienstbode of verpleegster en terugkeer van een groot deel van haar bij of tegen den huwelijksdatum - zijn uiteraard ook vrij constant in hun onderlinge verhouding; wel hebben crisis en later industrievestiging door remming van het vertrek (1931) de intensiteit van vestiging en vertrek der vrouwen minder doen worden.

Tabel 34: Mobiliteit vestiging en vertrek per 1000 inwoners sinds 1880 (C.B.S.).

periode	Nijkerk	Gelderland	het Rijk
1881/85	93,3	131,4	130,0
1886/90	85,5	127,3	128,0
1891/95	78,9	131,9	129,5
1896/1900	81,9	133,7	134,0
1900/05	82,5	132,9	134,1
1906/10	87,9	141,1	139,0
1911/15	78,3	133,2	133,6
1916/20	102,5	156,4	152,3
1921/25	89,8	131,0	131,2
1926/30	91,3	130,2	139,5
1931/35	82,7	107,6	115,6
1936/40	79,5	112,9	117,5

Overigens blijken de vrouwen in sterkere mate te migreeren dan de mannen. Dit is een typisch symptoom voor de behoefte aan werkgelegenheid voor (jonge) vrouwen, welke binnen de gemeente niet voldoende bevredigd kan worden; dit verschijnsel blijkt door de industrievestiging in Nijkerk nog nagenoeg niet te zijn beïnvloed, omdat er zekere weerstanden moeten worden overwonnen, al eer vrouwen de fabrieken binnen gaan.

Anderzijds is het toch weer zoo, dat sinds 1921 het vertrekeverschot voor mannen uit Nijkerk grooter geweest is dan dat voor vrouwen. Tabel 37 laat zulks duidelijk zien. Dit is een symptoom voor het verschil in groeitempo van de gemeentelijke bevolking en de bestaansbronnen binnen Nijkerk; een deel der mannen is genoodzaakt naar elders, naar de kleine en groote steden te trekken

om arbeid te vinden, met als gevolg een grotere kans dat zij ook een levensgezellin buiten Nijkerk vinden, althans dat zij na hun huwelijk zich definitief vestigen in de plaats waar zij werk hebben gevonden.

Van een aantal jaren, voorafgaande aan de volkstelling van 1930, werden van de vertrokken en gevestigde personen leeftijd en plaats van bestemming, resp. herkomst onderzocht alsmede het verband, waarin werd gemigreerd (als gezin of alleen). De uitkomsten van dit onderzoek, dat helaas wegens tijdsgebrek niet over latere jaren kon worden uitgestrekt, vindt men in tabel 38 weergegeven.

Tabel 35: Vestiging, vertrek en migratie-overschot per 1000 inwoners te Nijkerk, vanaf 1921 (C.B.S.).

jaar	vestiging	vertrek	migr. overschot	jaar	vestiging	vertrek	migr. overschot
1921	47,1	42,6	+ 4,5	1931	45,4	47,5	- 2,1
1922	43,1	51,6	- 8,5	1932	43,2	45,4	- 2,2
1923	41,3	48,9	- 7,5	1933	35,3	45,6	-10,3
1924	46,3	43,1	+ 3,2	1934	35,7	40,1	- 4,4
1925	38,6	46,8	- 8,1	1935	38,5	38,6	- 0,1
1926	43,0	49,9	- 7,0	1936	35,7	42,2	- 6,5
1927	38,3	41,8	- 3,4	1937	34,0	39,9	- 5,9
1928	45,8	53,6	- 7,7	1938	33,0	43,0	- 9,9
1929	40,3	48,4	- 8,1	1939	41,9	47,2	- 5,4
1930	44,4	51,7	- 7,3	1940	45,1	36,3	+ 8,9

Tabel 36: Mobiliteit te Nijkerk per 1000 inwoners sinds 1921 (C.B.S.).

jaar	m a n n e n		v r o u w e n		jaar	m a n n e n		v r o u w e n	
	vesti- ging	vertrek	vesti- ging	vertrek		vesti- ging	vertrek	vesti- ging	vertrek
1921	43,1	41,2	51,3	44,1	1931	40,1	42,5	50,9	52,8
1922	40,8	49,2	45,5	54,0	1932	42,0	39,3	44,5	51,9
1923	37,1	51,0	45,7	46,6	1933	30,3	44,0	40,6	47,3
1924	44,9	37,7	47,8	48,6	1934	33,3	37,1	38,2	43,2
1925	36,3	42,4	41,0	51,3	1935	33,9	32,6	43,4	44,9
1926	39,5	48,4	46,6	51,5	1936	32,4	38,1	39,1	46,6
1927	35,7	40,0	41,0	43,6	1937	30,8	38,1	38,0	41,8
1928	39,0	50,7	53,0	56,5	1938	27,8	37,9	38,6	48,4
1929	36,7	46,6	44,0	50,3	1939	36,2	40,4	47,9	54,5
1930	41,0	47,4	47,9	56,2	1940	41,3	32,9	49,2	39,9

Tabel 37: Migratieresultanten voor Nijkerk sinds 1921 per geslacht (gecumuleerd) (C.B.S.).

31 Dec.	mannen	vrouwen	31 Dec.	mannen	vrouwen	31 Dec.	mannen	vrouwen
1920	4520	4309	1927	4366	4211	1934	4137	4021
1921	4529	4340	1928	4308	4194	1935	4144	4013
1922	4490	4302	1929	4259	4164	1936	4113	3975
1923	4425	4298	1930	4227	4124	1937	4070	3955
1924	4459	4294	1931	4215	4115	1938	4014	3904
1925	4430	4246	1932	4229	4079	1939	3991	3869
1926	4387	4223	1933	4157	4046	1940	4039	3820

Tabel 38: Migratie van Nijkerk naar leeftijd en gezinsverband 1926/28.

leeftijd gezinshoofd	gezinsleden		a l l e e n s t a a n d e n												m i g r a t i e o v e r s c h o t a l l e e n s t a a n d e n			
			m a n n e n						v r o u w e n									
			v e s t i g i n g		v e r t r e k		v e s t i g i n g		v e r t r e k		v e s t i g i n g		v e r t r e k				g e z . l .	
abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
t/m 14 j.	-	-	-	-	10	3,2	15	4,2	12	3,1	22	5,2	-	-	-	5	-	10
15 -- 29 j.	126	25,4	106	17,6	231	73,3	277	76,9	266	67,9	326	77,6	23	6	46	-	60	
30 -- 44 j.	213	42,9	325	54,0	32	10,2	38	10,6	68	17,3	40	9,5	112	6	28	-	28	
45 -- 59 j.	106	21,4	133	22,1	11	3,5	14	3,9	17	4,3	16	3,8	30	3	1	-	1	
60 j. e.o.	51	10,3	38	6,3	31	9,8	16	4,4	29	7,4	16	3,8	11	15	13	-	13	
totaal	496	100	602	100	315	100	360	100	392	100	420	100	108	45	28	-	28	

Uit deze gegevens blijkt allereerst, dat het gemaakte onderscheid tusschen personen, die in gezinsverband, en hen, die op zichzelf migreeren, zinvol is. In een periode met een over het algemeen gunstige economische conjunctuur als de gekozen (1926 t/m 1928) kan men de volgende, als normaal te beschouwen, verschijnselen waarnemen.

1. groote vertrekoverschotten van alleenstaande jonge mannen en vrouwen; van de laatste keert een deel later definitief terug, vermoedelijk in verband met het huwelijk.
2. vestigingsoverschotten van oude mannen en vrouwen.
3. vestigingsoverschotten van zeer jonge en oude, en vertrekoverschotten van jonge en middeloude gezinshoofden.

De beteekenis hiervan is de volgende: van Nijkerk zoeken en vinden zoowel inheemsche als tevoren geïmmigreerde gezinshoofden en alleenstaanden - onder de immigranten schuilen een groot aantal overheidsambtenaren - den weg omhoog op den maatschappelijke ladder door vertrek naar elders. Waarheen, ziet men voor dezelfde periode in tabel 39.

Tabel 39: Migratie van en naar Nijkerk naar richting en gezinsverband 1926/28.

richting	a l l e e n s t a a n d e n						g e z i n n e n		
	vestiging		vertrek		overschot		vesti- ging	ver- trek	over- schot
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen			
Putten	47	45	50	30	- 3	+ 15	81	83	- 2
Barneveld. . .	42	36	43	36	- 1	-	70	69	+ 1
Hoewelaken . .	13	11	20	8	- 7	+ 3	23	27	- 4
Bunschoten . .	3	4	3	3	-	+ 1	-	3	- 3
Hoogland . . .	6	8	7	10	- 1	- 2	40	24	+ 16
Amersfoort . .	16	45	20	78	- 4	- 33	36	68	- 32
Utr.Heuvelrug1)	22	59	31	89	- 9	- 30	47	69	- 22
ov.Veluwe. . .	16	29	26	29	- 10	-	74	58	+ 16
grote steden2)	32	34	35	40	- 3	- 6	18	43	- 25
elders	111	112	111	92	-	+ 20	95	150	- 55
buitenland . .	7	9	14	5	- 7	+ 4	12	8	+ 4
totaal	315	392	360	420	- 45	- 28	496	602	-106

1) incl het Gooi.

2) Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en den Haag.

Er blijken nauwe relaties te bestaan met Putten, Barneveld, Amersfoort, het Gooi en de Utrechtsche Heuvelrug, de vier groote steden in het Westen des lands en de „overige“ Veluwe. Wat de migratieoverschotten betreft, de alleenstaande mannen vertoonen geen uitgesproken richtingsvoorkeur, of het moest zijn naar Amersfoort en omgeving en de Veluwe (Apeldoorn, Ede); bij de vrouwen is duidelijk te zien, hoe Amersfoort, het Gooi en de Utrechtsche Heuvelrug zuigingskracht voor dienstboden bezitten 1), terwijl van Putten en „elders“ vrouwen naar Nijkerk toe trekken

1) Hierbij dient opgemerkt te worden, dat de meisjes tusschen haar verschillende betrekkingen nogal eens een tijdje naar Nijkerk terugkeerden; hierdoor zijn de cijfers voor demigratie van vrouwen van dien leeftijd en richting verhoogd.

(huwelijk?); voor de gezinnen is de richting van de vertrekoverschotten - Amersfoort, Gooi en Heuvelrug, groote steden, „elders” - begrijpelijk, de vestigingsoverschotten uit het katholieke Hoogland en uit de Veluwe staan vermoedelijk in verband met het katholieke tehuis voor oudelieden te Nijkerk en de algemeene economische positie van Nijkerk (centrum- en doorgangsfuncties).

Opgemerkt kan nog worden, dat ruim 40% der migreerende bevolking in gezinsverband trekt, de meerderheid op zichzelf. Wat betreft de tijd van verhuizing binnen het jaar: in April en November zijn er, tengevolge van de mutaties onder boerenknechts en -meiden, toppen.

Overigens zijn de absolute getallen vrij klein.

In de latere jaren, tijdens crisis, industrievestiging en oorlog, is deze hoofdtendentie in de migratie natuurlijk beïnvloed en omgebogen: vertrokken Nijkerkers kwamen terug, de industrie trok bevolking aan of hield Nijkerkers vast, de oorlog remde de geheele bevolkingsbeweging met uitzondering van het transport van mannen naar Duitschland en den aanvoer van personeel voor de fabrieken ten behoeve van Duitsche opdrachten. Zonder twijfel mag men in de toekomst verwachten: een blijvende vermindering van het vertrekoverschot voor mannen bij voortgezette industrievestiging, herstel van de uittocht van meisjes en jonge vrouwen voor huishoudelijke en/of verplegingsdoeleinden, een wederoptreden van de doorstroming van gezinnen en alleenstaanden, die elders de kans zien hoogerop te komen. Er is dus weinig reden om aan te nemen, dat de migratieresultante, afgezien van tijdelijke contrabewegingen, op den duur positief zal worden, integendeel, ook bij voortgezette industrialisatie zal Nijkerk doorgangstation blijven. Vermeerdering van de locale bestaansbronnen kan hierop slechts een „storenden” invloed hebben.

De in dit hoofdstuk opgenomen beschouwingen leiden alle tot de gevolgtrekking, dat de samenstelling en loop der bevolking onverbreekelijk samenhangen met de ontwikkeling der maatschappelijke en economische structuur: eenerzijds is zonder kennis van deze laatste een verklaring van de eerste niet te geven, anderzijds weerspiegelt zich in de eerste de evolutie van de laatste. Ook uit de demografie blijkt duidelijk, hoe Nijkerk een gemeente met een tweeslachtig karakter is; op een agrarische stam werd een industriele loot geent.

Literatuur:

1. G. Beernink, Een volkstelling te Nijkerk in 't jaar 1747. Gelre XVII.
2. Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente Nijkerk over 1912.
3. Uitkomsten der volkstellingen van 1829, 1939, 1849, 1859 en 1869.
4. Z. Bruins Slot, Nijkerk. In: Gelderland, propaganda-uitgave voor de provincie Gelderland. 1940.

VII DE ECONOMISCHE STRUCTUUR

INLEIDING

Reeds meermalen kwamen in de voorgaande hoofdstukken de verschillende wijzen ter sprake, waarop de bevolking der gemeente Nijkerk gebruik maakt van de mogelijkheden, haar door het milieu van natuur en samenleving geboden. In het thans volgende hoofdstuk zullen deze gebruikswijzen, die zich uiteten in de occupatie van het territoir, worden onderzocht en beschreven.

Bij de laatste gehouden beroepstelling, in 1930, bleken landbouw en veeteelt nog de meeste inwoners bezigheid te verschaffen. Direct daarop volgde als bestaansbron de nijverheid, terwijl in de overige beroepen bijna evenveel personen werkzaam waren als in de nijverheid (tabel 40).

Volgens de in tabel 40 weergegeven vergelijking van de uitkomsten der beroepstellingen in 1889, 1899 en 1930 is de relatieve beteekenis van den landbouw sterk aan het afnemen; ook uit de absolute cijfers spreekt de teruggang van dezen tak van bedrijf. De nijverheid, waaronder ook het ambacht is begrepen, wordt in Nijkerk steeds belangrijker, evenals de onder den naam economische diensten samengevatte groep van bedrijfsklassen. Het bijzondere van deze ontwikkeling ligt zoowel in den vooruitgang van nijverheid en economische diensten als vooral in den teruggang in absoluten zin van den landbouw, terwijl toch, zooals in hoofdstuk III werd besproken, de ontginning in deze gemeente ook gedurende de periode tusschen de beroepstellingen van 1889 en 1930 nog voortgang had.

Vergeleken met de Veluwe (economisch geografisch gebied 15), de provincie Gelderland en het Rijk, is Nijkerk in 1930 evenwel nog sterker agrarisch dan misschien aanvankelijk zou worden gedacht. Op de Veluwe is immers slechts een derde der beroepsbevolking in den landbouw enz. werkzaam, in de Provincie nog geen drietiende, in het Rijk ruim 22%; in Nijkerk daarentegen bedraagt de agrarische beroepsbevolking bijna 40%. Beperkt men de blik tot de mannelijke beroepsbevolking, dan worden de verschillen nog iets duidelijker. De cijfers voor de vrouwen zijn, zooals bekend, voor dezen tak van bedrijf minder betrouwbaar.

Overigens is het duidelijk, dat de landbouw in Nijkerk niet meer die plaats inneemt, welke typisch is voor een zuiver agrarische gemeenschap; daarvoor ligt het percentage reeds te dicht bij de 40%, het internationaal aanvaarde minimumgetal.

Uit tabel 41 kan eveneens worden afgeleid, dat Nijkerk op de Veluwe fungeert als regionaal verzorgingscentrum; de economische diensten zijn in de gemeente sterker vertegenwoordigd dan in het economisch-geografisch gebied, ja zelfs nog iets meer dan in de Provincie.

Op het stuk van de nijverheid en de sociale diensten echter is Nijkerk minder ver ontwikkeld dan de Veluwe, de Provincie en het Rijk. De cijfers voor de Veluwe zijn daarbij beïnvloed door groote gemeenten als Ede, Harderwijk en Apeldoorn, waar de industrie, resp. de maatschappelijke verzorgingen van overheids- en particuliere zijde uiteraard een grotere rol spelen.

De ontwikkeling te Nijkerk heeft na 1930 niet stilgestaan. Bij een telling, welke de Rijkscontroleur bij de Steunverleening H. Weezeman in 1943 verrichtte en waarvan hij aan het gemeentebestuur bij schrijven van 29 Mei 1943 verslag deed, werden genoteerd aan mannen, werkzaam in het agrarisch bedrijf 1000, in de nijverheid 1016 en in de overige beroepen 1125. Hoewel deze cijfers met voorzichtigheid gehanteerd moeten worden, kan er toch wel uit worden afgeleid, dat de landbouw nog verder inboette aan beteekenis en dat de andere functies van Nijkerk zich uitzetten.

Beziat men de concentratiegetallen voor de niet-zelfstandigen, in 1930 in een beroep werkzaam (tabel 42), dan blijkt inderdaad de concentratie in de

Tabel 42: Concentratie der niet-zelfstandigen (posities C en D en buiten het eigenlijke bedrijf werkzamen) in Nijkerk per bedrijfsklasse (beroepstelling 1930).

Bedrijfsklasse	het Rijk		Nijkerk		conc. getal Rijksperc. is 100)
	aant. pers.	%	aant. pers.	%	
I aardewerkind.	38884	1,55	2	0,08	5
II diamantind.	6787	0,27	-	-	-
III graf. bedrijven	27626	1,10	43	1,74	158
IV bouwbedrijven	216961	8,63	222	9,01	104
V chem. nijverheid	24562	0,98	18	0,73	74
VI houtbewerking	47313	1,88	268	10,88	579
VII kleedingind.	102848	4,09	60	2,43	59
VIII kunstnijverh.	886	0,04	-	-	-
IX leerind.	27548	1,10	7	0,28	25
X mijnbouw	50685	2,02	-	-	-
XI-XIII metaalnijv.	210443	8,37	61	2,44	28
XIV papierind.	20360	0,81	16	0,65	80
XV textielind.	96609	3,44	15	0,61	18
XVI gas en electr.	20044	0,80	20	0,81	101
XVII ind. v. voedings- en genotm.	181327	7,22	171	6,94	96
XVIII landbouw	377114	15,01	748	30,34	202
XIX visscherij	11786	0,47	-	-	-
XX handel	228146	9,08	179	7,26	80
XXI verkeer	237717	9,45	149	6,04	60
XXII credietwezen	26225	1,04	18	0,73	70
XXIII verzekeringsw.	18873	0,75	3	0,12	16
XXIV vrije beroepen 1)	171312	6,82	95	3,85	64
XXV onderwijs	85067	3,38	56	2,27	67
XXVI huiselijke diensten	243555	9,69	255	10,35	107
XXVII losse werklieden	32845	1,29	46	1,87	145
XXVIII godsdienst	17624	0,70	13	0,52	74
XXIX beroep onbekend	332	0,01	-	-	-
totaal	2.513.875	100	2465	100	

bedrijfsklasse landbouw nog wel het dubbele (202) te bedragen van die in het Rijk, doch in de bedrijfsklasse houtbewerking is de veel hogere concentratie bereikt van 579, veroorzaakt door de toen te Nijkerk gevestigde knopenfabriek (thans te Bunschoten) en nog enkele houtbedrijven van geringere beteekenis. Hogere concentratie dan in het Rijk vertoonen ook de Nijkerksche grafische bedrijven (drukkerij Callenbach) en de losse werklieden. In dezelfde mate als in het Rijk zijn te Nijkerk vertegenwoordigd de bedrijfsklassen bouwbedrijf, huiselijke diensten, gas- en electriciteitslevering. Alle andere bedrijfsklassen zijn in Nijkerk minder dan gemiddeld aanwezig, althans voorzover het het niet-zelfstandig personeel betreft.

Een duidelijker beeld van de beteekenis van het economisch leven te Nijkerk voor de nationale huishouding krijgt men, wanneer men de mannelijke beroeps-

1) Onder de klassen XXIV t/m XXIX zijn ook zelfstandigen begrepen.

bevolking splitst in werkzamen in plaatselijk verzorgende bedrijven, werkzamen in regionaal verzorgende bedrijven, werkzamen in het economisch leven ter plaatse stuwende bedrijven en elders werkzamen (forensen). De getallen voor deze groepen bedragen volgens de beroepstelling van 1930 respectievelijk 463, 865, 1661 (waaronder de geheele landbouw) en 93, of 15,0%, 28,1%, 53,8% en 3,0%. Van plaatselijk standpunt gezien draagt dus 85% der mannelijke beroepsbevolking bij tot de gemeenschappelijke welvaart, van regionaal en nationaal standpunt gezien ongeveer 54%.

Nog een enkel woord in dit verband over het forensenwezen, dat ook reeds in hoofdstuk IV ter sprake kwam, alwaar b.v. in tabel 13 voor het jaar 1942 een 120-tal weekkaarten, uitgegeven door de Spoorwegen te Nijkerk, werden vermeld. In aanmerking genomen, dat hier vrouwen (geen jeugdigen) in begrepen zijn, doch dat de afstanden, waarvoor deze weekkaarten geldig waren, meerendeels klein waren (Amersfoort, Putten), terwijl in 1942 natuurlijk menigeen nog over een berijdbare fiets kon beschikken, is het aantal forensen sinds 1930 toegenomen. Helaas is niet na te gaan, in welke mate. Dat het overwegend forensenverkeer over kleinen afstand is geweest, is wel aannemelijk. Zulks sluit ook geheel aan bij wat op grond van de analyse van vestiging en vertrek naar richting kon worden verwacht (zie hoofdstuk VI).

Naast deze groep van personen, die te Nijkerk woont, doch elders werkt, zijn er onder invloed van de industrialisatie, ook personen in Nijkerk komen werken, zonder er te komen wonen. De gehechtheid aan de oude woonplaats nabij Nijkerk en de tegenzin om in deze werkgemeente te gaan wonen, mede door een tekort aan arbeiderswoningen, spelen hierbij een rol. Doch behalve reeds woningbehoevende werkkrachten komen ook dagelijks naar Nijkerk een aantal jongeren, vooral meisjes, die uiteraard nog niet aan verhuizen toe zijn; zij demonstreeren het tekort op de plaatselijke arbeidsmarkt, dat bij de zich ontwikkelende industrie in de toen toch betrekkelijk kleine gemeente niet zoo verwonderlijk is. Want het is vermeldenswaard, dat na 1930, ondanks de verplaatsing van de bovengenoemde knoopenfabriek naar Bunschoten, de industrie te Nijkerk zich heeft uitgebreid zoowel door expansie van bestaande bedrijven als door vestiging van nieuwe (verplaatst van elders). Het totaal aantal van deze dagelijks naar Nijkerk toekomende forensen bedroeg voor den oorlog ongeveer 130. Het is dus niet onwaarschijnlijk, dat de uit Nijkerk gaande forensenstroom en de naar Nijkerk toekomende arbeidskrachten elkander in aantal ongeveer evenaren. - Hoe de situatie in en na de oorlog is geworden, laat zich wel bevroeden, aangezien de zuigende werking van de groote steden, hier in hoofdzaak Amersfoort en Utrecht, algemeen voelbaar is. Het forensendom is daardoor ook te Nijkerk sterk uitgebreid. Na verloop van tijd zal echter ook op dit stuk wel eenige kalmeering zijn te verwachten.

Aangezien dit rapport in de eerste plaats ten dienste van de belangen van den landbouw is geschreven, moge reeds hier worden opgemerkt, dat het aantal gebruikers van cultuurgrond tot 1930 steeds is gestegen, terwijl het daarna, uiteraard onder invloed van de crisis, doch ook ten gevolge van de industrialisatie van Nijkerk, waardoor aan leden der boerenbevolking op andere wijze bestaansmogelijkheden werden geboden, het aantal grondgebruikers is afgenomen 1).

Uit tabel 43 kan worden afgeleid, dat het aantal boerenbedrijven nog steeds toenemende is; de ontginning schreed inderdaad tot den tweeden wereldoorlog voort. Ook de tuinbouw breidde zich uit. Het aantal landarbeidersbedrijven wisselt. De toeneming van het aantal particuliere grondgebruikers wijst erop, hoezeer zij, die buiten het agrarisch bedrijf een bestaan vinden, verknocht

1) De cijfers voor 1945 zijn niet goed vergelijkbaar met die andere jaren in tabel 43, als gevolg van de oorlogsomstandigheden. i.c. de registratie van een ieder, die vee hield zonder landbouwbedrijf of cultuurgrond. Zie verder blz. 126 e.v.

zijn of economisch verbonden blijven met agrarisch grondgebruik. Dit verschijnsel baart bij plaatsen in een landelijke streek, waar de industrialisatie binnendringt, geen verwondering. Dat het stedenbouwkundig tot moeilijkheden moet lijden, spreekt vanzelf. Het is een der aspecten van den overgang, waarin dergelijke plaatsen verkeerden en waardoor het zulk een zware taak is haar ontwikkeling in goede banen te leiden of te houden.

DE LANDBOUW 2)

De gemeente Nijkerk behoort tot het landbouwgebied de Over-Veluwe 3), dat zich uitstrekt langs de boorden van het IJsselmeer, voorzoover deze tot de provincie Gelderland behooren. Deze zone bevat zowel hooge als lage gronden, die in hoofdzaak als bouwland, resp. weide worden gebruikt.

Op de hooge gronden overheerscht, zooals over de geheele Veluwe, het gemengde bedrijfstype, waarbij de akkerbouwproducten voor het overgrootste deel aan het vee worden vervoederd 3). Terwijl men vroeger voor de mestvoorziening van het geoccupeerde en te ontginnen land vooral schapen moest houden en Amsterdamsch stadsvuil werd aangevoerd, is dit door de opkomst van de groenbemesting en de kunstmest niet meer noodig; thans vormen melkproductie voor de zuivelbereiding (boter en kaas), varkensmestrij en -fokkerij en pluimveehouderij de belangrijkste richtingen, waarin het gemengde bedrijf koerst. Steeds heeft de waterarmoede den weidegang voor het rundvee bemoeilijkt, zoodat het pachten van hooigras en het naweiden in de lagere grasland-zone langs het IJsselmeer (of de uiterwaarden langs de rivieren) voor de boeren op de hoogere Veluwegronden onvermijdelijk is. In de Over-Veluwe verkeert men in de gunstige omstandigheid, dat de afstand tusschen de hooge en de lage gronden niet al te groot is en dat langs de talrijke beekdalen nog als grasland bruikbare broekgronden voorkomen. Inmiddels heeft de ontginning op de hooge gronden nog steeds voortgang.

De strook met weilanden bedekte zeeklei langs de voormalige Zuiderzee maakt niet alleen, gezien vanuit het gemengde boerenbedrijf, een wezenlijk element van het landbouwgebied de Over-Veluwe uit, zij vormt tevens de basis van een

Tabel 43: Aantal grondgebruikers te Nijkerk.

	Landbouwtelling			Landbouw-inventarisatie	
	1910	1921	1930	1939	1945
Landbouwers	433	513	537		753
Tuinbouwers	13	7	15		51
Landaarbeiders	414	262	318		187
Particulieren	?	187	328		372
Zonder beroep					76
totaal	?	969	1198	1109	1439

- 1) Bij de samenstelling van dit onderdeel werd o.m. gesteund op de welwillend verstrekte inlichtingen van de consulenten en van de assistent van den Landbouwvoorlichtingsdienst te Nijkerk, de heer B. J. te Paske.
- 2) Tot dit landbouwgebied worden verder nog gerekend de gemeenten Hoevelaken, Putten, Ermelo, Harderwijk, Doornspijk, Elburg, Oldebroek en Hattem.
- 3) Voor 1940 werd het stroo nog wel verkocht aan de legerplaatsen in de omgeving.

Tabel 44: Gebruik van den cultuurgrond 1910 - 1945

	g e m e e n t e N i j k e r k						landbouwgebied Over-Veluwe			landbouwgebied Neder-Veluwe					
	bouwland		grasland		tuingrond		totaal			bouw-land	gras-land	tuin- grond	bouw-land	gras-land	tuin- grond
	abs. ha	%	abs. ha	%	abs. ha	%	abs. ha	%	%						
1910	1216	26,5	3280	71,6	86	1,9	4582	100	36,8	61,0	2,2	52,2	44,8	2,9	
1921	1051	22,0	3615	75,7	108	2,2	4774	100	36,3	61,2	2,4	47,7	49,7	2,6	
1930	684	15,4	3691	82,9	78	1,8	4453	100	33,8	63,1	3,0	28,0	69,6	2,3	
1939	770	16,4	3888	82,8	37	0,8	4695	100	26,5	70,5	3,0	26,4	71,4	2,2	
1945	1062,3	22,9	3554,3	76,5	30,3	0,6	4646,9	100

aantal zuivere of bijna zuivere veehoudersbedrijven van flinke grootte, die een welkome vergroting van de economische differentiatie beteekenen en door een vroegeren overgang naar de geldhuishouding ertoe hebben bijgedragen de ontwikkeling van het aangrenzende gebied te stimuleeren. Deze boeren versterken tevens in belangrijke mate de positie van de zuivelindustrie in dit gedeelte van de Veluwe. Overigens komt, waar de afzetmogelijkheden hiertoe aanleiding geven nabij de grootere plaatsen in de geheele Veluwe groenteteelt voor.

De gemeente Nijkerk is in het uiterste Westen van het bovenbeschreven landbouwgebied gelegen, dus op de grens van de Geldersche Vallei. Dit houdt in, dat de lage gronden in de gemeente relatief een zeer groot oppervlak beslaan, dat de gemengde bedrijven niet al te veel moeite hebben steeds weer weiden voor het rundvee te vinden, en dat de zuivere veehoudersbedrijven ook quantitatief een niet onbelangrijke plaats innemen. Toch komen in het Oosten der gemeente Nijkerk op de hogere gronden nog de typische gemengde zandbedrijven voor en wordt er zelfs nog woeste grond ontgonnen.

De omstandigheid, dat in het Zuidwesten der gemeente de overgang van het voor de strook langs het IJsselmeer typische grootere zuivere veehoudersbedrijf naar het in de Geldersche Vallei overheerschende kleine gemengde bedrijf min of meer geleidelijk plaats grijpt, maakt het niet verwonderlijk, dat de Staatscommissie, belast met het onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland, in haar rapport van 1890 de situatie in de gemeente Nijkerk in hoofdzaak weerspiegeld meende te zien in die in de gemeente Barneveld, welke thans tezamen met Ede en Scherpenzeel het landbouwgebied der Neder-Veluwe uitmaakt. Inderdaad vallen de Nijkerksche boerenbedrijven in drie groepen uiteen: veeteeltbedrijven, gemengde bedrijven op de hogere zandgronden en gemengde bedrijven op de lage zand-, zavel- en ontveende gronden van de Geldersche Vallei. Niet alleen landschappelijk en sociaal-economisch, ook landhuishoudkundig vormt de gemeente Nijkerk derhalve een overgangsgebied.

De omstandigheid, dat Nijkerk op den uitersten rand van de noordelijke Veluwe is gelegen, wordt geheel weerspiegeld door de cijfers omtrent het gebruik van den cultuurgrond. (zie tabel 44)

Uit deze gegevens blijkt immers, dat in 1939 meer dan 80% van het areaal cultuurgrond als grasland te boek stond, een verschijnsel, dat bij eigen waarneming evenzeer onmiddellijk opvalt. Het percentage grasland blijkt in Nijkerk ook hooger te zijn dan in het landbouwgebied Over-Veluwe of het landbouwgebied Neder-Veluwe. Het grasland is, deels ten koste van het areaal bouwland sinds 1910 toegenomen; dit komt in de beide genoemde landbouwgebieden eveneens voor. In tegenstelling tot de duidelijk zichtbare afnemning van het areaal bouwland in Over- en Neder-Veluwe tusschen 1930 en 1939, blijkt dit areaal in deze periode in de gemeente Nijkerk een weinig te zijn toegenomen.

Behalve veeteelt en akkerbouw komen te Nijkerk in zeer bescheiden mate ook tuin- en boschbouw voor. Bij de volkstelling op 31 December 1930 bleken in veeteelt en akkerbouw 1404 personen werkzaam te zijn, 31 in de groenten- en fruitteelt, 7 in boomkwekerijen, 15 in bloemisterijen en tuinderijen en 5 in den boschbouw. In hoeverre deze cijfers gedrukt zijn door het seizoen, waarin de telling viel, kan niet worden beoordeeld. Een zuiverder beeld krijgt men uit de landbouwtelling van 1930, waarbij 537 landbouwers-, 318 grondgebruikende landarbeiders- en 15 tuindersbedrijven werden geregistreerd, alsmede 328 particuliere grondgebruikers, waarvan 7 met meer dan 10 ha. Daar in de beroepstelling van 1930 geen zelfstandige beoefenaren van den boschbouw voorkomen, mag worden aangenomen, dat de boscharbeid geschiedt op terreinen, in gebruik bij personen, wier hoofdberoep niet de boschexploitatie is: landbouwers, of grootgrondbezitters. Dat in Nijkerk bij de volkstelling van 1930 niemand de ontginning als hoofdberoep opgaf, hangt samen met de omstandigheid, dat dit geheel een nevenberoep vormt, uitgeoefend in het stille seizoen. Zoo mag dus worden geconcludeerd, dat enerzijds te Nijkerk naast de veeteelt en

Tabel 45: Teeltplan in ha

	gem. Nijkerk				landbouwgebied Over-Veluwe			landbouwgebied Neder-Veluwe		
	1910	1921	1930	1939	1921	1930	1939	1921	1930	1939
tarwe	~	~	~	6	44	10	19	28	~	24
rogge	393	237	210	277	3962	3946	2987	5741	3252	2679
gerst	12	22	~	10	73	53	47	~	3	74
haver	125	109	210	277	857	1457	1714	1485	1355	2032
boekweit	37	30	~	~	427	10	~	208	84	~
totaal granen	556	378	420	570	5363	5553	4782	7462	4620	4794
	45,7%			73,8%	59,8%		77,5%	80%		81,5%
veldboonen	5	17	1	6	60	52	8	15	10	9
erwten	1	7	6	1	75	49	3	34	63	32
stamboonen	15	25	6	1	46	37	6	34	4	5
totaal peulvruchten	21	49	13	8	181	138	17	83	77	46
	1,7%				2,0%		0,3%	0,9%		0,7%
handelsgewassen	~	~	~	~	33	3	15	12	8	6
					0,4%		0,2%			
cons. aardappelen	477	455	288	89	2445	2238	717	1120	860	445
suikerbieten	~	~	~	3	6	6	15	~	~	13
mangelw. en voederb.	30	73	90	91	373	549	512	65	110	369
koolrapen en knollen	15	44	48	3	172	327	21	184	136	12
gele wortelen	1	2	~	~	16	43	7	~	~	3
totaal knolgewassen	523	574	426	186	3018	3164	1273	1409	1106	842
	43,0%			24,0%	33,4%		20,5%	15%		14,1%
roode klaver	108	33	4	~	~	~	~	~	~	~
zomerspurrie	8	17	5	3	~	~	~	~	~	~
andere groenvoedergewassen	~	~	10	4	~	~	~	~	~	~
totaal groenvoedergewassen	116	50	19	7	408	223	83	383	135	186
	9,5%			0,9%	4,4%		1,2%	4,1%		3,0%
gemengde gewassen	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~
							0,03%			
braakland	~	~	~	1	9	~	19	~	~	46
				0,1%	0,3%		0,3%			0,7%

akkerbouw alleen de tuinbouw in beperkte mate een afzonderlijk bedrijfstype vormt, anderzijds de nevenarbeid in tuinbouw, boschbouw en ontginning evenwel niet van sociaal en economisch belang ontbloomt is.

Het bouwland besloeg in 1939 16,4% van de totale oppervlakte cultuurgrond in de gemeente. Men treft het in hoofdzaak aan in de zand- en veengebieden en voorts sporadisch in de overgangsstreek hiervan met de zeelei langs het IJsselmeer; d.w.z. onder de buurtschappen Appel, Slichtenhorst en Nijkerkerveen, die de zetel vormen van het gemengde bedrijf.

Omtrent de ontwikkeling van het teeltplan op dit bouwland geven de cijfers van tabel 45 eenig beeld.

Zooals te verwachten is staan in Nijkerk de granen en de knolgewassen bovenaan. Het areaal granen is in de periode 1910 - 1939 aanvankelijk verminderd, daarna weer toegenomen. De oorzaken hiervan vormen de achteruitgang van den roggebouw, gevolgd door de opkomst van de haverteelt, terwijl de roggeteelt zich later ook eenigszins herstelde. Die verschuiving binnen de granen is ook in de landbouwgebieden Over- en Neder-Veluwe opgetreden. Dit verschijnsel houdt verband met wijziging in de prijsverhoudingen en in de veevoeding, terwijl de paardenhouderij werd uitgebreid zoowel bij de boeren als bij de militaire standplaatsen in de omgeving. De oppervlakte bezet met knolgewassen is in Nijkerk vooral na 1930 sterk verminderd. De oorzaak hiervan vormde de achteruitgang van de teelt van consumptieaardappelen voor den handel, die in 1939 niet meer betekende dan de inmiddels toegenomen teelt van mangelwortels en voederbieten. Deze ontwikkeling is symptomatisch voor den overgang van den akkerbouw voor den handel naar den akkerbouw in dienst van de veeteelt: de mengde bedrijven werden geleidelijk, na 1930 in versnelde mate, ingericht voor dierlijke productie. Dit geldt zoowel Nijkerk als de Over- en Neder-Veluwe.

Deze verschuiving van akkerbouw voor den handel naar akkerbouw in dienst van de veeteelt is uiteraard niet alleen voor den landbouw, doch ook voor den handel van betekenis geweest. In de „Statistische Beschrijving van Gelderland“ van Is. An. Nijhof 1) wordt vermeld, dat Nijkerk in 1824 een belangrijke graanmarkt was voor de Over- en Middel-Veluwe en het aangrenzende Utrechtsche gebied. Nijkerk ondervond toen als zoodanig de concurrentie van de Amersfoortsche graanmarkt. Het overschot van aardappelen werd gewoonlijk door opkoopters en handelaren aan de boerderijen opgekocht. Van de graanmarkt in de gemeente Nijkerk is al lang geen sprake meer. Dat wil niet zeggen, dat ook de handel in akkerbouwproducten is verdwenen; deze is alleen in structuur veranderd. Hij werd van verzameland meer distribueerend, niet het opkopen van broodgraan, maar het verschaffen van voedergraan werd zijn functie.

Deze verandering staat niet geheel los van de revolutie in den landbouw op de zandgronden tengevolge van het verlaten van het drieslagstelsel onder invloed van het gebruik van kunstmest. Nog in het Landbouwverslag van 1870 2) zegt Staring, dat op de Veluwe het drieslagstelsel overheerscht. Het roggeareaal is twee maal het boekweitareaal; zelfs wordt op de woeste gronden nog een soort ladangbouw bedreven; op de helft van de roggestoppels zaait men herfstknollen of spurrie.

Thans verbouwt men in hoofdzaak ieder jaar rogge of haver met voederbieten na. De boekweitteelt is verdwenen en de aardappelteelt is beperkt tot die, welke noodig is voor eigen gebruik en ter voorziening van de bevolking van het stadje. Het is de kunstmest geweest, die deze verruiming van de natuurlijke mogelijkheden heeft bewerkstelligd en daardoor de graanmarkt en den aardappelhandel van Nijkerk heeft doen verdwijnen. Reeds in het begin van deze eeuw is deze structuurverandering in hoofdzaak voltrokken d.w.z. binnen een generatie.

De mogelijkheden, door de kunstmest geboden, hebben kort na 1900 een zestal

1) Uitgegeven door de Commissie van Landbouw in Gelderland in 1826.

2) blz. 85, 108.

Hollandsche kleiboeren ertoe gebracht hun geluk op de Nijkerksche zandgronden te beproeven. De overgang bleek zoo groot te zijn, dat slechts enkelen het hebben kunnen bolwerken.

Met deze bespreking van de commercieele beteekenis van het teeltplan is niet alles gezegd. Tengevolge van de schaarschte aan kunstmest en de regeling voor het verkrijgen van toewijzingen daarvan, kon worden beschikt over gegevens met betrekking tot het aantal telers van de voornaamste gewassen en de oppervlakte daarmede bezet in het oogstjaar 1947 (tabel 46).

Tabel 46: Aantal telers en oppervlakte der voornaamste gewassen in Nijkerk in 1947.

gewas	aantal telers			totaal opp.	gem. opp. per teler
	< 4 ha	> 4 ha	totaal		
rogge	242	5	247	202,74	0,82
gerst	81	-	81	48,26	0,60
haver			312	233,66	0,75
cons. aard.			749	115,81	0,15

Almogede teelt van consumptie-aardappelen voor den handel in oppervlakte sterk zijn verminderd, uit bovenstaande gegevens blijkt, dat zij nog zeer verbreid is: terwijl het aantal geïnventariseerden tusschen de 1300 en 1400 lag, waren daaronder 749 aardappeltelers, dat is dus meer dan 50%. Wel was de gemiddelde oppervlakte slechts 15 are, doch wanneer men rekent op een gemiddelde opbrengst van 400 kg per are 1) en een producentenprijs van 3 a 4 ct 2), dan werd van deze kleine oppervlakte per teler gemiddeld f. 180 a f. 240 gebeurd, dan wel, bij consumptie in het eigen gezin, bespaard. Daar deze productie overwegend zal zijn verkregen door arbeid van het eigen gezin, zullen tegenover dezen inkomstenpost geen groote uitgaven hebben gestaan. De economische beteekenis voor de kleine boerengezinnen van deze beperkte aardappelteelt zal voor den oorlog dan ook niet onbelangrijk zijn geweest.

Gedurende het laatste decennium is men zich bewust geworden van de gevaren van het eenzijdig kunstmestgebruik. Het gebrek aan deze hulpstoffen gedurende den oorlog werkte hiertoe mede. Ook in Nijkerk komt thans op het streven naar rationeële vruchtopvolging, die uitputting van den bodem, resp. van bepaalde plantenvoedsels in den bodem kan voorkomen. Ook doet de lupinebouw voor groenbemesting opgeld. Deze nieuwste ontwikkeling komt in de teeltplancijfers van tabel 45 nog nauwelijks tot uiting.

Evenmin komt in deze tabel tot uiting de beteekenis van de tabaksteelt, die in vroegere jaren in Nijkerk zoo belangrijk is geweest, voor het heden.

Het is hier de plaats om over deze teelt het een en ander mede te deelen).

1) geschatte opbrengst voor 1946.

2) groothandelsprijs in 1939.

3) Dr Ir V.R.Y.Croesen, Tabakscultuur in Nederland. Landbouwk. T. 1940, p. 33 e.v., p. 145 e.v., p. 213 e.v. en de daarin genoemde literatuur.

A.Marcus, De tabaksteelt om Nijkerk. Meded. en Hand. der Geldersche Mij van Landbouw 1848, p. 163.

(zie vervolg noot volgende pagina).

De tabakscultuur in Nederland schijnt haar oorsprong te vinden in Amersfoort en omgeving. Van daar uit zou zij zich verbreid hebben naar het Noorden en Zuiden van de Geldersche Vallei en later naar de Betuwe. Omstreeks 1636 zouden Portugeesche en Italiaansche Joden, die in tabak handelden, de tabaksteelt naar Nijkerk hebben gebracht, aldus een bericht van het lid-correspondent der Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen. De tabaksteelt was een riskante cultuur. Zij werd eenerzijds bedreven door kapitaalkrachtige ondernemers, die hun grond in loondienst (arbeiders uit de stad, geen boerenzoons!) of in deelpacht 1) lieten beplanten, anderzijds door kleine tabakkers in gezinsarbeid.

De groote ondernemers waren niet alleen door hun groote kapitaalkracht beter dan de kleine planters in staat het risico van het gewas te dragen; ook door zelf deel te nemen aan de tabakshandel en -bewerking, zoo noodig ook aan den opslag van tabak in pakhuizen, alsmede soms door een uitgebreid grondbezit naast het tabaksland, stonden zij economisch sterk.

De kleine planters waren boeren, die op een deel van hun bouwland tabak teelden. Tabak was in de negentiende eeuw het eenige handelsgewas, dat in de Geldersche Vallei werd verbouwd. De kleine planters-boeren stonden als producenten economisch echter veel minder sterk dan de groote planters-handelaren. Zij waren n.l. van jaar op jaar afhankelijk, behalve van de zoo invloedrijke weersomstandigheden en plantenziekten - eens per zes jaar was er misoogst - van de opkoopters der door hen verbouwde tabak. Het schijnt dan ook, dat de zelfstandige kleine planters een moeilijker bestaan hadden dan de deelpachters, die bovendien door credieten van hun pachtheeren werden geholpen.

De sociale beteekenis van de tabaksteelt had verschillende aspecten. In de eerste plaats vormden de groote ondernemers en de tabakshandelaren een groep met een eigen, aan de kooplieden in de Hollandsche steden verwant commercieel karakter. Deze groep heeft eerst met de ambtsjonkers en later alleen haar stempel op het oude Nijkerk gedrukt. Niet alleen enkele heerenhuizen 2) en de luttele restanten van de honderden tabaksschuren 3) in en om Nijkerk herinneren aan den bloeitijd van deze tabakscultuur, ook in de sociale geleiding is nog de invloed van de groote planters merkbaar: verschillende personen die tot de toonaangevende kringen in de gemeente behooren, komen uit deze groep voort, terwijl andere, niet meer in Nijkerk woonachtige, in deze gemeente nog een aanmerkelijk grondbezit hebben. De commercieele instelling van deze leidende groep heeft zich voorts verbreid over de geheele Nijkerksche bevolking, die daar blijkbaar gevoelig voor was. Deze geest kenmerkt ook thans nog het economisch leven in de gemeente.

Een ander aspect van de sociale beteekenis der tabakscultuur was, dat zoowel de teelt als het drogen, sorteeren, strippen en kerven der bladeren en de fabricage van snuif en sigaren zeer arbeidsintensieve bezigheden waren, die ook door niet volwaardige arbeidskrachten als kinderen en gebrekkigen konden worden verricht. Vooral na den bloeitijd zijn dan ook tal van lieden uit de volksklasse in diepe ellende komen te verkeerren.

3) (vorige pag.) Is. An. Nijhof, Statistieke Beschrijving van Gelderland, p. 217 e.v. Prof. Dr H. Blink, Tabak, tabakscultuur, tabakshandel en tabaksindustrie der aarde. T.E.G. 1912, p. 310 e.v., p. 329 e.v. Persoonlijke inlichtingen van den Heer van den Bosch, oud-tabaksplanter te Nijkerk.

- 1) De tabak was voor den landheer tegen een vaste prijs; de boonen, die als windscherm werden geteeld, en het nagewas waren voor den pachter.
- 2) Zou het Oude Mannen en -Vrouwenhuis misschien met bijdragen van de planters tot stand zijn gekomen? En zou het Weeshuis door schenkingen van die zijde zijn verbeterd en verfraaid? (± 1860).
- 3) Voor zoover bewaard, thans verbouwd tot pakhuis of boerderij; te herkennen aan de zijwanden van elkander gedeeltelijk overdekkende geteerde planken.

Voorts stimuleerde de tabaksteelt het houden van schapen door arbeiders en kleine luiden, omdat de mest zooveel waard was: de tabaksgronden immers vergden een zware bemesting, daar zij jaar in jaar uit met dit veeleischende gewas werden beplant. Deze mestverkoop was voor vele stadsbewoners ook noodzakelijk, wilden zij nabij hun woonplaats een stukje grond in huur krijgen: de pacht-prijzen waren hoog, zoowel tengevolge van een groote vraag naar land en de en de kosten der bemesting als vanwege het beperkte aanbod van land: de boeren rondom Nijkerk hadden met de teelt naar het schijnt weinig op. Op het landgoed Salentein hield men honderden duiven terwille van de mest.

De schapenmest in Nijkerk en omgeving geproduceerd was voor de teelt bij lange na niet voldoende. Zoo ontstond de handel in schapenmest, die deze hulpstof betrok uit Utrecht, Gelderland, Amstelland en Maasland. In den Franschen Tijd kwamen wel 100 tot 150 schepen met mest per jaar naar Nijkerk, ieder bevattende 20 a 60 „maatvoeren" a 2600 pond. De verbetering van de haven van Nijkerk in het begin van de achttiende eeuw hield met dezen mestaanvoer verband (zie hoofdstuk IV).

Den grootsten omvang bereikte de tabakscultuur in 1815 met 541 ha, dit is bijna een derde van het totale tabaksareaal in Nederland in dat jaar (1676 ha). Nadien verminderde de oppervlakte met tabak in Nijkerk tot 200 a 300 ha. Dit hield verband met de verandering in de rookgewoonten omstreeks 1830, die de prijs van de snuiftabak, afkomstig van de zandgrond (Nijkerk, Elst en Amerongen) drukte ten gunste van die van het dekblad, dat uit de Betuwe en het Land van Maas en Waal komt. Bovendien had de cultuur te Nijkerk tezelfdertijd te lijden van misoogsten. Het gevolg van een en ander was veel sociale ellende (zie noot 1 op vorige pagina).

De groote klap komt echter, wanneer in het laatste kwart der negentiende eeuw de producten der Amerikaanse en tropische tabaksplantages op de markt komen. De prijzen zakken dan zoo sterk, dat de cultuur rondom Nijkerk, die het vroeger tegen de Vlaamsche en Pfalzische concurrentie nog had kunnen volhouden, volstrekt onrendabel wordt. In 1874 is in Nijkerk nog 367 ha met tabak beplant, in 1879 nog 148 ha, in 1884 slechts 85 ha, in 1889 75 ha, in 1894 en 1899 nog 14 ha; daarna is het uit. Alleen in Elst en Amerongen, in de Betuwe en het Land van Maas en Waal heeft de tabakscultuur nog tot heden, zij het in verminderden omvang, stand gehouden.

De geweldige hoeveelheid plantenvoedsel, die door eeuwenlange zware bemesting in de Nijkerksche tabaksakkers zijn gebracht, zijn, nu de tabaksteelt toch reeds tenminste 50 jaar gestaakt is, door de latere gewassen volstrekt niet uitgeput. Integendeel. De eenzijdige toevoegingen van schapenmest hebben echter bij latere gewassen al spoedig tot het gebruik van kunstmest ter aanvulling geleid. De oude tabaksakkers zijn daardoor zeer vruchtbaar geworden. Zij liggen onmiddellijk rondom het stadje met een uitlooper naar Slichtenhorst (de Paaschbosch) en kleinere uitloopers in den polder langs de wegen naar Putten (Vetkamp) en Holk. Verschillende tuindersbedrijven rondom Nijkerk hebben zich juist op deze tabaksakkers gevestigd.

Aangaande de opbrengst der landbouwgewassen zijn wel enkele gegevens bekend. Deze zijn echter moeilijk te hanteeren, eenerzijds omdat ze op schattingen berusten, anderzijds omdat de opbrengst zeer sterk door de weersomstandigheden pleegt te worden beïnvloed. In tabel 47 zijn cijfers opgenomen van de jaren 1910, 1921, 1930 en 1939, voor de gemeente Nijkerk en de landbouwgebieden Over- en Neder-Veluwe.

Hoewel met eenig voorbehoud kunnen uit de gegevens twee conclusies worden getrokken: in de eerste plaats is de gemiddelde opbrengst per ha der voornaamste gewassen in Nijkerk gedurende de laatste drie decennia duidelijk gestegen; en in de tweede plaats liggen de opbrengstcijfers in de gemeente Nijkerk in de laatste jaren hooger dan die van de landbouwgebieden Over- en Neder-Veluwe.

De stijging van de opbrengsten per ha is, zooals uit de cijfers blijkt, in de Over-Veluwe een vrij algemeen verschijnsel; in de Neder-Veluwe is het minder

Tabel 47: Opbrengst der landbouwgewassen per ha in hl voor de gemeente Nijkerk en de landbouwgebieden Over- en Neder-Veluwe voor de jaren 1910, 1921, 1930 en 1939.

	1910			1921			1930			1939		
	gem. Nijkerk	gem. Nijkerk	land- bouw- geb. Over- Veluwe	land- bouw- geb. Neder- Veluwe	gem. Nijkerk	land- bouw- geb. Over- Veluwe	gem. Nijkerk	land- bouw- geb. Over- Veluwe	land- bouw- geb. Neder- Veluwe	gem. Nijkerk	land- bouw- geb. Over- Veluwe	land- bouw- geb. Neder- Veluwe
rogge	18	35	33,1	31,3	20	23,9	41,7	23,2	36,4	36,1	36,4	36,1
haver	30	25	23,7	44,6	25	30,6	65,2	34,5	62,9	45,7	62,9	45,7
veldboonen	11	16	17,0	25,0	20	16,9	41,0	19,4	18,7	32,1	18,7	32,1
cons. aardappelen	150	135	171,	207,	250	197,	260,	184,	245,	302,	245,	302,

duidelijk te constateeren. Als factoren voor deze stijging moeten genoemd worden het gebruik van beter zaaigraan en pootgoed en het beter gebruik van kunstmeststoffen. Wat dit laatste betreft, het zenden van grondmonsters naar het Bedrijfslaboratorium voor Grondonderzoek te Groningen ten behoeve van bemestingsadviezen vindt steeds meer ingang. En wat het gebruik van beter zaaien pootgoed betreft, dat geldt in het bijzonder haver en consumptie-aardappelen; de scherpe stijging van de opbrengstcijfers voor deze gewassen zal vooral hierdoor zijn veroorzaakt. Voor rogge wordt het zaaigraan nog in belangrijke mate uit eigen oogst afgezonderd.

De hogere opbrengst der gewassen in Nijkerk vergeleken bij die in de Over-Veluwe is moeilijker te verklaren. Mogelijkerwijs vormt de groote vruchtbaarheid van de vroegere tabaksakkers een oorzaak voor dit verschil; dat deze oorzaak pas in de laatste jaren sterk merkbaar zou worden, is na het hierboven meegedeelde over een doordringen van een meer rationeel mestgebruik niet zoo vreemd. Een volledige verklaring kan dit historische feit evenwel niet vormen. Zonder twijfel zal de geestelijke ontwikkeling van den boerenstand in Nijkerk als gevolg van landbouwonderwijs, landbouwvoorlichting, de harde crisismoodzaak en de intensivering der cultures hierbij ook een rol hebben gespeeld.

Vergelijkbare opbrengstcijfers voor Nijkerk, de beide landbouwgebieden en het Rijk uit het laatste jaar voor de tweede wereldoorlog zijn nog eens in tabel 48 bijeengezet. Zij spreken na het bovenstaande voor zichzelf. Alleen dient nog te worden opgemerkt, dat de voorsprong van Nijkerk niet buitengewoon groot kan worden genoemd. Zonder twijfel kan de vakbekwaamheid van den boerenstand in Nijkerk dan ook nog aanzienlijk worden opgevoerd. Het is te hopen, dat deze zulks uit eigen kracht zal nastreven. De reeds verkregen resultaten kunnen hem daarbij tot steun zijn.

Tabel 48: Opbrengst der gewassen te Nijkerk. 1939.

	rogge		haver		gerst		cons.aard.		mangelw.
	h. l.	k. g.	h. l.	k. g.	h. l.	k. g.	h. l.	k. g.	kg
Nijkerk	41,7	3000	65,2	3000	47,5	2850	260	18200	75000
Over-Veluwe	36,4	2623	62,9	2893	43,5	2610	245	17150	73100
Neder-Veluwe	36,1	2596	46,7	2146	41,7	2500	302	21140	49100
het Rijk	37,0	2667	65,6	2756	60,0	3604	333	23310	56400

Na deze beschouwingen over den akkerbouw dient nader te worden ingegaan op de in Nijkerk en in de Over-Veluwe zoo belangrijke veehouderij. Er worde aan herinnerd, dat in 1939 82,8% van den cultuurgrond uit grasland bestond, in de Over-Veluwe 70,5%.

1. PAARDEN

De paardenstapel is in Nijkerk zoowel als in de Over-Veluwe nog steeds toenemende. Deze groei staat in tegenstelling tot de ontwikkeling in het Rijk als geheel, die evenwel sterk beïnvloed is door de mechanisatie van den transportarbeid in de steden en dus geen goede vergelijkingsmaatstaf vormt. Deze aanwas van den paardenstapel houdt verband met de bovengenoemde intensivering van den akkerbouw eenerzijds en met de hierna te bespreken vermeerdering van het aantal boerenbedrijven. Voorts valt nog op, dat de dichtheid van den paardenstapel in

Nijkerk na het inloopen van eenigen achterstand, in 1939 het peil van die in de Over-Veluwe en het Rijk had bereikt.

Tabel 49: Paardenstapel te Nijkerk 1910 - 1939

	aantal paarden in Nijkerk	indexcijfers (1910 is 100)			aantal paarden per 100 ha cultuurgrond		
		gem. Nijkerk	Over-Vel.	Rijk	gem. Nijkerk	Over-Vel.	het Rijk
1910	526	100	100	100	11	12	15
1921	570	108	106	111	12	12	16
1930	586	112	112	91	13	12	13
1939	673	128	123	98	14	15	13,5

De paarden hebben in Nijkerk een grootere beteekenis dan alleen als werkdieren in het boerenbedrijf. In Nijkerk is groote belangstelling voor de paardenfokkerij. Het stadje behoort tot de twaalf Geldersche plaatsen, waar premiekeuringen van fokmerries worden gehouden. Deze keuringen stimuleeren ook de fokkerij in de gemeente zelf. Op de keuring van 16 Juli 1947 waren van de 71 mededingende fokdieren 38 uit de gemeente zelf afkomstig; 19 kwamen uit den polder, de anderen van Slichtenhorst, Appel en uit het Veen. Hieruit valt af te leiden, dat de fokkerij vooral belangstelling geniet bij de grootere boeren. Ook een der grootgrondbezitters is paardenfokker; een andere grootgrondbezitter heeft een monsterbaan laten aanleggen. Een belangrijke rol bij de fokkerij speelt ook de hengst associatie. Vooral door deze laatste is de fokkerij geen goedkoope liefhebberij. Geen wonder, dat zij vooral bloeit in perioden, wanneer het de boeren financieel goed gaat. Het is jammer, dat de handelsgeest der Nijkerkers nogal eens doet besluiten tot wijziging in de fokrichting; dit komt de fokkerij op zichzelf niet ten goede en moet ook op den duur tot minder goede financiële resultaten leiden dan mogelijk waren geweest bij constante fokrichting. De dalende beteekenis van de fokkerij blijkt uit tabel 50 (men vergelijk de cijfers van Nijkerk met die van het Rijk).

Tabel 50: Paarden < 3 jaar in % van den paardenstapel.

	Nijkerk	Over-Veluwe	het Rijk
1910	31,5	16,4	27,1
1921	31,4	23,1	30,5
1930	9,7	6,9	15,2
1939	19,4	17,0	25,4

Behalve voor de paardenfokkerij is Nijkerk ook een centrum van paardenhandel, althans van paardenhandelaren. Verscheidene Nijkerkers hebben hun kennis van paarden met hun commercieelen aanleg verbonden en vertoonen zich op de belangrijkste Nederlandsche paardenmarkten, vroeger zelfs op de Duitsche.

Naast deze beperkt economische functie heeft de paardenstapel in Nijkerk ook nog een ruimere maatschappelijke beteekenis. De beroemde Nijkerksche rij-

vereniging „de Neuderuiters” vormen voor de jonge boeren, de boerenzoons en boerendochters en ook wel voor enkelen buiten de agrarische beroepen een belangrijk orgaan van ontspanning. De vereniging houdt de belangstelling voor de paardenstapel en -fokkerij levendig en maakt het maatschappelijk contact met de boerenbevolking elders in de provincie en in den lande gemakkelijk. Nijkerk mag dankbaar zijn voor dezen vorm van hoogwaardige ontspanning.

2. RUNDEREN

De rundveehouderij is voor Nijkerk van zeer groote beteekenis. De rundveestapel, in 1939 ruim 8000 stuks groot, is sedert 1910 steeds toegenomen.

Ditzelfde verschijnsel treft men ook aan in de Over-Veluwe en het Rijk (tabel 51).

Tabel 51: Rundveestapel te Nijkerk 1910 - 1939.

	aantal runderen in Nijkerk	indexcijfers (1910 is 100)			aantal runderen per 100 ha cultuurgrond		
		gem. Nijkerk	Over-Vel.	Rijk	gem. Nijkerk	Over-Vel.	het Rijk
1910	5765	100	100	100	126	108	94
1921	5906	102	107	101	124	112	93
1930	6922	120	119	117	155	118	103
1939	8337	145	155	139	178	176	119

Men zou uit bovenstaande cijfers kunnen opmaken, dat de dichtheid van den rundveestapel te Nijkerk, althans voor 1939, grooter was dan in de Over-Veluwe. Ten onrechte, want, de cijfers uit de jaren 1910 tot 1930 zijn gebaseerd op de oppervlakten cultuurgrond, die in totaal in de gemeente(n) werden aangetroffen, terwijl die van 1939 gebaseerd zijn op de oppervlakten cultuurgrond der geïnventariseerden, wier bedrijfsgebouwen binnen de grenzen der betrokken gemeente(n) waren gelegen. Deze oppervlakten nu zijn voor de gemeenten in het landbouwgebied der Over-Veluwe geenszins identiek: het komt nogal veel voor, dat boeren, die buiten dit landbouwgebied wonen, n.l. op de zandgronden ten Zuiden daarvan, cultuurland, in hoofdzaak grasland, exploiteeren in dit landbouwgebied gelegen. Het is nu zoo, dat dit verschijnsel in de gemeente Nijkerk slechts weinig voorkomt, doordat de behoefte aan land der in deze gemeente gevestigde boerenbedrijven zoo groot is, dat ongeveer de geheele oppervlakte cultuurgrond in deze gemeente bij hen in exploitatie is. In 1930 werd n.l. slechts 34,11 ha in de gemeente Nijkerk van andere gemeenten uit geëxploiteerd; daar stond tegenover, dat in dat jaar 28,24 ha cultuurgrond, buiten de gemeente gelegen, in gebruik was bij Nijkerksche bedrijven; in 1940 was dit laatste cijfer opgelopen tot 159,80 ha. In tegenstelling tot elders in het landbouwgebied (vooral Harderwijk; doch ook te Oldebroek en Ermelo) is in Nijkerk dus geen cultuurgrond over ter aanvulling van de op de Veluwe gelegen bedrijven; men kan veeleer zeggen, dat er in Nijkerk een landtekort is, dat echter in westelijke richting gedekt kan worden, althans voor 1940.

De cijfers voor de dichtheid van den rundveestapel voor Nijkerk en de Over-Veluwe uit tabel 11 zijn dan ook niet geheel vergelijkbaar. Het is wel mogelijk, dat de rundveestapel te Nijkerk een grootere dichtheid heeft, doch dat valt uit deze cijfers niet met zekerheid te zeggen.

Omtrent de samenstelling van den rundveestapel valt het volgende op te

Tabel 52: Samenstelling van den rundveestapel te Nijkerk 1910 - 1939.

	Nijkerk			Over-Veluwe			het Rijk		
	% jongvee	% melkvee	% mestvee	% jongvee	% melkvee	% mestvee	% jongvee	% melkvee	% mestvee
1910	28,0	46,7	24,9	32,1	52,3	14,5	39,0	52,8	7,2
1921	32,5	51,0	14,5	38,8	54,0	6,4	41,1	52,9	4,0
1930	22,0	55,5	17,8	33,5	57,0	9,5	39,1	55,0	5,1
1939	30,6	57,0	11,3	34,4	58,0	6,7	38,0	55,8	5,1

merken (tabel 52).

Uit deze cijfers blijkt, dat het melkvee in Nijkerk steeds belangrijker is geworden en in veel sneller tempo dan in het Rijk. Het % melkvee is in de Over-Veluwe in de periode van waarneming boven het rijksniveau gestegen. Nijkerk heeft den achterstand ten opzichte van het landbouwgebied Over-Veluwe ingehaald.

Bijzonder karakteristiek blijkt voor Nijkerk het mestvee te zijn, zoowel t.o.v. het Rijk als van de Over-Veluwe. De relatieve beteekenis van deze groep neemt echter af; ook de absolute aantallen gaan langzaam achteruit (1910: 1431, 1930: 1161, 1939: 931); dit geldt zoowel mestkalveren als ander mestvee.

Het percentage jongvee is, zooals na het bovenstaande te verwachten was, steeds lager dan in de Over-Veluwe en het Rijk. Na 1930 neemt het snel toe als gevolg van de omstandigheid, dat ondanks de crisis de zuivelproducten nog betere prijzen maken dan die van de varkens- en pluimveehouderij.

De toeneming van den rundveestapel en de verschuiving in de samenstelling daarvan in de richting van het melkvee, duiden erop, dat de intensivering van de rundveehouderij in Nijkerk gezocht wordt in een voortdurende verbetering en verhooging van de zuivelproductie. De groote moeilijkheid voor de Nijkerksche veehouders is het verkrijgen van voldoende veevoeder tegen zoo laag mogelijke prijzen. Dit doel tracht men niet alleen te bereiken door opvoering van de opbrengst van de akkerbouwgewassen, die vervoederd worden, doch ook door verbetering van de grasmat via beter aangepaste bemesting 1), door verbetering van de hooiwinning, door het inkuilen van gras en door het doen drogen van gras. Gedurende de laatste jaren werden alom bij de boerderijen silo's voor inkuiling gebouwd. Een particuliere grasdrogerij werd in den oorlog gesticht; hiertegenover nam men aanvankelijk een eenigszins afwachtende houding aan. Ook de toepassing van het omweidingsstelsel biedt nog een mogelijkheid tot opvoering der productie.

Uiteraard kochten de boeren voor den oorlog op groote schaal veevoeder aan via de graanhandelaren en de cooperatie. Gedurende den oorlog, toen deze mogelijkheid uiterst beperkt was geworden, hebben sommige boeren hun vee in den Noordoostpolder laten weiden of veevoeder uit dien polder doen aanvoeren.

De andere aangewezen weg tot verhooging van de zuivelproductie, een doelbewuste fokkerij, heeft men in Nijkerk niet stelselmatig betreden. Wel zijn er in Nijkerk leden van de Geldersche fokvereniging (afdeeling Barneveld), doch

1) Deskundigen meenen, dat de opbrengst van de grasmat in de polder Arnhemmeer nog belangrijk zal kunnen toenemen door een betere ontwatering; sommige perceelen zouden dan zelfs gescheurd kunnen worden en hoogwaardige veevoeders kunnen voortbrengen.

de activiteit der afdeling is niet zeer belangrijk. Wel waren er voor den oorlog in Nijkerk een drietal fokstieren. Toch zou het van groot belang zijn, wanneer de t.b.c. bestrijding onder het rundvee en de melkcontrole op groote schaal werden aangevat. De eerstgenoemde dateert in Nijkerk eerst van Februari 1939 en begon met 7 deelnemers; in 1941 waren er nog slechts 20 leden, waarvan twee een t.b.c.-vrijen stal hadden verkregen. De melkcontrole is van ouder datum, doch volstrekt niet algemeen: minder dan 5% van het eigenlijke melkvee valt onder de controle der desbetreffende vereeniging (1940); het heerschende individualisme der veehouders schijnt hiervoor een belemmering te zijn.

Niettegenstaande den weinig systematischen en grootschen aanpak is de kwaliteit van de melk in de laatste 20 jaren voor den oorlog toch aanmerkelijk verbeterd, zooals blijkt uit het gemiddeld vetgehalte der melk, die aan de coöperatieve fabriek van melkproducten „De Volharding” te Nijkerk werd geleverd (ontleend aan het jaarverslag over 1940 p. 12) (tabel 53).

Tabel 53: Vetgehalte der melk te Nijkerk.

1918 . . . 3,06 %	1933 . . . 3,275 %
1923 . . . 3,23 %	1938 . . . 3,375 %
1928 . . . 3,24 %	

De aanwezigheid van twee zuivelfabrieken en van twee exportslachterijen te Nijkerk is uiteraard voor de rundveehouderij van beteekenis. De exportslachterijen plegen in het voorjaar nogal wat kalveren uit de markt te nemen.

Over de sociale beteekenis van de rundveehouderij nog het volgende. Vroeger werd er op de boerderijen in den polder kaas gemaakt. In verscheidene hiervan is de kaaskelder nog te herkennen. Het zelf-kazen is echter bij de komst der zuivelfabrieken geleidelijk gestaakt. Dit beteekende tevens, dat de boerin van een zware taak werd bevrijd.

Waren vroeger de polderboeren de veehouders bij uitstek, de omzetting van het gemengde bedrijf op de zandgronden in een onder meer op de zuivelproductie gericht veredelingsbedrijf heeft de economische en daardoor ook de sociale verschillen tusschen beide typen boeren verkleind. Toch is de groote maatschappelijke kracht van de polderboeren nog altijd merkbaar.

3. VARKENS

Van oudsher werden in Nijkerk varkens gehouden; in 1824 b.v. werden er 546 geteld. Zij dienden aanvankelijk alleen voor de vleesch- en vetvoorziening der boerderij zelf. Later evenwel werden zij een der bases van het veredelingsbedrijf op het zand en daarmee van het kleine boerenbedrijf; dat wil in Nijkerk dus zeggen vooral van de boeren in Appel, Slichtenhorst en Nijkerkerveen.

De varkensstapel is te Nijkerk, vooral na 1921, sterk toegenomen en veel dichter geworden dan die in het Rijk en in de Over-Veluwe. Opvallend is, dat het aantal varkens in het Rijk na 1930 tengevolge van de teeltbeperking is verminderd, terwijl het in Nijkerk nog aanzienlijk toenam. Vooral door deze crisismaatregel is de varkensstapel geconcentreerd bij de kleine boerenbedrijven en bij de landarbeiders. Aangezien deze beide groepen in Nijkerk zeer talrijk zijn, wordt hierdoor het verschil in de ontwikkeling van den varkensstapel te Nijkerk, het landbouwgebied en het Rijk verklaard.

De Nijkerksche varkenshouder was gewend in het voorjaar biggen te koopen, deze op te fokken en te mesten en ze daarna van de hand te doen. Hij vond daarbij steun in de aanwezigheid der beide exportslachterijen.

Tabel 54: Varkensstapel te Nijkerk 1910 - 1939.

	aantal varkens in Nijkerk	indexcijfers (1910 is 100)			aantal varkens per 100 ha cultuurgrond		
		gem. Nijkerk	Over-Vel.	Rijk	gem. Nijkerk	Over-Vel.	het Rijk
1910	2921	100	100	100	64	57	59
1921	2897	99	98	121	71	54	68
1930	4207	144	115	160	94	61	88
1939	5045	173	119	123	107	71	65

Er zijn in Nijkerk slechts enkele varkensfokkers.

4. PLUIMVEE

Naast het varken drijft het kleine boerenbedrijf op het zand en in het Veen op het houden van kippen. Hoewel de kippen, evenmin als de varkens, op de bedrijven in den polder ontbreken, zijn ze daar niet zoo talrijk: naar men zegt, wenschte een goede boer geen kippen op zijn weiland. Het meeste pluimvee treft men dan ook in Appel en Nijkerkerveen aan (tabel 55).

Tabel 55: Hoenderstapel te Nijkerk 1910 - 1939.

	aantal hoenders te Nijkerk	indexcijfers (1910 is 100)			aantal hoenders per 100 ha cultuurgrond		
		gem. Nijkerk	Over-Vel.	Rijk	gem. Nijkerk	Over-Vel.	het Rijk
1910	38229	100	100	100	835	442	312
1921	37033	97	123	99	776	423	263
1930	165284	432	491	252	3720	3215	1075
1939	208727	546	773	335	4445	5790	1383

Zoals uit de cijfers van tabel 55 valt af te leiden, is Nijkerk wel een pluimveegemeente, doch is het als zoodanig na 1930 nog voorbijgestreefd door enkele andere gemeenten in het landbouwgebied Over-Veluwe, n.l. Putten, Ermelo en Harderwijk.

Nijkerk kent geen zuivere pluimveebedrijven, noch fokbedrijven of groote broedinrichtingen. Wel zijn er 7 zgn. vermeerderingsbedrijven.

Langen tijd zijn de eieren ruilobject geweest van de boerin bij de kruidenier. Daarna volgde een periode, waarin de boerin de eieren op de markt of langs de huizen in het stadje ging verkoopen. Door de oprichting van de eierveiling in 1930 is deze gewoonte uitgesleten. De eierproductie is bovendien massaal geworden, de prijzen daalden, zoodat de boer ze zelf ook ging gebruiken, en de zorg voor het pluimvee en de eierverkoop ging over van de vrouw op den man; tot dit laatste droeg ook bij, dat het pluimvee niet meer in de boerderij werd gehuis-

vest, maar in speciaal daarvoor gebouwde hokken op een stukje weiland. Ook ten aanzien van het pluimvee werd de boerin dus van een taak verlost; daar stond tegenover, dat zij nu voortaan ook niet meer het „eiergeld" inbracht; de inkomsten uit de eierproductie waren niet meer een extratje, maar behoorden voortaan tot de gewone baten van het kleine boerenbedrijf.

Het verzorgingspeil van het pluimvee is door deze structuurverandering uiteraard zeer verbeterd. De achterstand is echter nog niet geheel ingehaald.

Overigens hebben alle burgers in Nijkerk wel een paar kippen.

De Over-Veluwe is bekend om de eendenhouderij. Deze is geconcentreerd in Ermelo, Harderwijk en Putten, met in 1939 resp. 319.301, 211.398 en 35.473 eenden. In Nijkerk werden in dat jaar slechts 4726 eenden gehouden. Verscheidene boeren hebben wel enkele eenden; de meeste vindt men in Appel.

5. SCHAPEN

Het schaap was vroeger voor het zandbedrijf van zeer groote beteekenis als mestleverancier: wol- en vleeschwinning waren bijzaak. Door het gebruik van kunstmest en de ontginningen is de schapenstapel op het zand sterk verminderd. In Nijkerk treft men thans de schapen in hoofdzaak aan op de grootere, zuivere veehoudersbedrijven in den polder, waar ze worden vetgemest. Daardoor is de schapenstapel in Nijkerk thans nog iets dichter dan in Over-Veluwe. In vergelijking met het Rijk blijkt de schapenhouderij te Nijkerk evenwel niet omvangrijk te zijn (tabel 56).

Tabel 56: Schapenstapel te Nijkerk 1910 - 1939.

	aantal schapen te Nijkerk	indexcijfers (1910 is 100)			aantal schapen per 100 100 ha cultuurgrond		
		gem. Nijkerk	Over-Vel.	Rijk	gem. Nijkerk	Over-Vel.	het Rijk
1910	693	100	100	100	15	26	41
1921	446	64	48	75	9	12	20
1930	442	64	34	55	10	8	21
1939	561	81	38	78	12	10	29

In 1930 werden in Nijkerk 409 bokken en geiten, alsmede 207 korven en kasten met bijen geteld. De geitenhouderij dient voor de melkwinning der betrokken arbeidersgezinnen. De iemkerij is elders in het landbouwgebied, waar meer heide is, belangrijker.

Deze beschouwingen omtrent de ontwikkeling van de veehouderij in Nijkerk in al haar vormen laten den indruk achter, dat gedurende de eerste helft dezer eeuw met kracht is gestreefd naar verbetering van de opbrengsten en dat deze en de daaruit resulterende welvaartsvermeerdering ook in belangrijke mate zijn verkregen. Hoewel, zooals nader in dit hoofdstuk zal blijken, de door deze ontwikkeling mogelijk gemaakte intensivering van het bodemgebruik de grenzen van het mogelijke dicht genaderd schijnt te zijn, kunnen nog maatregelen worden genomen om de veeteeltproductie verder op te voeren. Wanneer daarbij gestreefd wordt het aantal boerenbedrijven niet meer te vergrooten, zal de welvaart op de bestaande boerenbedrijven dientengevolge kunnen worden verhoogd.

De tuinbouw nam in Nijkerk volgens de landbouwinventarisatie van 1939 slechts 37 ha in beslag, dat is 0,8% van de totale oppervlakte cultuurgrond. Dit

betreft uitsluitend den tuingrond, waarvan de opbrengst bestemd is voor den handel. Wat boeren en burgers voor eigen gebruik kweeken, is hieronder dus niet begrepen.

Bij de landbouwtellingen van 1910, 1921 en 1930 werden te Nijkerk resp. 13, 7 en 15 tuindersbedrijven geteld. Deze bedrijven vormen de oude kern van den Nijkerkschen tuinbouw: rondom het stadje waren vanouds eenige zgn. stadstuinders, die de plaatselijke bevolking van groenten voorzagen.

In 1945 waren er 51 tuindersbedrijven. Uit deze cijfers mag men niet concluderen, dat de tuinbouw in Nijkerk zich na 1930 sterk heeft uitgebreid. Behalve de oude tabaksakkers zijn ook de eenigszins veenige gronden ten Zuidwesten van het stadje (buurtschap Jan Plassesteeg) en in Nijkerkerveen voor den tuinbouw geschikt. De kleine boerenbedrijven hebben zich op al deze gronden na het vervallen van de tabakscultuur reeds lang mede met den tuinbouw beziggehouden. De tuinbouw was als het ware een deel van het gemengde bedrijf, waarvan de inkomsten hier dus niet beperkt waren tot die uit de zuivelproductie, de varkensmesterij en de pluimveehouderij.

Naarmate de zorg voor de tuinbouwproducten toenam en de prijsverhoudingen ten aanzien van de verschillende producten van het gemengde bedrijf daartoe aanleiding gaven, kwam vooral in de periode na 1930 in verschillende gemengde bedrijven het accent meer op den tuinbouw te liggen. Vandaar, dat het aantal bedrijven, dat als tuinbouwbedrijven werd geteld in 1945, zooveel hooger lag dan in 1930. De 51 tuinbouwbedrijven in 1945 waren dan ook niet alle zuivere tuinbouwbedrijven: van de 30,4 ha bij deze bedrijven in gebruik, was 8,4 ha grasland en 2,4 ha bouwland, dus meer dan 1/3 geen tuingrond. Daar staat tegenover, dat ook de als landbouwer geregistreerde kleine boeren nog tuingrond voor den handel exploiteeren (5,2 ha in bedrijven kleiner dan 5 ha). Het niet geheel opgeven van de veehouderij heeft voor de tuinders, wanneer de veestapel niet te groot is (b.v. ten hoogste 2 koeien), tot voordeel, dat niet alleen neveninkomsten worden verkregen, doch ook op gemakkelijke en goedkope wijze in de behoefte aan stal mest kan worden voorzien, zonder dat de aan de veehouderij verbonden werkzaamheden te omvangrijk worden.

Deskundigen zijn van meening, dat de tuinbouw in de gemeente Nijkerk goede toekomstmogelijkheden heeft. Dit zou in het bijzonder Nijkerkerveen kunnen gelden. Bodemgesteldheid en klimaat (weinig nachtvorsten) zijn ernstig ongunstig, de waterstand zal, na verbetering van de Laak, beter in de hand gehouden kunnen worden. Van groote betekenis is de nabijheid van Amersfoort met zijn door industrialisatie groeiend inwonertal als afzetgebied. In de oorlog plachten de inwoners van Bunschoten en Spakenburg hun paling tegen groenten en fruit te ruilen.

Volgens de landbouwinventarisatie was er in 1939 in Nijkerk 23,16 ha groente en 3,25 ha vroege aardappelen in den vollen grond. Onder plat glas en in kassen werd nog op 6430 m² groente gekweekt. De boomgaarden besloegen in Nijkerk 35,49 ha, waarvan 28,34 ha met onderteelt gras, 2,87 ha zonder onderteelt en 1,71 ha met onderteelt klein fruit. Er werd ook nog eenig klein fruit als afzonderlijke teelt geregistreerd. De tuinbouw is in Nijkerk dus tamelijk veelzijdig. Thans worden in de weinige kassen ook tomaten en druiven gekweekt.

De boomgaarden bestaan vooral uit appels. De kersenteelt is door te lagen grondwaterstand en ziekten verdwenen.

Nijkerk telt ook enkele bloemisterijen en kweekerijen van begonia's en hortensia's. Voorts zijn er een paar boomkweekerijen, deels ten dienste van het onderhoud van particuliere tuinen, deels voor het kweeken van kerstparren.

De vestiging van nieuwe tuinbouwbedrijven - naast de omvorming van de kleine-boeren-bedrijven tot tuindersbedrijven - stuit in Nijkerk op moeilijkheden. Eenerzijds zijn de boeren weinig geneigd gronden te verhuren voor de stichting van tuindersbedrijven, omdat zij er op uit zijn zoo veel mogelijk veevoeder te verbouwen. Anderzijds schrijft de stadsuitbreiding van Nijkerk voort en zullen waarschijnlijk voor den tuinbouw geschikte gronden bij uitbreidingsplan voor

bebouwing bestemd moeten worden. Nieuwe bedrijven zullen dus slechts gesticht kunnen worden door boerenzons, die reeds over land beschikken, of op initiatief van de gemeente of een ander orgaan, dat tot dit doel land in eigendom verwerft en verhuurt of verkoopt.

Tenslotte moet nog de aandacht worden gevestigd op een sociaal aspect van den tuinbouw. Bij alle boerderijen en bij zeer veel particuliere woningen worden groenten en fruit voor eigen gebruik gekweekt. Vooral voor de boerinnen, die de zorg voor het pluimvee aan het manvolk overdroegen, ligt in moestuin, bloementuin en boomgaard nog een belangrijke taak. Een taak, die in betekenis toeneemt, naarmate de voeding van het agrarische bevolkingsdeel op hooger peil komt.

Thans dient aandacht te worden geschonken aan de grootte der agrarische bedrijven.

Zooals reeds in vorige hoofdstukken werd vermeld, zijn de veehouders- en gemengde bedrijven in Nijkerk verschillend in grootte. In tabel 18 zijn de gegevens van de landbouwstellingen van 1910, 1921 en 1930 en van de landbouw-inventarisatie van 1945 gegroepeerd volgens de indeeling van Steigenga 1). Steigenga onderscheidt zelfstandige bedrijven (> 5 ha), half- en grenselfstandige bedrijven (1-5 ha) en onzelfstandige of landarbeidersbedrijven (< 1 ha).

Uit tabel 57 blijkt, dat het aantal boerenbedrijven in Nijkerk in de periode 1910 - 1945 langzaam is toegenomen, dat het aantal keuterbedrijven praktisch constant is gebleven en dat het aantal landarbeidersbedrijven is gedaald.

Omtrent de eigenlijke boerenbedrijven valt op te merken, dat de toeneming hiervan na 1930 nauwelijks meer gepaard is gegaan met uitbreiding van de bijbehorende oppervlakte. Wel is in de perioden 1921 - 1930 het door deze bedrijven geëxploiteerde areaal nog met ongeveer 10% toegenomen, het aantal dierbedrijven groeide toen echter met bijna 20%; in het tijdvak 1930 - 1945 nam het aantal boerenbedrijven met circa 10% toe. De vermeerdering van het aantal boerenbedrijven is in Nijkerk dus in hoofdzaak, na 1930 vrijwel uitsluitend, tot stand gekomen door splitsing der bestaande bedrijven. Dit wordt weerspiegeld in de cijfers van tabel 58, waarin de verdeling dezer bedrijven over de verschillende grootte klassen in de vier waarnemingsjaren is opgenomen.

Uit de cijfers van tabel 58 blijkt duidelijk dat de bedrijven boven 20 ha in aantal zijn afgenomen ten gunste van die der grootteklassen van 5 - 20 ha. In 1945 bedroeg het percentage bedrijven van 5 - 10 ha 50,2. Ter vergelijking zijn in tabel 58 ook de cijfers voor het landbouwgebied Over-Veluwe (O.V.) en het Rijk opgenomen. De cijfers voor Nijkerk blijken eenzelfde ontwikkeling als die voor het Rijk te weerspiegelen, met dit verschil, dat de boerenbedrijven er steeds een tikje kleiner zijn dan in het Rijk. In de Over-Veluwe is het percentage kleine bedrijven veel grooter dan in Nijkerk en het Rijk. De getallen voor het landbouwgebied Neder-Veluwe liggen op eenzelfde peil als die voor de Over-Veluwe (1930: 5 - 10 ha 63,7%; 10 - 20 ha 25,7%; 20 - 50 ha 10,2%; 50 - 100 ha 0,3% en 100 ha en meer 0,1%).

De verklaring van deze afwijking is te vinden in de polderboeren: bij zuivere veehoudersbedrijven gaat men minder gemakkelijk tot bedrijfssplitsing over; alleen bedrijven van meer dan 20 ha achtte men over het algemeen splitsbaar en het aantal hiervan is dan ook in de periode 1910 - 1945 met meer dan 30% gedaald (van 46 op 30%). Onder Slichtenhorst en Wullenhove zijn voorts nog enkele groote gemengde bedrijven. De kleinere bedrijven treft men zowel in den polder als in Nijkerkerveen en Appel aan; in deze groep vallen dus zowel zuivere veehouders- als gemengde bedrijven.

Het aantal keuterbedrijven is van 1910 - 1945, zoals bij tabel 57 reeds werd opgemerkt, nagenoeg gelijk gebleven. Typisch voor deze groep is, dat het aantal

1) Dr W. Steigenga, De sociale statistiek der agrarische bevolking in Nederland. T.E.G. 1942, no. 8.

Tabel 57: Grootte der veehouders- en landbouwbedrijven te Nijkerk 1910 - 1945

	1910		1921		1930		1945	
	aantal bedr.	ha	aantal bedr.	ha	aantal bedr.	ha	aantal bedr.	ha
onzelfstandige bedrijven („landarb.-bedrijven”)	323	.	248	82,36	288	93,10	154	66,6
half- en grenselfst. bedr. („keuterbedrijven” ‘)	315	.	298	701,46	300	741,01	309	801,4
zelfstandige bedrijven („boerenbedrijven” ‘‘)	209	.	229	3037,97	267	3337,57	293	3395,6
‘) w.v. geregistreerd als landarb. bedrijven	91		14		30		48	

‘‘) excl. de bedrijven zonder cultuurgrond; er werden in 1945 60 grondlooze landbouwersbedrijven en 124 grondlooze landarbeidersbedrijven geregistreerd.

Tabel 58: Boerenbedrijven naar grootteklassen in Nijkerk 1910 - 1945.

	1910						1921						1930						1945					
	Nijkerk		O.V.		Rijk		Nijkerk		O.V.		Rijk		Nijkerk		O.V.		Rijk		Nijkerk		O.V.		Rijk	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
5 - 10 ha	90	43,0	52,8	40,0	110	48,0	60,2	43,4	126	47,3	61,6	43,6	147	50,2	43,3	50,2	43,3	147	50,2	43,3	50,2	43,3	147	50,2
10 - 20 ha	73	35,0	35,4	31,4	73	31,9	30,6	32,3	102	38,3	32,6	34,1	116	39,6	36,8	39,6	36,8	116	39,6	36,8	39,6	36,8	116	39,6
20 - 50 ha	46	22,0	11,7	25,0	45	19,6	8,8	21,6	38	13,9	5,7	20,2	30	10,2	18,9	10,2	18,9	30	10,2	18,9	10,2	18,9	30	10,2
50-100 ha	-	-	-	3,4	1	0,4	0,2	2,5	1	0,4	0,1	2,0	-	-	1,2	-	1,2	-	-	-	-	-	-	-
100 en meer	-	-	0,1	0,2	-	-	0,2	0,2	-	-	-	0,1	-	-	0,1	-	0,1	-	-	-	-	-	-	-
totaal	209	100	100	100	229	100	100	100	267	100	100	100	293	100	100	100	100	293	100	100	100	293	100	100

personen hieronder, dat zich bij de landbouwtellingen, resp. de landbouwinventarisatie als landarbeider liet registreren, na den eersten wereldoorlog veel lager ligt dan daarvoor. Procentueel bedroeg dit aantal in 1910 28,8%, in 1921 4,4%, in 1930 10% en in 1945 15,5%. Deze teruggang is ook in de Over-Veluwe (1910 28,9%, 1930 21,5%) en het Rijk (1910 30,3%, 1930 18,9%) zichtbaar, doch lang niet zoo scherp. Dit zal niet alleen een gevolg zijn van een toegenomen standsbewustzijn, maar ook een uiting van den groei in de economische sfeer: men is veel meer op het eigen bedrijf bezig, waar met behulp van vrouw en kinderen de hoofdkomsten worden verdiend. De mogelijkheden hiertoe waren in Nijkerk wel bijzonder gunstig, zoowel ten aanzien van de varkenshouderij (exportslachterijen) als van de pluimveeteelt (eiermarkten te Nijkerk en Barneveld) en den tuinbouw (afzet in Amersfoort, zie boven). Het uit-werken-gaan werd voor vele der grens- en halfzelfstandige bedrijfshoofden werkelijk bijzaak, hoewel toch nog een zeer belangrijke bijzaak: immers op deze wijze kon zonder betaling een paard of een onmisbare machine voor het keuterbedrijf worden geleend.

Het is met het bovenstaande in overeenstemming, dat de door de keuterbedrijven geëxploiteerde cultuurgrond betrekkelijk weinig is toegenomen, n.l. in de periode 1921 - 1945 van ruim 700 tot ruim 800 ha (14%).

Dat het aantal keuterbedrijven in Nijkerk niet is toegenomen, is overigens een te sterke uitspraak. De bovengenoemde verkleining van de eigenlijke boerenbedrijven heeft n.l. de gemengde boerenbedrijven als het ware ertoe gebracht eenzelfde structuur als de keuterbedrijven aan te nemen: de varkenshouderij en de pluimveeteelt werden er naast de melkwinning van zeer groote beteekenis. Eenzelfde assimilatie aan de keuterbedrijven is onder de landarbeidersbedrijven en die der niet agrarische grondgebruikers (de zgn. „particulieren“) waar te nemen.

Blijkens tabel 57 is het aantal landarbeidersbedrijven van 1910 - 1945 tot minder dan de helft teruggelopen n.l. van 323 tot 154. De oppervlakte van deze bedrijven is veel minder sterk afgenomen: terwijl van 1921 - 1945 het aantal bedrijven van 248 tot 154 d.i. met 38%, verminderde, daalde de oppervlakte van 82,4 tot 66,6 ha (19%).

De vermindering van het aantal landarbeidersbedrijven trad in hoofdzaak pas na 1930 op (1930 288, 1945 154 bedrijven; vermindering: 46,5%). Vergelijkbare cijfers van het landbouwgebied ontbreken. In het Rijk bedroeg de vermindering van het aantal bedrijven in deze groep van 1930 tot 1945 15,4%.

Dr Steigenga heeft aangetoond 1), dat op de meeste zandgronden de groepen der half- en grenszelfstandigen en der onzelfstandigen in de periode 1909 - 1930 in aantal zijn achteruitgelopen, terwijl de groep der zelfstandigen aldaar is toegenomen. In groote lijnen kan men zeggen, dat dit ook geldt voor het bijzondere geval der gemeente Nijkerk. Immers het zijn de mogelijkheden van tuinbouw en gunstigen afzet voor alle producten, die de keuterbedrijven in stand hielden, m. a. w. een redelijk bestaan mogelijk maakten op een areaal, dat gemiddeld kleiner is dan elders op de zandgebieden.

Het zijn deze bijzondere mogelijkheden, die ook de landarbeidersbedrijven in Nijkerk een nieuwen koers hebben gewezen. Daar het landarbeidersbedrijf kleiner is dan het keuterbedrijf, schiet daar meer werkkraft over. Naarmate de eigenlijke boerenbedrijven kleiner werden, verminderde echter de behoefte aan landarbeiders, althans een vreemde hulp in het bedrijf; een behoefte, waarin de keuter bij voortgaande mechanisatie en intensivering van zijn bedrijf bereid was te voorzien. De onderlinge samenwerking van keuters en boeren maakte de vaste en ook een deel der losse landarbeiders overbodig. De landarbeiders

1) Dr W. Steigenga, Enige beschouwingen betreffende de veranderingen in de sociale structuur van het Nederlandsche platteland, in het bijzonder t. a. v. de vraagstukken van ontvolking en landvlucht. Verhandeling 1 der S. G. M. Utrecht 1943.

hebben dan ook hun arbeidskracht in andere bedrijfstakken, waarvan voor Nijkerk het bouwbedrijf en de industrie genoemd moeten worden, ten nutte trachten te maken. Niettemin bleef hun het zelfstandigheidsideaal voor oogen zweven en zij hebben dan ook, voor zoover mogelijk, hun miniatuur gemengde bedrijfje niet laten varen. Integendeel, de gezinsarbeid stelde hen in staat dit als een belangrijke, misschien wel een steeds belangrijker bron van neveninkomsten en van zelfstandigheidsbesef te exploiteeren.

Deze ontwikkeling van de onzelfstandige landbouwbedrijven heeft er echter toe geleid, dat zij in toenemende mate niet als landbouwbedrijven, doch als bedrijven van „particuliere” grondgebruikers werden geregistreerd: het hoofdberoep beslist over de classificatie. In tabel 59 zijn de gegevens van de bedrijven der „particuliere” landgebruikers en van de landarbeiders-bedrijven verzameld.

Tabel 59: Landbouwbedrijven van onzelfstandigen en „particulieren” te Nijkerk van 1910 - 1945.

	1910	1921		1930		1945	
	aantal	aantal	opp.	aantal	opp.	aantal	opp.
kleiner dan 1 ha							
„particulieren”	?	150	33,54	290	50,34	69 1)	20,4
onzelfstandigen	323	248	82,36	288	93,10	154 2)	66,6
tezamen	?	398	115,90	578	143,44	223 3)	87,0
1 - 5 ha							
„particulieren”	26	21	53,70	26	61,55	39	86,6
groter dan 5 ha							
„particulieren”	14	16	198,45	12	155,86	23	245,9

1) incl. bedrijven zonder cultuurgrond: 386

2) „ „ „ „ : 278

3) „ „ „ „ : 664

Zoals uit bovenstaande cijfers blijkt, is het aantal landbouwbedrijven van niet-agrariërs na 1921, toen het hoog was, aanzienlijk toegenomen. Men bedenke dat in deze cijfers alleen bedrijven van niet-agrariërs zijn opgenomen, waarvan de opbrengst bestemd was voor den handel; dit geldt in het bijzondere geval van Nijkerk zelfs voor de gegevens van 1945 1), aangezien aangenomen kan worden, dat verreweg de meeste particulieren, die in 1945 wel vee hielden, doch geen land hadden (althans geen cultuurgrond), de producten van dit vee voor een deel in den handel zullen hebben gebracht: de commercieele instelling van de Nijkerkers staat daar borg voor.

Uit tabel 59 wordt voorts duidelijk, dat de daling van het aantal onzelfstandige landbouwbedrijven door de toeneming van het aantal landbouwbedrijven der „particulieren” overgecompenseerd is. Tevens wordt uit de onderscheiding, in 1945 gemaakt, tusschen de landbouwbedrijven met en die zonder cultuurgrond, zichtbaar, dat deze bedrijven, die een aanvullend inkomen opleveren, steeds meer op de veehouderij worden georiënteerd, zulks geheel in overeenstemming met de ontwikkeling in de keuter- en de boerenbedrijven. De tuinbouw is voor deze groep bedrijven van weinig belang (1945: 2,6 ha). Wel wordt in verscheidene bedrijven nog aan akkerbouw gedaan; dit hangt gewoonlijk samen met den aard van

1) Wat de betrouwbaarheid van deze cijfers aangaat, kan worden opgemerkt, dat ze eerder te laag dan te hoog zullen zijn.

het veebezit: wie rundvee houdt, heeft behoefte daarvoor eenig voeder te verbouwen.

Tenslotte blijkt uit tabel 59, dat er in Nijkerk ook een aantal landbouwbedrijven zijn van „particulieren” ter grootte van 1 - 5 ha en groter dan 5 ha. Onder de eerste van deze twee groepen schuilen lieden als melkrijders, groenteboeren en vrachtrijders. De tweede groep omvat o.m. de bezitters van landgoederen.

Ook bij de tuinders overheerscht het zeer kleine bedrijf. De kleine absolute getallen manen tot voorzichtigheid, terwijl, zooals boven is uiteengezet, de grens tusschen de tuinders- en de keuter- en boerenbedrijven, niet scherp is. In 1910 waren 7 van de 13 tuindersbedrijven kleiner dan 1 ha (53,8%), in 1930 9 van de 15 (60,0%) en in 1945 33 van de 42 78,6%). De vergelijkbare Rijks-cijfers waren 30,4%, 30,4% en 40,2%. In 1945 werden in Nijkerk ook nog 9 personen met een hoofdberoep in den tuinbouw geregistreerd, die geen grond exploiteerden; vermoedelijk heeft men hier te maken met veehoudende tuindersknechts. Het aantal tuindersbedrijven, groter dan 1 ha, nam toe van 6 in 1910 en 1930 tot 9 in 1945.

In het bovenstaande konden geen beschouwingen worden gegeven van de ontwikkeling te Nijkerk in en door den oorlog van 1939 - 1945. Ook was het niet mogelijk nauwkeurig de verschillen in agrarische structuur van de deelen der gemeente te onderzoeken 1). In deze twee leemten had kunnen worden voorzien door een bewerking van de individueele formulieren der landbouwinventarisatie van 1939. Deze bewerking was evenwel onmogelijk, doordat wettelijke voorschriften de verantwoordelijke autoriteiten blijkbaar hebben belet hiertoe toestemming te verlenen.

Op grond van het overzicht der verschillende groepen agrariërs naar de grootte en den aard der bedrijven kan worden geconcludeerd, dat in Nijkerk het kleine boerenbedrijf met een hoogen graad van zelfstandigheid en gebaseerd op rundvee-, varkens- en pluimveehouderij, alsmede op tuinbouw, het voornaamste bedrijfstype vertegenwoordigt. De grootte van dit bedrijfstype ligt overwegend tusschen 1 en 3 ha (in 1945 204 van de 756 bedrijven met een hoofdberoep in den landbouw, of 27%). Hierbij sloten zich echter aan een groot aantal bedrijven van kleiner oppervlak, die op gelijksoortige wijze aan de exploitanten een minder zelfstandig bestaan, resp. een aanvullend inkomen verschaffen, en een aantal zgn. boerenbedrijven met een wat grooter oppervlak, doch van een zelfde structuur (behoudens een grooter accent op de rundveehouderij). Ook verscheidene bedrijven zonder cultuurgrond van personen met een hoofdberoep in of buiten den landbouw sluiten zich bij dit hoofdtype aan. Alles tezamen genomen zullen vermoedelijk 800 a 900 van de 1439 in 1945 geregistreerden onder de bovengenoemde groepen vallen.

Naast dit overheerschende type van het zeer kleine bedrijf staat de groep der polderboeren, die vrijwel zuivere weidebedrijven met als hoofdobject de melkwinning exploiteeren. Enkele der oude groote gemengde bedrijven in het zandgebied behoreen ook tot deze groep. Hun aantal bedroeg in 1945 nog ongeveer 150 (20% van de 756 bedrijven met een hoofdberoep in den landbouw). De maatschappelijke en economische beteekenis van deze groep is voor Nijkerk uiteraard grooter dan uit het percentage blijkt. De gemeente wordt erdoor bewaard voor een eenzijdige sociaal- en economisch-agrarische structuur. Het moet dan ook van groot belang worden geacht, dat wanneer plannen tot een betere ontwatering

1) Zoo is b.v. de indruk verkregen, dat in Nijkerkerveen en Holkerveen de onzelfstandige bedrijven overwegen (hoofdberoep fabrieksarbeider te Amersfoort), terwijl in het Z.O. der gemeente (Appel, 't Woud, Kruishaar en Prinsenkamp) de keuters overwegen en de exploitanten van onzelfstandige bedrijven in dit deel der gemeente in fabrieken, te Nijkerk of Ede werken.

van den polder verwezenlijkt mochten worden en er een drang zou ontstaan hier kleinere bedrijven van het gemengde type te stichten, aan dezen drang in het belang van de gemeenschap en van de gemeente weerstand wordt geboden.

Omtrent de financieele resultaten der landbouwbedrijven te Nijkerk konden slechts fragmentaire gegevens worden verkregen. Zooals bekend, is het aantal landbouwbedrijven per gemeente, dat aangesloten is bij boekhoudbureaux, nog zeer gering. Dit geldt ook voor Nijkerk; dit blijkt hieruit, dat in het bedrijfsjaar 1938/39 in het geheele landbouwgebied der Over-Veluwe slechts van 33 bedrijven via de landbouwboekhoudbureaux gegevens konden worden verkregen voor de statistiek der bedrijfsuitkomsten (gepubliceerd in de Mededeelingen van de Directie van den Landbouw).

Een indruk van de bedrijfsuitkomsten bij het in Nijkerk zoo belangrijke type der keuterbedrijven kan worden verkregen uit de gegevens der z.g.n. „Steunlijsten”. Op deze lijsten staat van allerlei vermeld over bedrijven ter grootte van 3 tot 5,5 ha, die in aanmerking kwamen voor steun vanwege den Dienst voor de Kleine Boerenbedrijven, en wel voor de jaren 1941 en 1942 (beschikbaar gesteld door de afdeling Sociale Zaken der gemeentesecretarie). Zooals bekend worden de gesteunde kleine boeren onderscheiden in A-, B- en C-boeren. A-boeren zijn lieden, wier landbouwbedrijven slechts neveninkomsten leveren; B-boeren zijn half-zelfstandige bedrijfshoofden, die voor een volledig bestaan aangewezen zijn op nevenverdiensten; C-boeren zijn keuters, die van hun bedrijf vrijwel kunnen bestaan. Om gesteund te kunnen worden, moeten de netto-bedrijfsinkomsten van deze groepen per week liggen resp. beneden f. 4,-, tusschen f. 4,- en f. 7,- en tusschen f. 7,- en f. 9,-.

In 1941 en 1942 ontbreken in Nijkerk de A-boeren.

Tabel 60: Gesteunde B-boeren te Nijkerk in 1941 en 1942.

	aantal boeren	gem. vaste bedrijfsopp. ha	gem. opp. los weiland ha	gem. tot. opp. ha	gem. aantal kippen	gem. netto bedrijfsuitkomsten in f.	
						per week	per jaar
1941							
wijk F	65	2,38	0,91	3,29	88	5,17	268,63
wijk E	36	2,80	0,38	3,18	119	5,47	284,44
wijk G	21	3,71	0,46	4,17	67	5,69	295,88
wijk D	17	2,90	0,45	3,35	48	5,28	274,56
totaal	139	2,95	0,55	3,50	81	5,38	279,76
1942							
wijk F	61	2,44	0,84	3,28	97	5,61	291,48
wijk E	32	2,75	0,43	3,18	128	5,57	289,64
wijk G	19	3,52	0,31	3,83	83	5,88	305,76
wijk D	15	2,96	0,35	3,41	36	5,23	287,16
totaal	127	2,92	0,48	3,40	86	5,57	289,65

N.B. Wijk F omvat Nijkerkerveen
Wijk E omvat Slichtenhorst, Appel en het overige zuidoosten der gemeente
Wijk G omvat Holk en den polder Arnhem
Wijk D omvat Nijkerk en directe omgeving

Tabel 60 bevat eenige gegevens van de gesteunde B-boeren in Nijkerk in de jaren 1941 en 1942, gesplitst naar de wijken der gemeenten.

Uit tabel 60 blijkt allereerst, dat het grootste aantal gesteunde B-boeren (d.w.z. keuter- of halfzelfstandige bedrijven) in Nijkerkerveen te vinden was; aldaar blijken deze boeren ook den grootsten drang naar het bijpachten van los weiland te hebben (gem. 0,91 ha in 1941 en 0,84 ha in 1942). Ook in Slichtenhorst, Appel en het zuidoosten der gemeente waren vele gesteunde B-boeren; hier is de drang tot bijpachten van los weiland veel minder belangrijk; men tracht veeleer de basis van het bestaan te verbreedden door het houden van een grooten pluimveestapel: het aantal hoenders per ha is hier gemiddeld het grootst (119 in 1941 en 128 in 1942 tegenover 44,5 in de geheele gemeente in 1939). In den polder is het aantal gesteunde B-boeren klein, de gemiddelde bedrijfsgrootte is er het hoogst. De gemiddelde netto-bedrijfsinkomsten per jaar loopen voor de verschillende deelen der gemeente weinig uiteen: ze liggen tusschen f. 265 en f. 295 per jaar.

Eenzelfde overzicht voor de C-boeren (d.w.z. de eigenlijke kleine boeren) verkrijgt men uit tabel 61.

Tabel 61: Gesteunde C-boeren te Nijkerk in 1941 en 1942.

	aantal boeren	bedrijfs-gem. vaste opp. ha	gem. opp. los weiland ha	gem. tot. opp. ha	gem. aantal kippen	gem. netto bedrijfs-uitkomsten in f.	
						per week	per jaar
1941							
wijk F	14	4,04	0,91	4,95	134	7,74	402,43
wijk E	10	3,95	0,53	4,48	185	7,73	409,96
Wijk G	4	5,71	—	5,71	75	7,62	396,24
wijk D	1	5,01	—	5,01	122	8,52	443,04
totaal	29	4,68	0,36	5,04	129	7,90	410,90
1942							
wijk F	13	3,03	1,41	4,44	143	7,63	396,84
wijk E	12	3,73	0,37	4,10	195	7,07	414,44
wijk G	5	5,56	0,20	5,76	81	7,80	405,60
wijk D	2	3,44	0,07	3,51	237	8,05	418,60
totaal	32	3,94	0,51	4,45	164	7,86	408,72

N.B. Wijk F omvat Nijkerkerveen

Wijk E omvat Slichtenhorst, Appel en het overige zuidoosten der gemeente

Wijk G omvat Holk en den polder Arkemheen

Wijk D omvat Nijkerk en directe omgeving

De totale aantallen der gesteunde C-boeren zijn veel lager dan die der gesteunde B-boeren. Omtrent de verschillen tusschen de deelen der gemeente geldt hetzelfde als voor de B-boeren werd opgemerkt. De gemiddelde netto-bedrijfsinkomsten per jaar schommelen om de f. 400.

De beperkte gegevens der landbouwboekhoudbureaux hebben betrekking op bedrijven ter grootte van 10 tot 13 ha, dat wil dus zeggen, dat ze wellicht representatief zijn voor de polderboeren te Nijkerk. Dit geldt te meer, omdat de gecontroleerde bedrijven voor 80% uit grasland bestonden, terwijl de Nijkerksche cultuurgrond (is de som van die bedrijven) voor 82,8% uit grasland bestond. De gegevens der gecontroleerde landbouwbedrijven in de Over-Veluwe zijn vervat in tabel 62.

Tabel 62: Inkomsten per ha voor de periode 1932 - 1939 voor het landbouwgebied de Over-Veluwe. (Versl. en Med. v.d. Dir. v.d. Landb.).

	aantal bedrijven	gem. bedrijfs- grootte ha	bruto ink. per ha f.	tot. uitgaven per ha f.	netto per ha inkoms ten f.
1932 - 1933	11	11,09	304,91	359,98	- 55,07
1933 - 1934	18	12,89	313,06	274,19	38,87
1934 - 1935	20	10,90	274,36	266,74	7,62
1935 - 1936	23	11,74	287,59	269,29	18,30
1936 - 1937	20	12,55	352,09	269,45	82,64
1937 - 1938	37	11,11	387,73	316,75	70,94
1938 - 1939	33	10,30	387,75	333,99	54,66

De bedrijfsuitkomsten blijken in het decennium voor 1940 sterk geschommeld te hebben. Het bedrijfsjaar 1936/37 vormt een topjaar; daarna zijn de netto-inkomsten per ha langzaam gedaald, terwijl de gemiddelde bruto-inkomsten per ha toch stegen; de gemiddelde totale uitgaven per ha zijn echter sterker gestegen. Een analyse van de uitgaven is te vinden in tabel 63.

Tabel 63: Uitgaven per ha voor het landbouwgebied de Over-Veluwe 1932 - 1939. (Versl. en Med. Dir. v. Landbouw). (in f.)

1932 - 1933	ar- beids- loon	zaai- en poot- goed	vee- voer- der	mest- stoff.	andere uitg.	totaal	rente v.d. inven- taris	pacht	totaal
1932 - 1933	55,87	1,59	152,69	15,68	61,60	287,43	16,86	55,69	359,98
1933 - 1934	48,99	1,49	127,09	14,11	23,88	215,56	13,63	45,--	274,19
1934 - 1935	45,33	1,72	118,35	14,17	26,43	206,--	15,74	45,--	266,74
1935 - 1936	49,37	2,14	118,32	15,46	24,48	209,77	14,52	45,--	269,29
1936 - 1937	39,31	2,21	115,91	12,57	25,15	195,15	10,04	64,26	269,45
1937 - 1938	42,82	2,51	136,64	18,78	35,79	236,54	12,09	68,12	316,75
1938 - 1939	33,91	2,70	166,07	18,67	26,93	248,28	14,42	70,39	333,09

Het blijkt uit deze tabel, dat vooral de posten veevoeder en pacht zijn gestegen. Dit houdt verband met de intensivering van de veehouderij in de periode 1930 - 1939: men ging meer vee houden, waarvoor dus ook meer veevoeder noodig was, dat aangekocht moest worden (na 1936 tegen hogere prijzen ten gevolge van de devaluatie van den gulden), terwijl de algemeene drang naar een grooteren veestapel en dus naar meer wei- en hooiland de pachten omhoog joeg. Echter zijn ook de posten zaai- en pootgoed en meststoffen de laatste jaren hooger geworden; dit gaat ten deele terug op dezelfde oorzaken, ten deele ook op verbetering der bedrijfsvoering. Daarentegen is op de post arbeidsloon bezuinigd. Een en ander wordt nog verduidelijkt door tabel 64, waarin de voornaamste posten arbeidsloonen, veevoeder en pacht in % van de totale uitgaven per ha zijn uitgedrukt.

Een samenvattend overzicht van de hierboven besproken netto-bedrijfsinkomsten der keuterbedrijven en der zuivere veehoudersbedrijven vindt men in tabel 65. Nogmaals worde hier opgemerkt, dat het mogelijk, doch geenstins zeker is, dat deze cijfers werkelijk representatief zijn voor de Nijkerksche bedrijven. Zij worden gegeven onder alle voorbehoud, omdat beter cijfermateriaal niet ter beschikking staat.

Tabel 64: Arbeidsloonen, veevoeder en pacht in % van de totale uitgaven per ha. voor het landbouwgebied de Over-Veluwe 1932 - 1939. (Versl. en Med. Dit. van Landbouw).

	arbeidsloonen in % v.d. to- tale uitgaven per ha	veevoeder in % v.d. totale uitgaven per ha	pacht in % v.d. totale uitgaven per ha
1932 - 1933	15,6	42,5	15,5
1933 - 1934	17,9	46,4	16,4
1934 - 1935	17,0	44,5	16,9
1935 - 1936	18,3	43,9	16,9
1936 - 1937	14,6	43,1	23,9
1937 - 1938	13,6	43,3	21,6
1938 - 1939	10,2	49,9	21,1

Tabel 65: Berekende netto-bedrijfsinkomsten te Nijkerk.

	gemiddelde opp. in ha	gemiddelde netto-inkomsten	
		per jaar	per ha
Keuterbedrijven			
B-boeren 1941	3,50	f. 279,76	f. 79,92
B-boeren 1942	3,40	f. 289,65	f. 85,19
C-boeren 1941	5,04	f. 410,90	f. 81,53
C-boeren 1942	4,45	f. 408,72	f. 91,85
Veehoudersbedrijven 1938/39	10,30	f. 563,00	f. 54,66

In het oog houdend, dat deze cijfers niet op eenzelfde jaar betrekking hebben, kan men toch uit tabel. 65 wel de conclusie trekken, dat de netto-inkomsten per ha op het keuterbedrijf in Nijkerk hoger liggen dan op het veehoudersbedrijf aldaar. De verklaring hiervan zal in twee factoren gezocht moeten worden: de grotere intensiviteit van het keuterbedrijf en het sterkere gezinskarakter van dit bedrijfstype.

Thans een enkel woord over de mechanisatie van den landbouw in Nijkerk.

Het spreekt vanzelf, dat de grotere veehoudersbedrijven in den polder zich hiertoe beter leenen dan de keuterbedrijven. Verscheidene machines zijn pas bij bedrijfsgrootten van 15 ha en meer rendabel te gebruiken. Toch is na den oorlog van 1914 - 1918 het gebruik van grasmaaimachines (90% der boeren gebruikt ze, vele bezitten ze zelf of samen met de burens, andere maken gebruik van de machine van de Cooperatie of roepen een loonmaaier te hulp), hooiharkers en hooischudders (beide in het bezit van vrijwel elken boer) snel algemeen geworden. Voorts werd er een begin gemaakt met het aanschaffen van zaai- en schoffelmachines voor den akkerbouw, en komt er belangstelling voor het machinaal graan-maaien. Er zijn in de gemeente thans twee loonmaaiersbedrijven gevestigd, die in den oogsttijd met tractor en machine rondgaan. Ook Barneveldsche loondorschers ziet men wel in Nijkerk werken. Op het bouwland gebruikt men soms machines voor de onkruidbestrijding n.l. sproeimachines of schoffelmachines; in het eerste geval wordt dan wel met een loonsproeier gewerkt. Op de graslanden wordt aan onkruidbestrijding weinig gedaan.

Proefvelden is de gemeente Nijkerk weinig rijk. Een officieel proefbedrijf ter stimuleering van de mechanisatie is niet aanwezig. Nijkerkerveen kent een zgn. voorbeeldtuin onder rijkstoezicht (1943).

De ligging der perceelen, die tot een bedrijf behooren, is in Nijkerk in het algemeen gunstig. De keuterbedrijven hebben het land in den regel vlakbij liggen en van de middelgrootte veehoudersbedrijven in den polder geldt hetzelfde. Voor het in kaart brengen van voorbeelden van de verspreide ligging der perceelen, behorende tot een bedrijf, was dan ook geen aanleiding.

Tegen de verkaveling van het land in Nijkerk worden wel bezwaren aangevoerd. Het voornaamste euvel is, dat de kavels te klein van oppervlak zijn; dit geldt vooral voor Nijkerkerveen en Holkerveen. Een tweede bezwaar is het nogal veel voorkomen van smalle, lange kavels, ook dit weer vooral in Nijkerker- en Holkerveen: bij het melken moet men dan soms vaak heel ver het land op om de koeien te bereiken. In den polder, vooral ten Westen van de Haven, is de vorm der kavels zeer onregelmatig en zijn de perceelen vaak moeilijk te bereiken. In de beide laatste gevallen beïnvloedt de verkaveling de productiekosten van de melk ongunstig.

De polder zou met een herverkaveling wel gediend zijn. Hoofddoel hiervan zou een betere ontsluiting moeten zijn; daarnaast zou een meer rationeële kavelvorm kunnen worden nagestreefd. Deskundigen zijn van oordeel, dat een herverkaveling van den polder zelfs nog 10 a 20% winst aan cultuurgrond zou kunnen opleveren. De voordeelen van een herverkaveling van den polder worden uiteraard pas op den duur merkbaar. Zij spreken dan ook niet zeer sterk tot de verbeelding der boeren. Het is echter te wenschen, dat de geesten rijp zullen worden om althans de gedachte in studie te nemen. Misschien zullen de werken tot verbetering van de Laak en de eventueele verwezenlijking van kleine landaanwinningsprojecten door de Nederlandsche Heide Maatschappij, maar vooral de toekomstige aanleg van de zuidoostelijke IJsselmeerpolder hierop een gunstigen invloed uitoefenen. Ook kennisneming van de gunstige resultaten der ruilverkavelingen te Eemnes en Bunschoten zal stimuleerend kunnen werken.

Het meest gunstig is de verkaveling op Slichtenhorst, waar men royale, recht-hoekige en vierkante perceelen aantreft. Meer in het Zuidoosten der gemeente, onder Appel, 't Woud, Kruishaar en Prinsenkamp, zijn de kavels wel goed van vorm, maar veelal klein. Men herkent hier het beeld van een gebied, dat individueel ontgonnen werd.

De bedrijven onder Slichtenhorst en onder Appel ondervinden echter een ander bezwaar n.l. dat het grasland min of meer ver weg in den polder is gelegen. Vooral t.a.v. het melken van het vee leidt dit tot veel tijdverlies. Bovendien zijn er onkosten, doordat de „oppas" van het vee vaak wordt toevertrouwd aan een boer in den polder, tegen vergoeding. Enkele kleine polderboeren trekken hieruit neveninkomsten.

Van belang is voorts te vermelden, dat in 1940 126 boeren, hoofdzakelijk uit Nijkerker- en Holkerveen bijna 160 ha hooi- en weiland in de provincie Utrecht hadden gepacht (gemiddeld 1,25 ha). De ligging van deze landerijen is niet bekend, doch het is waarschijnlijk, dat zij dichtbij, onder Bunschoten en Hoogland, waren gelegen.

De Nijkerkerveeners onderhouden ook nog bijzondere relaties met het landgoed Huis Hoevelaken, dat aan de andere zijde van de Laak aan deze buurtschap grenst: zij betrekken daarvan veel eikenbakhout, hetgeen van groote beteekenis is voor den tuinbouw in dit deel der gemeente. Deze bedrijfstak immers heeft een groote behoefte aan geriefhout, waarin op deze wijze gemakkelijk kan worden voorzien.

Voorts dient eenige aandacht te worden gegeven aan de eigendomsverhoudingen. Hierbij zal weer onderscheid gemaakt worden tusschen de bedrijven van hen, wier hoofdberoep in landbouw en veehouderij ligt, tuinbouwbedrijven en bedrijven van personen met een hoofdberoep buiten land- en tuinbouw.

Zoals uit tabel 66 blijkt, is Nijkerk in vergelijking met de Over-Veluwe en het Rijk een pachtersgemeente. Overigens nam het aantal eigenaren procentueel, in Nijkerk en de Over-Veluwe gedurende de waarnemingsperiode sterk toe, terwijl

Tabel 66: Eigenaren en pachters in de gemeente Nijkerk 1910 - 1930.

	N i j k e r k			O v e r - V e l u w e			N e d e r l a n d		
	eigen.	pacht.	eig. %	eigen.	pacht	eig. %	eigen.	pacht.	eig. %
A. hoofdberoep in landbouw en veehouderij									
1910	174	673	29,5	1544	2991	34,0	104391	130537	44,4
1921	255	520	32,9	1948	2625	42,6	122158	117102	51,6
1930	314	514	39,7	2357	2337	50,2	123151	108952	53,1
B. hoofdberoep in den tuinbouw									
1910	1	12	7,7	3	41	6,8	5586	9902	36,1
1921	1	6	14,3	10	34	22,7	8868	9932	47,2
1930	7	8	46,6	39	41	48,7	13505	11060	54,9
C. hoofdberoep buiten land- en tuinbouw									
1921	32	155	17,1	462	745	38,3	49047	54285	47,5
1930	84	244	25,6	990	1047	48,6	61719	53694	53,5

de groei van dit percentage in het Rijk na 1921 slechts gering was.

Bij de beschouwing van deze cijfers heeft men er rekening mee te houden, dat zij, die meer dan 50% der door hen geexploiteerde cultuurgronden in eigendom bezitten, als eigenaren zijn geteld, de anderen als pachters.

Voor het lage percentage eigenaren kan de verklaring gezocht worden in de aanwezigheid van de landgoederen, in het overheerschende bedrijfstype en de meest op den voorgrond tredende bedrijfs grootten, alsmede in aard der bevolking. Het is moeilijk uit te maken, welke invloed deze factoren ieder hebben uitgeoefend en nog uitoefenen. Het is waarschijnlijk, dat de orienteering van de Nijkerksche bedrijven op de kippen- en varkenshouderij en de commercieele neigingen van de Nijkerkers den drang naar grondbezit niet sterk stimuleeren. De gewoonte om grasland in den polder te pachten voor weide of hooioogst werkt evenmin in deze richting. De omstandigheid, dat het kleinbedrijf zoo'n groote beteekenis heeft en dus de economische kracht van zeer vele boeren beperkt is, zal eveneens de ontwikkeling van het grondbezit in boerenhand hebben belemmerd. Van beteekenis is ook, dat in Nijkerk vrij veel grond in handen is van enkele landgoedbezitters en van oude tabaksplantersfamilies; onder deze groep valt ook een Kroondomein en het bezit van het Weeshuis in den polder. Men treft deze landgoederen ook aan in de Neder-Veluwe.

Een factor, die de toeneming van het aantal eigenaren heeft bevorderd, is de ontginning in en achter Appel, die leidde tot de stichting van nieuwe, voor Nijkerksche verhoudingen tamelijk groote bedrijven. Toch overheerschen volgens plaatselijke deskundigen in Appel de pachtbedrijven, in het Veen schijnt vrijwel alles huurland te zijn; in den polder zouden 40% van de boerenbedrijven eigengerfd zijn. Door het ontbreken van statistisch materiaal voor de onderdeelen der gemeente kon dit niet nauwkeurig worden nagegaan.

Opgemerkt worde nog, dat het percentage eigenaren bij hen, wier hoofdberoep in landbouw en veehouderij is gelegen, in Nijkerk in de periode 1910 - 1930 sneller is toegenomen dan in de Over-Veluwe en veel sneller dan in het Rijk (tabel 67).

Voor de landbouwbedrijven van hen, wier hoofdberoep in landbouw en veehouderij

Tabel 67: Indexcijfers van de percentages bij landbouw- en veehoudersbedrijven (1910 = 100)

	Nijkerk	Over-Veluwe	Nederland
1910	100	100	100
1921	116	113	111,6
1939	119	114	111,9

was gelegen, heeft het zin, de eigendomsverhouding na te gaan voor de verschillende bedrijfsgrootten (tabel 68).

Tabel 68: Aantal eigenaren en pachters in de verschillende grootte-classes voor landbouw- en veehoudersbedrijven te Nijkerk in 1919, 1921 en 1930.

	eigenaren			pachters			t o t a a l			
	1910	1921	1930	1910	1921	1930	1910	1921	1930	1945
landarbeiders										
0,05 - 0,5	10	14	36	230	164	174	240	178	210	278 ¹⁾
0,5 - 1 ha	11	29	36	72	41	42	83	70	78	278 ¹⁾
keuters										
1 - 5 ha	81	112	139	234	186	161	315	298	300	309
boeren										
5 - 10 ha	25	43	58	65	67	68	90	110	126	147
10 - 20 ha	27	40	59	46	33	43	73	73	102	116
20 - 50 ha	20	16	12	26	29	26	46	45	38	30
50 - 100 ha	-	1	1	-	-	-	-	1	1	-
100 ha e.m.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
totaal	174	255	341	673	520	514	847	775	855	880

¹⁾ incl. landarbeiders zonder cultuurgrond, die wel bij de inventarisatie werden geregistreerd.

Het blijkt, dat de toeneming van het aantal eigenaren beperkt is tot bedrijven kleiner dan 20 ha en dat het aantal pachters, na een daling in bijna alle grootteklassen gedurende de periode 1910 - 1921, daarna alleen onder de landarbeidersbedrijven en de boerenbedrijven van 10 - 20 ha weer in eenigszins belangrijke mate toenam.

Procentueel blijkt het aantal eigenaren het grootst te zijn in de klasse van 10 - 20 ha; alleen in deze boerenbedrijven steeg het tot boven 50% (1930: 57,9%). In de Over-Veluwe en in het Rijk waren ook de bedrijfsgroepen der keuters (1 - 5 ha) en der kleine boeren (5 - 10 ha) in 1930 voor meer dan de helft door eigenaren bezet. Men zie tabel 69.

Uit deze tabel blijkt tevens, dat de vooruitgang van het aantal eigenaren te Nijkerk vooral schuilt in de grootteklassen van 5 - 20 ha; zulks in tegenstelling tot de Over-Veluwe, waar de toeneming het sterkst is in de bedrijfsklasse van 1 - 5 ha en voorts ook wel in die van 5 - 10 ha. Dit herinnert weer aan de eigen structuur van het landbouwbedrijf in Nijkerk ten opzichte van het landbouwgebied, waartoe het gerekend wordt.

Tabel 69: Percentage eigenaren van alle landbouwers en veehouders in Nijkerk, de Over-Veluwe en het Rijk 1910 - 1930.

	Nijkerk			Over-Veluwe			Nederland		
	1910	1921	1930	1910	1921	1930	1910	1921	1930
landarbeiders									
0,05 - 0,5 ha	4,4	7,9	17,6	14,2	19,5	30,6	6,3	28,8	35,5
0,5 - 1 ha	13,3	41,4	46,2	21,1	32,8	44,7	37,1	42,2	51,0
keuters									
1 - 5 ha	25,7	37,6	34,7	39,4	48,1	55,4	51,6	57,7	57,5
boeren									
5 - 10 ha	26,7	39,1	46,0	46,9	55,5	58,1	56,2	59,8	59,1
10 - 20 ha	36,9	54,8	57,9	53,9	55,5	60,1	52,4	55,6	56,3
20 en meer ha	43,5	37,8	33,3	40,4	41,2	29,1	42,6	46,9	44,9
totaal	20,5	32,9	39,7	34,0	42,6	50,2	44,4	51,6	53,1

Ook wanneer men de eigendomsverhoudingen beziet, niet van het gezichtspunt van het aantal eigenaren en pachters uit, doch aan de hand van de oppervlakten, die in eigen exploitatie zijn, resp. gepacht worden door alle landgebruikers tezamen, komt men tot dezelfde conclusies als hierboven reeds werden getrokken (tabel 70).

Tabel 70: Percentage oppervlakte in eigen exploitatie van alle landgebruikers tezamen 1910 - 1930.

	Nijkerk			Over-Veluwe			Nederland		
	1910	1921	1930	1910	1921	1930	1910	1921	1930
1 - 5 ha	-	35,4	44,4	41,13	47,59	54,33	56,55	55,82	55,98
5 - 10 ha	-	39,7	41,2	47,05	52,57	56,25	54,52	57,58	57,08
10 - 20 ha	-	55,5	52,6	51,49	55,07	56,58	51,21	54,13	54,41
20 - 50 ha	-	37,3	37,3	40,76	43,43	37,91	42,25	46,20	43,29
50 - 100 ha	-	100	100	-	100	100	37,76	46,21	42,64
100 e.m. ha	-	-	-	100	98,91	98,96	66,20	67,46	64,86
totaal	36,5	45,0	47,3	46,06	51,70	54,80	47,17	51,89	50,95

Het eenige opvallende van deze cijfers is, dat in de grootteklasse van 10 - 20 ha de eigendomspositie in de jaren 1921 - 1930, wat de aantallen landgebruikers betreft, verbeterde, doch wat de oppervlakte aangaat, reeds achteruit ging. Overigens blijkt, ook wat de oppervlakte betreft, de eigendomspositie het sterkst te zijn in deze grootteklasse.

Het is hier de plaats iets mede te delen over de landgoederen in de gemeente Nijkerk. De voornaamste zijn vermeld in tabel 71.

Van de in tabel 71 genoemde landgoederen vormen die, onder de nummers 2 tot en met 5 genoemd, oude, adellijke familiebezittingen. Het bezit onder nummer 7 is ontstaan door de tabaksteelt; het hoofd van deze familie en de eigenaar van „De Slichtenhorst” (no. 1) waren in 1939 de eenige heerenboeren in Nijkerk.

Tabel 7i: Landgoederen in Nijkerk.

n a a m	totale opp. ')	opp. in gem. N.	ligging	bijzonderheden
1 „De Slichtenhorst”	ca. 400 ha	geheel in N.	Slichtenhorst	20 ha woeste grond
2 „De Salentein”	289 ha	100 ha	in den polder en op de grens met Putten en Voorthuizen	
3 en 4 „Volenbeek” te Putten c.a. (2 eig.)	ca. 470 ha	ca. 240 ha	Appel, Kruishaar, Prinsenk.	12 hoeven van 15 - 18 ha, los bouwland en 70 ha woeste gr.
5 „Oldenallerj en „Deuverden”	462 ha	80 ha	polder en Kruishaar (veel voor ontginning verkocht)	
6 Fam. Beernink in Nijkerk	160 ha	geheel in N.	rondom stadje en elders in gem.	hoeven en los land
7 Fam. van Elfrinkhof in Nijkerk	130 ha	geheel in N.	polder en om stadje	eigen hoeve, 4 pachthoeven en vroegere tabaksgronden verhuurd aan tuinders en arb.

‘) Rapport van de Commissie voor het Streekplan van de Veluwe 1938. Bijlage D, blz. 136 - 141.

Aan verschillende van deze landgoederen zijn jachtrechten verbonden. Dit heeft uiteraard tengevolge, dat de pachters wel eens last hebben van wildschade en dat het gebruik van den grond landbouwtechnisch wel eens bemoeilijkt wordt, b. v. door het laten voortbestaan van houtwallen. Ook leiden de jachtrechten er toe, dat nog beschikbare woeste grond niet verder ontgonnen wordt; dit heeft ook een goede zijde, n.l. het behoud van natuurschoon, dat via het vreemdelingenverkeer op de Veluwe voor het dichtbevolkte Nederland van steeds grooter betekenis wordt. Overigens zijn de nog bestaande, grootere complexen woeste grond voor den landbouw ook minder geschikt.

De strenge handhaving van de jachtrechten wijst er reeds op, dat van het Nijkerksche grootgrondbezit in het algemeen weinig stimulantia uitgaan voor de verdere ontwikkeling van landbouw en veeteelt in Nijkerk. Gelijk bij de beschrijving der veeteelt reeds uitkwam, hebben de grootgrondbezitters nog het meest belangstelling voor fokkerijvraagstukken.

De verhouding tusschen pachters en heeren is in Nijkerk goed. Informaties bij beide groepen lieten daaromtrent geen twijfel. Het komt veel voor, dat eenzelfde familie generaties lang eenzelfde hoeve in pacht krijgt. Zelfs los land blijft lang in handen van eenzelfde familie. De pachttermijnen, welke de Pachtwet van 1938 voorschreef (12 jaar voor een hoeve, 6 jaar voor los land), waren in Nijkerk ten deele reeds gebruikelijk; ten deele ook werd los land voor vier jaar verpacht, kleine stukjes vaak jaarlijks. De invoering van de Pacht-

wet heeft dan ook niet tot moeilijkheden geleid; wel wordt door sommige pacht-heeren gevreesd, dat zij zal leiden tot een ongewenschte verzakelijking der verhoudingen, omdat de rechtsgrondslag als het ware in de plaats is gekomen van het boerenbeleid der pachters uit eigen kracht en wil.

Enkele pachtheeren hebben de gewoonte een- of tweemaal per jaar hun pachters te bezoeken. 's Winters ontvangen zij de pachters thuis, dan wordt gewoonlijk de pachtsom voldaan.

Zooals reeds hierboven werd vermeld, is de pacht in Nijkerk wijd verbreid. Wel neemt het percentage boeren-eigenaren toe, doch de mogelijkheden hiertoe schijnen beperkt te zijn. Gezien de uitgestrektheid van het grootgrondbezit baart dit geen verwondering; slechts enkele dezer grootgrondbezitters waren voor 1939 geneigd grond voor ontginning of cultuurgrond te verkoopen. Voor het overige bieden alleen de gevallen van successie bij het grootgrondbezit de mogelijkheid voor een enkelen pachter om eigenaar te worden.

Het wordt in Nijkerk dan ook niet als minderwaardig beschouwd pachter te zijn. Men zou veeleer kunnen zeggen, dat de pachters, in verband met de coulante pachtprizen (waarvan hieronder nog sprake zal zijn) een tamelijk vooraanstaande positie innemen: de noodzaak jaarlijks de pachtsom te moeten voldoen stimuleert een rationeele bedrijfsvoering, zoodat men onder de pachters vele vooruitstrevende boeren aantreft. Van sommige eigenaren daarentegen wordt wel gezegd, dat zij het te gemakkelijk hebben en daardoor te weinig tot het nemen van initiatieven worden geprikkeld.

Zooals reeds bij de bespreking der verschillende agrarische groepen werd geconcludeerd, is er een geleidelijke overgang tusschen grootere boeren, kleinere boeren, keuters, landarbeiders en de groep van hen, die een landbouwbedrijfje als nevenberoep houden. Het zijn vooral degenen, die tot deze laatste groep behoren, de landarbeiders en de keuters, die streven naar eigen grondbezit. De oorzaken daarvan zijn tweerlei: in de eerste plaats hebben zij geleerd, dat kippenhouderij, varkensmesterij en tuinbouw niet alleen behoorlijke inkomsten geven, maar ook en juist daardoor bevrijden van dienstbaarheid; en in de tweede plaats is de drang om dergelijke bedrijfjes te beginnen zoo algemeen, dat de pachtprizen hiervoor vrij hoog zijn. Niettemin zijn de meeste arbeidersbedrijfjes gevestigd op gehuurden grond, zoowel om het stadje als in Appel en het Veen.

Is het bedrijfje eenmaal gesticht, dan blijkt het zelfbewustzijn van de exploitant te zijn gestegen. Dit verklaart, dat er in Nijkerk vrijwel geen vaste (land)arbeiders zijn te krijgen. Men geeft er de voorkeur aan slechts een bepaalden tijd tot een bepaald karwei uit werken te gaan, naar eigen keuze in verband met de eischen van het eigen bedrijfje. De functie van landarbeider wordt dus gevoeld als een nevenbron van inkomsten. Op het eigen bedrijfje worden groente en aardappelen geteeld en wordt een varken gemest, daarenboven houdt men in het Veen en Appel kippen en verbouwt men wat rogge; in Holk hebben deze bedrijfjes vaak ook nog een koe.

Naast dit miniatuurbedrijfje worden allerlei nevenberoepen uitgeoefend terwille van de neveninkomsten. Reeds werden genoemd de „oppassers” van het vee der zandboeren in den polder. Een andere groep vormen de melkrijders, ongeveer 40 in getal, voor de beide zuivelfabrieken in Nijkerk. Het beroep van melkrijder kan, volgens het jaarverslag over 1940 van de coöperatieve zuivelfabriek „De Volharding”, wel f. 1000 a f. 1100 's jaars opleveren.

Voor degenen, wier eigen bedrijfje zeer klein is, bestaat (reeds lang) de mogelijkheid tot fabrieksarbeid. Men trekt dan dagelijks naar Amersfoort en Ede of ook, sedert de vestiging van industriele bedrijven na 1930, naar het stadje Nijkerk zelf, vroeger ook wel naar Barneveld. Naar Amersfoort gaan velen uit het Veen (vroeger gingen de Veeners hooi maaien in Utrecht en de Hollanden); in het bijzonder wordt gewerkt bij de brouwerij de Phoenix en de Soplafabrieken. Te Nijkerk zijn vooral de houtzagerij en de kistenfabriek in trek, waarschijnlijk omdat het voor een belangrijk deel arbeid in de buitenlucht betreft;

arbeid in fabrieksgebouwen trekt veel minder.

De oorlog heeft de gelegenheid geboden neveninkomsten te trekken uit den zwarten handel. Dat Nijkerkers hiervan gebruik hebben gemaakt, is niet verwonderlijk, wanneer men hun commercieele instelling heeft leeren kennen. Het is daardoor tevens duidelijk, dat het uitoefenen van welk nevenberoep ook, den Nijkerker, die een eigen bedrijfje heeft, niet declassseert. Immers het landbouwbedrijfje heeft tot functie de exploitant als „zelfstandig” te typeeren.

De grootte dezer nevenbedrijfjes varieert van 3 tot 8 are voor fabrieksarbeiders, de „losse” landarbeiders hebben meestal een iets grooter bedrijfje. De keuters bewerken in hoofdzaak bedrijfjes van 1 tot 3 ha.

Uiteraard treden er bij zoo'n algemeenen drang naar kleine bedrijfjes wel moeilijkheden op bij het verkrijgen van grond daarvoor. De eigengeerfde boeren en enkele grootgrondbezitters willen er volstrekt niet toe medewerken. Het begint dan ook meer en meer voor te komen, dat menschen, uit een agrarisch milieu afkomstig, als fabrieksarbeider een gewone arbeiderswoning in of bij het stadje moeten betrekken. De komst in Nijkerk van geschoolde fabrieksarbeiders uit Amersfoort en andere plaatsen, die niet gewend waren aan landarbeid in hun vrijen tijd, gaf daarbij een zeker voorbeeld. Een indruk van het aantal personen in Nijkerk, dat geen landbouw-nevenbedrijfje had, maar er nog wel eenige kennis van had, kon men gedurende den oorlog krijgen, wanneer men de volkstuinachtige landjes rondom het stadje zag; hieronder waren zonder twijfel een belangrijk aantal van fabrieksarbeiders.

In het licht van het bovenstaande bevreemdt het niet, dat de Landarbeiderswet in Nijkerk geen toepassing heeft gevonden.

Omtrent de pacht- en kooprijzen van het land valt het volgende op te merken.

Omstreeks 1930 bedroeg de pacht prijs voor goeden grond in den polder ongeveer f. 100 per ha, soms meer. Goede zandgronden deden f. 60, slechtere f. 40 per ha. Deze prijzen waren niet te hoog voor de boeren, ook niet in hun eigen oogen. De pachten, door de grootgrondbezitters gevraagd, waren toonaangevend; de prijzen liepen voor gelijksoortigen grond weinig uiteen. Sedert 1940 zijn de prijzen in handen gelegd van de Grondkamers, ingevolge de Pachtwet.

Grootgrondbezitters hadden de gewoonte pas ontgonnen zandgrond de eerste jaren vrij te stellen van pacht; na enkele jaren werd de huur gebracht op f. 30 a f. 40 per ha. Zandgrond, die 20 jaar in cultuur is, werd getaxeerd op f. 70 de bunder. De oudere zandgronden op de eng van Driedorp, onder Slichtenhorst, zijn slechts f. 50 a f. 60 per ha waard; hierbij speelt ook het risico van wildschade een rol. De oude tabakslanden onder Slichtenhorst echter, die zeer vruchtbaar zijn en gemakkelijk bewerkt kunnen worden, doen wel f. 90 à f. 100 per ha.

In den polder zijn ook niet alle gronden gelijkwaardig. De landen langs den Bunschoterstraatweg, die nogal veel waterbezwaar ondervinden, doen slechts f. 60 per ha. De gronden onder Holk gaan tegen een pacht prijs van ten hoogste f. 100 per ha. Het grasland bij den zeedijk brengt echter wel f. 100 a f. 120 per ha op. Behalve de grondgesteldheid beïnvloedt ook de ligging der perceelen de pacht prijs. Gronden vlak beoosten het stadje Nijkerk b.v. worden wel verhuurd voor f. 120 a f. 140 per ha. Bij alle verpachtingen van grasland geldt de voorwaarde, dat het om en om geweid en gehooid moet worden.

De pacht prijzen, welke in de gemeente Nijkerk gelden, liggen op eenzelfde peil als die op vergelijkbare gronden 1). Dit geldt ook voor de verschillen in pacht prijzen tusschen kleinere en grootere landbouwbedrijven als geheel. De kleinere bedrijven brengen, gemiddeld per ha, een hooger pacht prijs op dan de grootere. De oorzaak is, dat de last der gebouwen over een kleiner aantal ha

1) R. van Hees, Koop- en pacht prijzen van boerderijen en bruto-kapitalisatievoet in het jaar 1939. De Pacht, September 1946, tabel 2, p. 332.

moet worden omgeslagen. De pachter is ook bereid dezen hooger prijs te betalen, eenerzijds tengevolge van den landhonger, anderzijds tengevolge van een meer intensieve bedrijfsvoering in gezinsarbeid. Op dezelfde wijze liggen de pachtprizen voor los land in kleine perceelen en gunstig gelegen en bedoeld voor land- en fabrieksarbeiders, hooger dan die voor grootere perceelen verderweg. De Grondkamer tracht de opwaartsche tendentie in de pachtprizen, welke zich in de laatste jaren voor 1940 in Nijkerk tamelijk duidelijk deed gelden, in de hand te houden.

Vele verpachtingen geschieden ondershands. Grootere lichamen als het Kroon-domein plegen echter hiervoor openbare inschrijvingen te houden.

Er is alle reden om aan te nemen, dat voor de koopprizen van cultuurgrond in Nijkerk hetzelfde geldt als voor de pachtprizen. Cijfers daaromtrent zijn evenwel niet beschikbaar. Er worden in Nijkerk n.l. weinig grondverkoopingen gehouden; ieder tracht te houden wat hij heeft.

Voor den hierboven reeds eenige keeren genoemden landhonger, die men als agrarische bevolkingsdruk zou kunnen opvatten, zijn in Nijkerk ook wel andere concrete aanwijzingen te vinden.

Terwijl in de eerste drie decennia van deze eeuw nog altijd de mogelijkheid bestond in Appel door ontginning een eigen landbouwbedrijf te stichten, is deze uitlaatklep in de jaren dertig gesloten. De boerenzoons blijven nu vaak lang op het boerenbedrijf hangen. Een bedrijf met drie volwassen zoons is thans geen uitzondering. Velen hebben de hoop gevestigd op het verkrijgen van grond in den Noordoostpolder.

Terwijl in vroegere tijden, o.m. in de XVIIde eeuw, te Nijkerk wel geneigdheid schijnt te hebben bestaan tot emigratie, is daarvan de laatste decennia weinig te bespeuren.

In de oppervlakte cultuurgrond, welke van ouders gepacht werd, kan men voor Nijkerk geen duidelijke aanwijzing voor den bevolkingsdruk vinden: in 1940 betrof dit minder dan 3% van alle cultuurgrond. Dit percentage lag in 1921 een weinig, in 1930 veel lager (tabel 72).

Tabel 72: Cultuurgrond van ouders gepacht te Nijkerk.

jaar	opp. v. ouders gepacht		opp. in eig.	opp. v. ouders gep. en in eigendom		idem als kolom 6	
	ha	in % v. tot. cult. gr.		ha	in % v. tot. c. gr.	Over-Vel.	Nederl.
1	2	3	4	5	6	7	8
1921	122,98	2,57	1826,24	1929,22	46,8	52,7	57,9
1930	89,07	2,00	2037,93	2127,00	47,7	56,7	58,1
1940	135	2,85	2150	2285	48,1	.	.

Een quantitative indruk van den agrarischen bevolkingsdruk is te ontleenen aan de gegevens betreffende het aantal mannen, werkzaam in de agrarische productie per 1000 ha cultuurgrond, volgens de beroepstelling van 1930 1). Dit cijfer bedraagt voor Nijkerk 302 tegen Over-Veluwe 295 en Neder-Veluwe 282.

1) Dr W. Steigenga, Werkgelegenheid en Werkloosheid in de Agrarische Productie. Utrecht 1939. Bijlage I, blz. 79/80.

Het Rijksgemiddelde is 230 1), dat voor de Zandgronden 235 2).

Verskillende deskundigen in Nijkerk zijn heter over eens, dat men in deze gemeente is „uitsplitst“, d.w.z. dat een verdere verdeling der bedrijven economisch niet verantwoord is. Deze meening wordt door de analyse in dit hoofdstuk volkomen bevestigd. De geconstateerde agrarische bevolkingsdruk stelt Nijkerk dan ook voor het probleem nieuwe bestaansmiddelen aan te boren, dan wel het vertrek naar elders te bevorderen.

Aangezien de pacht in Nijkerk zoo belangrijk is, rijst de vraag, of de cultuurgrond ook als beleggingsobject dient voor niet-agrariërs. Omstreeks het midden van de XIXe eeuw bedroeg het percentage grondeigenaren in Nijkerk, dat buiten de gemeente woonachtig was, 24%, n.l. 14% buiten Nijkerk in de provincie Gelderland en 10% elders in het Rijk 3). Deze percentages zeggen uiteraard nog niets met betrekking tot de oppervlakte in handen van deze buiten-Nijkerksche grondbezitters.

In 1943 werd aan de hand van het polderkohier, waarin uiteraard alleen de gronden in het poldergedeelte der gemeente zijn ingeschreven, een steekproef genomen ter verkrijging van een indruk omtrent het percentage buiten-Nijkerksche eigenaren en het percentage van den cultuurgrond in hun bezit. Gekozen werden de eigenaren, wier achternaam begon met A en B; dit waren 89 van de ongeveer 1400 ingeschreven eigenaren. Het bleek, dat van de in de steekproef opgenomen 41½% buiten de gemeente Nijkerk woonachtig waren, en wel 28% in de omliggende gemeenten en slechts 13¾% elders in Nederland 4); de betrokken oppervlakten waren resp. 48%, 36,3% en 11,8%. Er is weinig reden om te veronderstellen, dat deze steekproef, hoewel klein, een volkomen verkeerd beeld van den algeheelen toestand in de gemeente zou geven.

Uit de steekproef bleek ook, dat de bezittingen, afgezien van die der hierboven genoemde grootgrondbezitters en instellingen, varieeren van 1 tot 10 ha met een gemiddelde van 3 ha. De groote meerderheid der eigenaren bleek boer te zijn; daarnaast waren er enkele middenstanders en notabelen onder. Het aantal boeren van de zandgronden, die eigendommen in den polder hebben, was niet groot; zij plegen in hoofdzaak te pachten.

Uit het bovenstaande kan de conclusie worden getrokken, dat in Nijkerk de grond niet in belangrijke mate beleggingsobject voor niet-agrariërs vormt en dat er evenmin in verontrustende mate absenteïsme optreedt.

Van invloed van verzekeringsmaatschappijen is niets gebleken. De geringe oppervlakte der bedrijven in Nijkerk werkt dit ook niet in de hand. De verzekeringsmaatschappijen hebben gewoonlijk alleen belangstelling voor bedrijven grooter dan 20 ha en deze zijn in Nijkerk niet talrijk.

Over de hypothecaire belasting der landbouwbedrijven stonden geen nauwkeurige gegevens ter beschikking. Deskundigen schatten, dat omstreeks 1939 de eigen bedrijven in Nijkerk voor ongeveer 50% met hypotheeken waren bezwaard. Vooral het kleinbedrijf in het Veen zou veel hypotheek hebben opgenomen. Gedurende den oorlog zijn, zooals overal in den lande, zeer veel hypotheeken afgelost.

Hypotheekgevers waren voor den oorlog in hoofdzaak de banken, alsmede enkele boeren. Het is waarschijnlijk, dat de hypotheeken, door bemiddeling van de banken verleend, steunden op credieten van middenstanders te Nijkerk. Althans hebben verschillende middenstanders in Nijkerk vlak na de periode, dat de

1) idem noot pagina 113, blz. 35, tabel 3.

2) idem, blz. 39, tabel 5.

3) Mr L.A.J.W. Baron Sloet, Rijdrage tot de kennis van Gelderland I, 1852.

4) Hiermee komt vrijwel overeen de meening van een deskundige, die het percentage niet-Nijkerksche grondbezitters op 15 a 20% schatte: voor een Nijkerker is een grondbezitter, die in Putten woont, nauwelijks een „vreemdeling“, daar men den polder, die zoowel onder Nijkerk als Putten ligt, als een eenheid beschouwt.

hypotheken werden afgelost, getracht grond te koopen. Het hoofdmotief hiervan zal wel geweest zijn de vrees voor waardevermindering van het geld.

Reeds meermalen was hierboven sprake van de individualistische en commercieele instelling der Nijkerkers, ook van de Nijkerksche boeren. Deze instelling ontmoet men ook, wanneer men een onderzoek doet naar de wijze van organisatie bij den inkoop van grondstoffen en de afzet van landbouwproducten. De overgang van zuiveren akkerbouw naar het gemengde bedrijfstype is in Nijkerk later dan elders gevolgd door de opkomst en toepassing van de cooperatieve gedachte, omdat het individualisme dit verhinderde en pas toen er onmiddellijk financiële voordeelen van te verwachten waren, een vruchtdragend enthousiasme ervoor aan den dag trad.

Hierboven was reeds een enkele maal sprake van de structuurverandering in den graanhandel tengevolge van den overgang van het akkerbouwbedrijf naar het gemengde bedrijf met als hoofddoel dierlijke productie. Deze verandering bestond uit de overschakeling van het eenvoudige molenaarsbestaan en van den verzamelenden handel in granen naar den distribueerenden handel in voedergranen, veevoerders, voederbieten, meststoffen, zaaigranen en pootgoed.

Het is begrijpelijk, dat onder de 8 bedrijven te Nijkerk, die de distributie van grond- en hulpstoffen voor den landbouw verzorgen, de drie oude molenaarsbedrijven zijn, de Holkermolen, de Oostermolen en de molen te Appel. Naast deze molens ontstonden in de tweede helft van de vorige eeuw te Nijkerk een tweetal graanhandelsbedrijven, die sedertdien van vader op zoon zijn overgegaan.

Naast deze vijf oudere bedrijven werd in 1919 de Cooperatieve Landbouwers-Aankoopvereniging annex Malerij voor Nijkerk en Omstreken opgericht. Voorts werd in 1924 nog een particuliere graanhandel met malerij en kunstmesthandel gesticht, terwijl in 1918 een Zwolsche kunstmestfirma te Nijkerk een filiaal vestigde.

De cooperatie en vier van de zes particuliere graanhandelaren exploiteeren tevens een malerij.

De beteekenis van de cooperatie voor dezen distributieven handel is beperkt. Bij de oprichting waren er 37, in 1938 152 en in 1943 165 leden; deze wonen over de geheele gemeente verspreid (waarvan 39 in het Veen) en voor een klein deel in Putten (15), Hoevelaken (2) en Hoogland (1). Het aantal afnemers bedroeg voor den oorlog circa 300 voor veevoeder en pootaardappelen (15 a 20% van de totale afzet van deze producten in Nijkerk) en circa 500 voor kunstmest (40%). In 1937-1938 bedroeg de omzet 200430 ton voederartikelen, 1214 ton meststoffen, 276 ton brandstoffen en 117 ton diverse artikelen (zaaigranen en pootaardappelen). De herkomst der geleverde goederen was in 1937/38 voor 75% het Centraal Bureau te Rotterdam 1). De malerij der cooperatie dateert van 1924; in 1941 werd een moderne bewaarplaats voor poters aan de installatie toegevoegd. Vooraanstaande landbouwers betreuren het, dat in 1942 in Nijkerk een particuliere grasdrogerij werd gesticht; ze hadden die liever bij de cooperatie ondergebracht gezien.

Behalve in Nijkerk zijn er ook cooperatieve inkoopverenigingen in Putten, Voorthuizen, Barneveld en Hoogland. Verscheidene boeren in Appel plegen zich nogal eens door de cooperatie te Voorthuizen te laten bedienen. Volgens de getuigenis van de particuliere graanhandelaren te Nijkerk zijn de cooperaties in de omliggende plaatsen krachtiger dan die te Nijkerk, althans zij ondervinden er een fellere concurrentie van.

Het rayon van de particuliere graanhandelaren, waarin zij de boeren direct bedienen, strekt zich niet verder uit dan tot de verschillende buurtschappen in het Westen der gemeente Putten (het dorp Putten soms inbegrepen), Nijkerk (alle buurtschappen; groote en kleine boeren), het noordelijk deel van Barneveld,

1) gegevens ontleend aan het jaarverslag over het 19e boekjaar (1 Juni 1937 - 1 Juni 1938).

Hoevelaken, het oostelijk deel van Hoogland en soms Bunschoten; dit geldt zoowel van de malerij als van de leverantie van zaaigraan en pootgoed en van veevoeder.

De grossierderij, die aan enkele van deze particuliere bedrijven is verbonden, bestrijkt een grooter gebied. Hiertoe behooren ook nog Doornspijk, Harderwijk, Elspeet, Ermelo, Putten, Garderen, Voorthuizen, Kootwijkerbroek, Harskamp, Wekerom, Ede, Lunteren, Barneveld, Bunschoten en Spakenburg. Men ondervindt hier de concurrentie der Amersfoortsche grossiers.

De particuliere handelaren betrekken hun goederen via den groothandel, voornamelijk uit Rotterdam, Groningen en thans ook den Noordoostpolder. De aanvoer geschiedt per boot, spoor af auto. De goederen worden opgeslagen in schuren bij de oude molens, resp. in pakhuizen 1) in Nijkerk. De levering aan de boeren geschiedt gewoonlijk per paard en wagen (sommige boeren komen de bestelling zelf halen), die aan de kleinere graanhandelaren in den verderen omtrek per vrachtauto.

Het filiaal van de Zwolsche kunstmestfirma is zeer gunstig gevestigd aan de Kolk, in het stadje. De kunstmest wordt in hoofdzaak te water aangevoerd uit IJmuiden, Zuid-Limburg, Winterswijk, België (en vroeger ook Duitschland). Men levert direct aan 450 a 500 boeren in Nijkerk en Putten (rayon met een straal van 5 km); de afnemers komen de kunstmest gewoonlijk zelf halen. Voorts wordt de grossiersfunctie in kunstmest uitgeoefend in een gebied, dat zich voor den oorlog uitstreckte over Putten, Voorthuizen, Garderen, Barneveld, het Gooi en Loosdrecht, en dat na 1945 is uitgebreid tot de Veluwe bewesten een lijn van Hulshorst naar den Rijn, de Utrechtsche heuvelrug en gemeenten als Langbroek en IJsselstein in het Zuidwesten der provincie Utrecht; men levert dan aan graanhandelaren, die de kunstmest met eigen wagens komen halen. De firma ondervindt, wat den kleinhandel betreft, een felle concurrentie van de coöperatie te Nijkerk.

De omvang van het vaste personeel der coöperatie bedraagt 8 personen; de particuliere graanhandelaren en de kunstmesthandel hebben tezamen een 50 personen in vasten dienst, bedrijfshoofden inbegrepen. Sinds 1930 (bedrijfstelling: 53 personen) is de werkgelegenheid in dezen bedrijfstak derhalve niet noemenswaard toegenomen. Het topseizoen valt voor deze werkzaamheden in de maanden Februari-Mei.

De Coöperatieve Zuivelfabriek „De Volharding”, in den polder aan de Holkerstraat gelegen, werd in 1917 opgericht op een moment, toen de melkprijs van de particuliere zuivelfabriek zoo laag stond, dat de nieuw op te richten coöperatieve zuivelfabriek 2 cent meer per liter kon betalen. Het bedrijf werd begonnen in een bestaand particulier zuivelfabriekje. Bij de oprichting waren er ongeveer 360 melkleveranciers, waaronder ook uit Putten, Barneveld en Hoevelaken. In 1940 telde de coöperatie 282 leden en werd melk verwerkt van 466 leveranciers, die uit de omliggende gemeenten inbegrepen. In den zomer van 1947 bleek het ledental, mede tengevolge van de uitbreiding en moderniseering der fabriek na de bevrijding, te zijn gestegen tot 400 en het aantal leveranciers tot 500. Ook thans nog leveren aan deze fabriek boeren in het Puttensche deel van den polder Arkemheen 2) (tot Nuld en Hoef, op tweederde van den afstand van Nijkerk tot Putten) en op het westelijk deel der Puttensche zandgronden, alsmede in het aan Nijkerkerveen grenzende Zwartebroek (gem. Barneveld) en in Hoevelaken. Daartegenover staat, dat enkele boeren in Appel leveren aan de coöperatieve zuivelfabriek te Terschuur (Zuidelijk van Zwartebroek, gem. Barneveld), terwijl boeren in het Westen van den polder Arkemheen leveren aan de coöperatieve zuivelfabriek te Bunschoten.

De aantrekkingskracht van de coöperatieve zuivelfabriek te Nijkerk en van die

1) Een hiervan heeft het uiterlijk van een oude tabaksschuur.

2) terwijl in Putten toch ook een coöperatieve zuivelfabriek staat.

in de omliggende plaatsen op de Nijkerksche boeren en op die even buiten de grenzen van Nijkerk bevestigd als het ware de hierboven reeds geplaatste opmerking over de individualistische en commercieele instelling der Nijkerksche boeren. Immers, eenerzijds gaat de voorkeur uit naar die coöperatieve fabriek, die om een of andere reden (b.v. de moderne outillage of de te verwachten geldelijke uitkeering) voordeelig lijkt te zijn, terwijl anderzijds de eene boer daarover een andere meening heeft dan de andere. De leden en de leveranciers van de coöperatieve fabriek te Nijkerk wonen verspreid over de geheele gemeente en nog daarbuiten, doch omvatten niet alle Nijkerksche boeren. Naar schatting levert 70% de melk aan de coöperatieve fabriek te Nijkerk.

Naast de coöperatieve fabriek bestaat te Nijkerk ook een particuliere zuivel-fabriek, en wel beoosten het stadje aan den Barneveldschen straatweg. Deze fabriek werd aanvankelijk geëxploiteerd door de N.V. Stoomzuivelfabriek „De Eendracht”; in 1923 ging de fabriek over in de N.V. Vereenigde Veluwsche Melk-productiefabrieken. Deze maatschappij exploiteerde ook fabrieken te Harderwijk en te Nunspeet, waarvan de laatste van deze drie de belangrijkste was. In 1939 ging deze N.V. op in de Anglo-Swiss Company.

Het rayon van de particuliere zuivelfabriek te Nijkerk, die van ongeveer 30% der Nijkerksche boeren ontvangt, is grooter dan dat van de coöperatieve melk fabriek. Het omvat n.l. ook nog de dorpen en buurtschappen Voorthuizen, Stroe, Kootwijkerbroek, Garderbroek en Terschuur in de gemeente Barneveld en de gemeente Hoevelaken, alsmede het aan Holkerveen grenzende Hooglanderveen (gem. Hoogland). In Nijkerk wonen de leveranciers aan de particuliere fabriek wederom geheel verspreid; alleen vlak beoosten het stadje, dus in de directe omgeving der fabriek, zijn haar leveranciers talrijker dan die aan de coöperatie.

De coöperatieve fabriek verwerkt de aangevoerde melk (in 1940 bijna 8½ miljoen liter) voor een klein deel tot consumptiemelk voor het stadje, in hoofdzaak echter tot gecondenseerde melk en verschillende soorten melkpoeder (geleverd aan de regering) en boter. Dit laatste product gaat voor een klein deel naar detaillisten in het stadje, voor het grootste deel (per auto in vaten) naar Amsterdam (verkoop engros).

Omtrent de omzet van de particuliere zuivelfabriek konden geen cijfers worden verkregen. De ontvangsten melk wordt verwerkt op boter, melkpoeder en consumptie-melk. De laatste en een deel van de boter worden in het stadje afgezet, de meeste boter en de melkpoeders komen echter via het hoofdkantoor in den handel.

Het personeel van de coöperatieve zuivelfabriek bestond in 1939 uit 23 personen, dat van de particuliere fabriek uit 18 personen. De meesten hiervan zijn meerderjarige mannen uit Nijkerk, de leiding echter is in beide fabrieken in handen van Friezen; ook van het geschoolde personeel is een deel uit Friesland en Holland afkomstig. Bovendien hebben de fabrieken nog 25 en circa 15 vaste melkrijders in dienst.

Van groote beteekenis voor den inkoop van vee en de afzet van vee en veeteelt-producten is de markt te Nijkerk.

Nijkerk is niet de eenige marktplaats op de Veluwe. In de omgeving wordt ook op verschillende plaatsen wekelijks markt gehouden (tabel 73).

Van de marktplaatsen op de Veluwe heeft Nijkerk verreweg den grootsten aanvoer van vee, voornamelijk van rundvee: in de laatste jaren voor den oorlog werden ongeveer 10000 runderen en kalveren jaarlijks te Nijkerk gemarkt; voorts een 2500 varkens en biggen (in hoofdzaak deze laatste), alsmede eenige honderden schapen en lammeren. Uit deze cijfers blijkt overigens, dat de veemarkt te Nijkerk ondanks haar duidelijk regionale functie, niet tot de zeer groote behoort. De aanvoer ter veemarkt te Utrecht b.v. is veel grooter. De aanvoer ter markt te Nijkerk is in vergelijking bij 1912 ook wel iets kleiner geworden, tengevolge van de concentratie van het slachtvee op de groote veemarkten. Het is voor de Nijkerksche markt echter een steun, dat deze op Maandag valt: deze dag is niet ongunstig voor de slaggers.

Van groote beteekenis voor de marktfunctie van Nijkerk is, dat de wekelijksche

Tabel 73: Markten in Nijkerk en omgeving (1936).

plaats	dag	a a r d d e r m a r k t
Wezep	Donderdag	eieren
Oldebroek	Woensdag	eieren
Elburg	Dinsdag	groenten en fruit, eieren, planten
Nunspeet	Donderdag	vee, groenten
Harderwijk	Zaterdag	varkens, visch, groenten en fruit, kaas, eieren, planten
Ermelo	Dinsdag	vee, groenten
Putten	Woensdag	pluimvee, eieren en algemeene markt
Nijkerk	Maandag	vee, eieren, planten en algemeene markt
Voorthuizen	Dinsdag	eieren
Barneveld	Donderdag	vee, eieren en algemeene markt
Amersfoort	Vrijdag	varkens, pluimvee, visch, groenten en fruit, eieren, planten en algemeene markt
Utrecht	Zaterdag	vee, visch (dagelijks), groenten en fruit (dagelijks), kaas, boter, eieren, planten en algemeene markt;
	Maandag	rundvee

markt zoo gevarieerd is, gevarieerder dan in de meeste andere plaatsen op de noordelijke en westelijke Veluwe. Hierdoor wordt het bezoek aan de markt door de boerenbevolking zelf niet weinig bevorderd, resp. de vermindering daarvan weinig geremd. Eenzelfde invloed gaat uit van een aantal bijzondere markten voor paarden, die telkens in den loop van het jaar worden gehouden.

Ook ten aanzien van de markt openbaart zich de individualistische instelling van den Nijkerker. Dit blijkt uit het verhandelen van vee op de boerderij, dat veel voorkomt. Deze wijze van handel brengt met zich, dat men vrij is van publieke belangstelling. Zoowel de export-slachterijen als de veehandelaren (bij de bedrijfstelling van 1930 werden er 23 geregistreerd) nemen deel aan deze markt- en individueele veehandel.

Het tweede hoofdproduct van de Nijkerksche marktfunctie vormen de eieren. In 1912 werden er nog 2366000 eieren gemarkt. Het markten is evenwel geleidelijk verdwenen en vervangen door den aanvoer ter veiling, die in 1912 werd opgericht en in de jaren voor 1940 een omzet had van ongeveer 10 miljoen stuks per jaar. Eierveilingen plegen een territoriaal begrensde rayon te hebben. Dit geldt ook voor de eierveiling te Nijkerk, die hoofdzakelijk voor de gemeente zelf en voor Hoevelaken beteekenis heeft. De aanvoeren op de eierveilingen in Barneveld (10 maal zoo veel) en Putten (5 a 6 maal zoo veel) zijn veel grooter, die te Amersfoort is eveneens omvangrijker (1½ maal zoo veel). Deze verschillen in aanvoer hangen onder meer samen met de absolute aantallen pluimvee in de omgeving van de marktplaatsen. Na 1940 hebben de veilingen uiteraard tijdelijk haar beteekenis verloren.

In vroeger jaren waren de Nijkerksche tuinders gewend hun producten te venten in Amersfoort of om ze aldaar te veilen. Hoewel het venten in Amersfoort tot 1940 nog steeds geschiedde en een deel der tuinders in Nijkerkerveen de veiling te Amersfoort trouw bleven, had het veilen steeds meer plaats ter coöperatieve veiling te Nijkerk, die in 1919 werd opgericht. Deze veiling telde in 1940 63 leden. De omzet beliep in 1930 f. 31236,--, in 1939 f. 27864,-- en in 1941 f. 37059,--. Wanneer men rekening houdt met de daling der groenteprijzen in de jaren dertig, kan uit deze cijfers een aanzienlijke vergroting van den aanvoer worden afgeleid. Uit gegevens van 1935 (tabel 74) blijkt de verscheidenheid der aangevoerde producten; ook de aanvoer van fruit is niet onaanzienlijk. De aanvoer te Harderwijk en Amersfoort is echter grooter en nog meer gevarieerd.

Tabel 74: Aanvoer der „Vereeniging Groenten- en Vruchtenveiling voor Nijkerk en Omstreken" te Nijkerk 1935 1)

aardappelen	24500 kg	rhabarber	5500 kg	bospeen 15000 bos
andijvie	19500 kg	uien	10500 kg	
snij- en princ. boonen	8000 kg	tezamen	96500 kg	appelen 43000 kg peren 25500 kg pruimen 6000 kg tezamen 74500 kg
stokprinc. boonen	12000 kg			
peulen	5500 kg	bloemkool	25500 stuks	
gele kool	11000 kg	komkommers	22000 kg	
		sla	98000 stuks	

1) Rapport Streekplan Veluwe, blz. 2 .

Voor 1940 werd evenwel lang niet de geheele productie van de Nijkerksche tuinderijen over de veiling geleid. Er bestond n.l. de gewoonte op de kweekrijen zelf direct aan consumenten te verkoopen. De omvang van dezen vorm van afzet is moeilijk te schatten. Gedurende den oorlog heeft deze handel, die psychologisch geheel vergelijkbaar is met den particulieren veehandel op de boerderij, een groote vlucht genomen, vooral in den vorm van ruilhandel tegen paling met visschers uit Bunschoten en Spakenburg. Deskundigen verwachten, dat geleidelijk aan de tuinders alle hun producten via de veiling zullen afzetten. Naarmate de productie in omvang toeneemt, zal deze wijze van afzet ook worden gestimuleerd, doordat alleen ter veiling de kans bestaat in contact te treden met de grossiers (thans reeds uit Nijkerk en omliggende plaatsen tot Baarn en Lunteren toe), die billijke prijzen zullen bieden voor wat niet in de directe omgeving van Nijkerk kan worden afgezet.

Van beteekenis, zoowel voor de markt als voor de groenten- en fruitveiling, is de aanwezigheid te Nijkerk van een waagegebouw op het marktplein. De waag werd op het eind der XVIIe eeuw door de Ambtsjonkers tot stadseigendom gemaakt en verpacht. Ze is van groote beteekenis geweest voor den tabakshandel; de inkomsten uit het weegloon waren toen zoo hoog, dat hieruit het carillon in den gemeentelijken toren van de Hervormde kerk kon worden bekostigd. Het waagegebouw wordt thans nog gebruikt op den wekelijkschen markttag en op drie middagen per week voor de groenten- en fruitveiling. In de laatste jaren is zij ook in gebruik gekomen bij de grasdrogerij. Ook particulieren kunnen hier goederen laten wegen.

De inkoop van grondstoffen en de afzet van producten, ja, de geheele bedrijfsvoering van de boeren wordt in Nijkerk gefinancierd met hulp van de Boerenleenbank. Deze credietcoöperatie kwam in Nijkerk tot stand in 1918 en genoot van den aanvang af een groot vertrouwen, zooals met de mentaliteit van de Nijkerkers begrijpelijk is. Het aantal leden bedraagt 300 a 400, dat is iets minder dan 50% van het aantal grondgebruikers met een hoofdberoep in land- en tuinbouw. Voor het landbouwgebied de Over-Veluwe is dit percentage ongeveer 70% 1). Het lidmaatschap van de Boerenleenbank is in Nijkerk dus toch nog minder algemeen dan op de Over-Veluwe. De leden van de Nijkerksche bank wonen voor het overgrote deel in de gemeente Nijkerk, doch voor een deel ook in Putten, Barneveld, Hoevelaken en Hoogland; er is geen relatie met Bunschoten en Spakenburg. Aanvankelijk waren het vooral inwoners van Appel en het Veen, die bij de bank kwamen; juist in de jaren na 1918 n.l. werden veel gronden in Appel en het Veen verkocht en de agrarische bevolking trachtte deze met eigen of geleend geld in handen te krijgen. Later zijn ook grootere boeren uit Holk en Slichtenhorst toegetreden. Thans wonen de leden over de geheele gemeente verspreid. Midden-

1) voor het aantal leden zie Rapport Streekplan Veluwe, staat III tegenover blz. 24; het aantal landgebruikers is ontleend aan de landbouwteiling van 1930.

standers zijn er niet onder de leden, doch wel onder de spaarders der bank. Spaargeld kan echter ook worden toevertrouwd aan de Spaar- en Leenkas te Nijkerk en aan de Rijkspostspaarbank.

Zoals uit het bovenstaande blijkt, spelen de cooperaties in Nijkerk wel een belangrijke, doch geen alles overheerschende rol. De hoofdoorzaak van de toch beperkte mate, waarin de cooperatieve gedachte bij de Nijkerksche agrarische bevolking, die toch voor het overgrootste deel op kleine en zeer kleine bedrijven een bestaan moet vinden, leeft, moet worden gezocht in deze twee met elkaar samenhangende karaktereigenschappen, die voor den Nijkerker typeerend zijn: het individualisme en de commercieele instelling.

Nijkerk is vanouds een gemeente met een gemengd agrarisch-stedelijk karakter. Hieruit volgt, dat de officieele statistieken niet bruikbaar zijn voor de bepaling van het welvaartspeil der agrarische bevolking in deze gemeente. Plaatselijk zijn daaromtrent ook geen gegevens verzameld, die vergeleken kunnen worden met gegevens van elders. Budgetonderzoekingen zijn in Nijkerk evenmin verricht. Gebrek aan gegevens en de onmogelijkheid om deze binnen den beschikbaren tijd te verkrijgen leidden ertoe, dat over het welvaartspeil der agrarische bevolking van Nijkerk in dit rapport geen mededeelingen kunnen worden gedaan.

Alleen over de landarbeidersloonen is iets bekend. Volgens het Verslag van de Staatscommissie (van 1906) betreffende den toestand der landarbeiders op de Veluwe bedroeg het jaarloon van een vasten landarbeider in het begin van deze eeuw f. 250 tot f. 500; losse arbeiders verdienden f. 2,50 per week. In de jaren vlak voor 1940 bedroeg het loon f. 2,50 per dag. Hoewel tusschen deze waarnemingsdata de reële waarde van dit geldloon aanmerkelijk verminderd is, moet uit deze gegevens toch ongetwijfeld worden geconcludeerd tot een aanzienlijke stijging van het welvaartspeil der zuivere landarbeiders. Deze stijging zal echter nog groter zijn geweest, dan uit deze gegevens blijkt, omdat de varkens- en pluimveehouderij, die steeds meer betekenis kregen voor het eigen landarbeidersbedrijfje, aanzienlijke neveninkomsten gingen leveren. Gedurende de jaren na 1940 is het welvaartspeil van deze groep, alsmede van de keuters en kleine boeren, onverwacht en niet blijvend, sterk verhoogd. De bezoeker merkt dit onmiddellijk aan het welverzorgde, soms gemoderniseerde uiterlijk van woning of boerderij en aan de naar verhouding weelderige en nieuwe inboedels (tot schilderijen en moderne meubelen toe).

Aangaande het welvaartspeil van de geheele bevolking van Nijkerk geven de tabellen 75 en 76 een indruk; een indruk en niet meer, want de daarin vermelde cijfers hebben uitsluitend betrekking op de inkomens van natuurlijke personen, grooter dan f. 800, resp. op hun vermogens, voorzoover grooter dan f. 16000.

Uit tabel 75 blijkt, dat het percentage aangeslagenen in de rijksinkomstenbelasting van de bevolking in Nijkerk ongeveer tweederde bedraagt van het rijks-gemiddelde. Het gemiddeld aangeslagen inkomen per inwoner ligt in Nijkerk op een niveau van 50 à 65% van dat van het Rijk. Ook het gemiddeld inkomen per aangeslagene ligt in Nijkerk een 40% beneden dat van het Rijk. De cijfers der beide tabellen hebben betrekking op de belastingjaren 1930/31 tot en met 1940/41, d.w.z. op de inkomensjaren 1929 tot en met 1939 en op de grootte der vermogens per 1 Mei 1930 tot en met 1 Mei 1940. In deze periode nu zijn zoowel in Nijkerk als in het Rijk de percentages aangeslagenen en de gemiddelde inkomens per inwoner en per aangeslagene aanvankelijk sterk gedaald, waarna een beperkt herstel optrad; deze ontwikkeling trad in Nijkerk en in het Rijk in ongeveer gelijke mate op, wat de inkomens betreft.

Bij de vermogens, die vielen in de rijksvermogensbelasting, treden uit de cijfers eenigszins andere tendenties naar voren. De percentages aangeslagenen van de totale bevolking lagen in Nijkerk en het Rijk aanvankelijk op hetzelfde niveau; dat in Nijkerk liep in de jaren dertig echter sterker terug dan dat in het Rijk. Het gemiddeld vermogen per inwoner lag in Nijkerk gedurende de geheele periode op een niveau van ongeveer 60 à 70% van dat in het Rijk. Het

Tabel 75: Inkomens, aangeslagen in de Rijksinkomstenbelasting.

bel. jaar	g e m e e n t e N i j k e r k				N e d e r l a n d			
	tot. zuivere inkomens x f.1000	aantal aang. gesl.	% aang. gesl. uit tot. bev.	inkomen p. aang. gesl.	inkomen p. inw.	% aang. gesl. uit tot. bev.	inkomen p. aang. gesl.	inkomen p. inw.
1930/31	3037	1588	16,1	1913	307	23,8	2308	550
1931/32	2947	1572	15,6	1874	293	23,3	2253	522
1932/33	2455	1376	13,5	1785	242	20,4	2192	447
1933/34	2160	1233	12,1	1752	211	17,9	2126	381
1934/35	2061	1205	11,6	1710	199	17,2	2105	362
1935/36	1909	1111	10,5	1719	181	16,0	2087	334
1936/37	1788	1061	10,0	1685	168	15,0	2075	312
1937/38	1796	1054	9,8	1704	167	15,1	2099	317
1938/39	1835	1080	10,0	1699	170	15,6	2150	336
1939/40	1889	1080	9,9	1749	172	16,0	2136	341
1940/41	2237	1279	11,4	1749	200	17,2	2145	369

Tabel 76: Vermogens, aangeslagen in de Rijksvermogensbelasting.

bel. jaar	g e m e e n t e N i j k e r k				N e d e r l a n d			
	tot. zuivere vermogens x f.1000	aantal aang. gesl.	% aang. gesl. uit tot. bev.	inkomen p. aang. gesl. x f.1000	vermogen p. inw.	% aang. gesl. uit tot. bev.	vermogen p. aang. gesl. x f.1000	vermogen p. inw.
1930/31	12457	247	2,50	39	1260	2,49	79	1969
1931/32	11928	243	2,43	49	1187	2,42	74	1774
1932/33	9365	222	2,18	42	920	2,22	65	1432
1933/34	9247	212	2,07	44	902	2,13	65	1384
1934/35	8964	205	1,98	44	865	2,18	64	1383
1935/36	8485	196	1,86	43	804	2,09	63	1315
1936/37	8240	191	1,80	43	774	2,0	64	1294
1937/38	8639	194	1,80	45	802	2,1	70	1470
1938/39	8795	200	1,85	44	813	2,1	69	1441
1939/40	8586	201	1,83	43	784	2,1	67	1406
1940/41	8771	205	1,84	43	784	2,1	64	1365

gemiddeld vermogen per aangeslagene is in Nijkerk, afgezien van de eerste twee waarnemingsjaren, gedurende de geheele periode vrijwel constant gebleven, terwijl het in het Rijk aan schommelingen onderhevig was en in het algemeen verminderde.

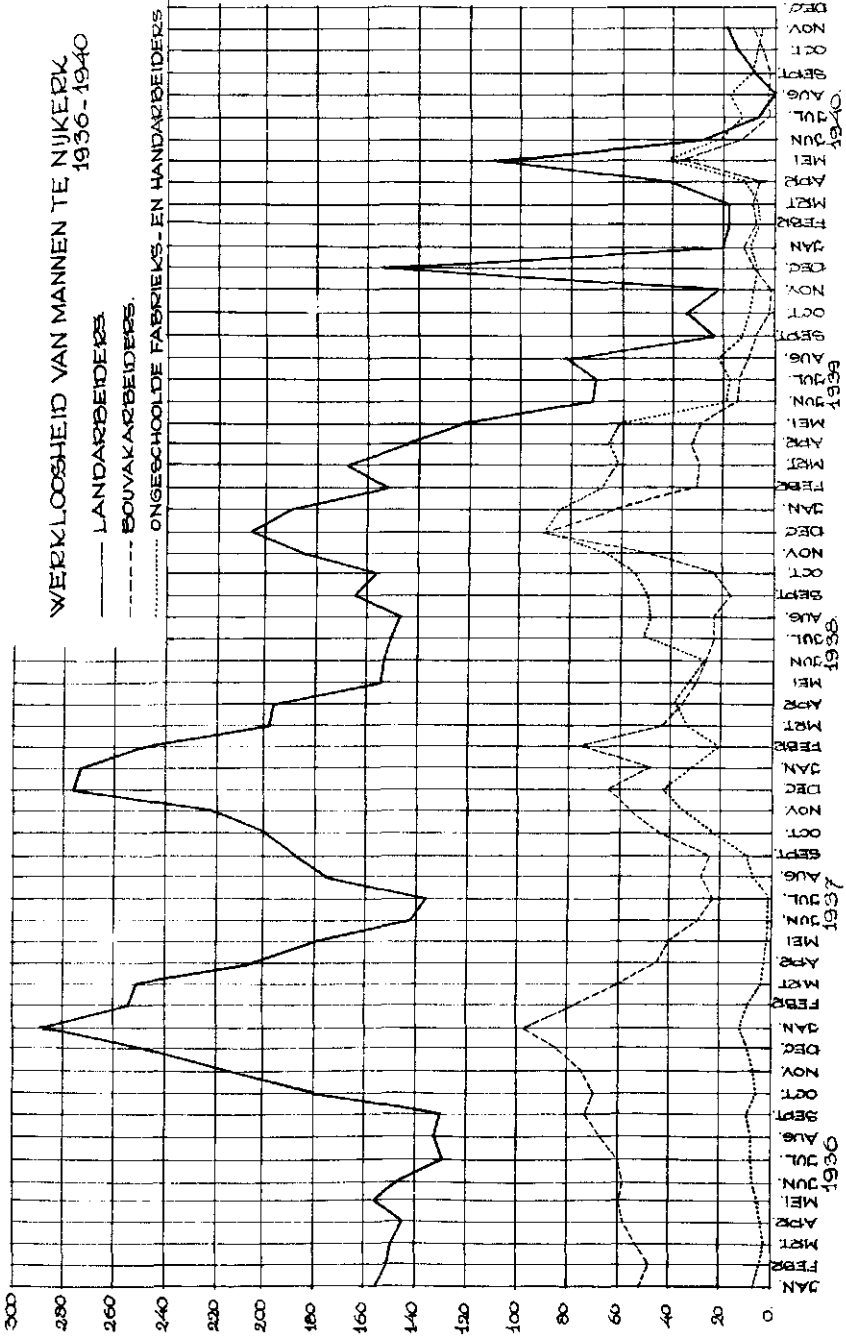
Pogingen om deze verschillen in ontwikkeling te verklaren zijn moeilijk en zouden ook te ver buiten het bestek van dit rapport voeren. Volstaan wordt met een verwijzing naar de in het begin van dit hoofdstuk genoemde verschillen in de sociaal-economische structuur van Nijkerk en het Rijksgemiddelde.

WERKLOOSHEID VAN MANNEN TE NIJKERK
1936 - 1940

— LANDARBEIDERS.

--- BOUWAKKORBEIDERS.

..... ONGESCHOOLDE FABRIEKS- EN HANDARBEIDERS.

De agrarische werkloosheid is in Nijkerk sinds de opkomst van de pluimveehouderij in betekenis verminderd. Niettemin moest zij in de jaren dertig nog het voorwerp van overheidszorg zijn. Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft vergelijkbare cijfers van het aantal agrarische geheel-werkloozen per maand verstrekt over de periode Januari 1936 tot en met November 1940; in deze gegevens zijn ook de arbeiders bij de werkverruiming inbegrepen. Deze cijfers zijn verwerkt in figuur 5, voorzover het de mannen betreft. Vrouwelijke agrarische geheel-werkloozen werden gedurende deze periode in Nijkerk alleen ten getale van 4 in de maanden Maart en April 1936 geregistreerd. Het aantal geheel-werkloozen, jonger dan 18 jaar, was geen enkele maand hooger dan 13; deze categorie is in figuur 5 niet onderscheiden.

Uit de figuur blijkt, dat de agrarische werkloosheid in 1936 op een niveau lag van 150 man; in de laatste maanden van dit jaar begon het aantal werklozen te stijgen tot het met bijna 300 in Januari 1937 het hoogtepunt bereikte. De lijn golft daarna seizoenmatig naar beneden en weer naar boven, waarbij het dieptepunt in de zomermaanden ligt rondom 150 en de wintertoppen liggen bij 280 in 1937/38 en 200 in 1938/39. Na dezen laatsten top loopt de werkloosheid sterk terug tot beneden 30 in het najaar van 1939 (mobilisatie). Zij blijft op dit niveau en lager, met uitzondering van de maanden December 1939 (155) en Mei 1940 (133: oorlog).

Agrarische werkloosheid heeft een andere structuur dan industriële werkloosheid. De eerste is zeer sterk seizoenmatig, de tweede meer conjunctureel. Bovendien plegen vele landarbeiders uit een eigen bedrijfje of uit het bezit van klein vee neveninkomsten te trekken. Dit laatste geldt, zooals reeds eerder in het hoofdstuk is gebleken, zeker ten aanzien van de Nijkerkse landarbeiders, waarvan men de aanduiding „geheel-werkloos” dus in een bepaalde betekenis moet nemen, n.l. zonder loonarbeid voor boeren. Het is begrijpelijk, zoowel dat de agrarische werkloosheid te Nijkerk seizoenmatig is, als dat zij den invloed van de landbouwcrisis in de jaren dertig vertoont (minimum aantal werklozen van plm. 150), daar in die periode de neveninkomsten uit het eigen bedrijf evenzeer terug liepen als de werkgelegenheid bij andere boeren. In 1939 en 1940 werd deze conjuncturele werkloosheid weer overwonnen (oorlogsconjunctuur).

Uit de beschikbare cijfers kan niet worden geconcludeerd tot een toenemende agrarische werkloosheid te Nijkerk. Terwijl het aantal kleinere boeren en landarbeiders in Nijkerk sedert het begin van deze eeuw toch wel moet zijn toegenomen, is er geen sprake van een groeiende winter-werkloosheid. Volgens het Verslag van den Toestand der gemeente Nijkerk in 1912 plachten in het begin van deze eeuw honderd werklozen 's winters werk te vinden in een sindsdien verdwenen matten- en tapijtenfabriek (en bovendien nog een aantal vrouwen in dagloon), terwijl andere mannen werk vonden bij de houtzagerijen te Nijkerk en op de landgoederen (boscharbeid). Deze winterarbeid van landarbeiders bij niet-boeren bestaat ook thans nog wel, doch in zeer beperkten omvang. Men mag dus concluderen, dat het aantal agrarische seizoen-werklozen te Nijkerk in de periode 1912-1939 vrijwel niet is toegenomen, relatief eerder is verminderd. De verklaring hiervan moet worden gezocht in de omschakeling der landarbeiders van den landarbeid naar den fabrieksarbeid (die niet, of althans veel minder aan seizoenschommeling onderhevig is), met behoud echter van het eigen landarbeidersbedrijfje of van de gewoonte klein vee te houden en daaruit neveninkomsten te trekken. Naarmate in de toekomst het boerenbedrijf, ook het kleine boerenbedrijf, sterker gemechaniseerd wordt en de werkgelegenheid in fabrieken te Nijkerk zelf toeneemt, is een stijging van de agrarische werkloosheid minder te verwachten of wel omslag in een blijvend plaatselijk arbeidstekort in den landbouw gedurende den zomer mogelijk.

De gemeentelijke overheid heeft in de jaren dertig de winterwerkloosheid trachten op te vangen door werkverschaffing, bestaande uit houtkap, wegverbetering en -aanleg, landverbetering en ontginning e.d., voor een groot deel onder leiding van de Nederlandsche Heide Maatschappij. Een groot aantal werk-

lozen, 's zomers bijna alle, hebben van deze gelegenheid gebruik gemaakt om een weekloon, hooger dan het steunbedrag van ongeveer f. 11, doch liggende beneden het normale arbeidersloon van f. 15 per week, te verdienen.

Opgemerkt mag worden, dat in het vroege voorjaar de exportslachterij Bedo, de graan- en kunstmesthandelaren (inclusief de cooperatie) hun seizoendrukte het hoofd plegen te bieden door het aannemen van losse arbeiders, waardoor in die maanden de seizoenwerkloosheid wordt gedrukt.

De Industrie. In nijverheid en ambacht werkten, volgens de beroepstelling van 1930, in Nijkerk 1138 personen, waarvan 1037 mannen; dit is 30,7% van de beroepsbevolking (33,6% van de manlijke beroepsbevolking). De rijkspercentages waren 37,4 en 42,0. Nijkerk was in 1930 dus nauwelijks minder industrieel dan het Rijk.

Men moet zich evenwel niet voorstellen, dat deze industriele beroepsbevolking in Nijkerk geheel binnen de gemeentegrenzen werkzaam is. Zooals hierboven reeds meermalen is vermeld, werken vele Nijkerkers in Amersfoort en Ede. Dit was ook in 1930 reeds het geval, zooals blijkt uit de gegevens van de bedrijfstelling van 1930; in de gemeentelijke gegevens van deze telling zijn immers alleen die „vestigingen” opgenomen, die in Nijkerk gedomicilieerd zijn, terwijl al het daarin werkzame personeel, ook dat wat buiten de gemeente Nijkerk woonachtig is, is geteld. Hoewel er ook nog in andere opzichten verschil bestaat in de samenstelling van de gegevens van beroeps- en bedrijfstelling, biedt de vergelijking tusschen die beide tellingen voor Nijkerk de gelegenheid een indruk te krijgen van de quantitative betekenis der fabrieksarbeiders, die buiten Nijkerk werken en van hen, die van buiten de gemeente in Nijkerk komen werken. (tabel 77).

Tabel 77: Vergelijking van bedrijfs- en beroepstelling 1930 te Nijkerk.

bedrijfsklasse	bedrijfs- telling			beroeps- telling			verschil			
	m.	vr.	tot.	m.	vr.	tot.	m.	vr.	tot.	
I aardewerkind.	-	-	-	2	-	2	+	2	-	+ 2
III grafische nijverheid	43	4	47	47	2	49	+	4	-	+ 2
IV bouwbedrijf	136	4	140	276	1	277	+	140	-	+ 137
V chemische bedr.	1	1	2	16	3	19	+	15	+	+ 17
VI houtbewerking	302	32	334	271	28	299	-	31	-	- 35
VII kleeding en reiniging	57	23	80	62	42	104	+	5	+	+ 19
IX leerbewerking	20	1	21	22	-	22	+	2	-	+ 1
XI-XIII metaalnijv.	80	4	84	98	1	99	+	18	-	+ 15
XIV papiernijverh.	2	-	2	14	2	16	+	12	+	+ 14
XV textielind.	4	1	5	8	8	16	+	4	+	+ 7
XVI gas- en electr.	18	1	19	21	-	21	+	3	-	+ 2
XVII ind. v. voeding- en genotmiddel.	97	19	116	200	14	214	+	103	-	+ 98
totaal	760	90	850	1037	101	1138	+	277	+	+ 288

Uit deze tabel zou - met eenig voorbehoud vanwege de beperkte vergelijkbaarheid der gegevens - kunnen worden afgeleid, dat 288 personen in 1930 forensden terwille van hun beroep of 25,3% van de totale beroepsbevolking van Nijkerk. Dit betrof in hoofdzaak mannen (26,7% der manlijke beroepsbevolking). In werke-

lijkheid was het aantal forensen in 1930 groter, omdat in de getallen der laatste drie kolommen van tabel 77 alleen de saldi tusschen wegtrekkende en komende dagelijksche migranten zijn weerspiegeld. Dit blijkt b.v. al, wanneer men deze cijfers per bedrijfsklasse beschouwt: in de bedrijfsklasse houtbewerking is een negatief saldo, d.w.z. er komen arbeiders van buiten de gemeente naar Nijkerk (dit wordt veroorzaakt door de thans verdwenen knopenfabriek, waar veel ex-visschers en kinderen van visschers uit andere langs de Zuiderzee gelegen havenplaatsjes werkten). Het is dan ook waarschijnlijk, dat het aantal forensen onder de Nijkerksche beroepsbevolking in 1930 tenminste 323 of 28,5% (mannen 30%) heeft bedragen.

Eerst de resultaten van de volkstelling van 1947 zullen in staat stellen een exact beeld te krijgen van het Nijkerksche forensenwezen uit hoofde van het beroep, sedert de verdere industrialisatie der gemeente. Geheel scherp zal dit beeld echter niet zijn, omdat de cijfers beïnvloed worden door den woningnood.

Daar recente gegevens van het industriele forensenwezen thans nog ontbreken, moet de aandacht beperkt blijven tot de in de gemeente zelf gevestigde industriele- en ambachtsbedrijven. Daarom wordt voor de verdere bespreking van industrie en ambacht uitgegaan van de resultaten van de bedrijfstelling, aangevuld met bij de bedrijven verzamelde, meer recente gegevens.

De voornaamste gegevens der bedrijfstelling van 1930 voor Nijkerk zijn bijeen gezet in tabel 78.

Uit tabel 78 volgt, dat de voornaamste bedrijfstakken te Nijkerk in 1930 waren: houtbewerking (334), bouwbedrijf (140), industrie van voeding- en genotmiddelen (116) en in minderen mate metaalnijverheid (84) en kleding en reiniging (80), alsmede de grafische nijverheid (47). Hieronder zijn echter verscheidene ambachtsbedrijven begrepen.

Tot de eigenlijke industrieën in Nijkerk in 1930 moeten gerekend worden een knopenfabriek (135), een houtzagerij (47), een drukkerij en uitgeverij (40), een kistenfabriek (32), een meubelfabriek (27), een wasscherij (17) en de beide zuivelfabrieken (tezamen 35); ook de gemeentelijke gasfabriek (19) hoort in deze categorie thuis. Een bezembinderij (15), die geheel zonder mechanische hulpmiddelen werkt, zal onder de ambachten worden besproken. Alles tezamen werkten in 1930 in industriele bedrijven dus 352 personen, dat is 41,4% van de bedrijfsbevolking in nijverheid en ambacht samen.

In 1939 was de knopenfabriek verdwenen, de overige hierboven genoemde bedrijven bestonden nog, waren ten deele zelfs sterk uitgebreid, terwijl er in de periode 1930-1939 bijgekomen waren een exportslachterij (1935) en een chocolade- en suikerwerkfabriek (1933); na 1939 kwamen nog een machine- en apparatenfabriek (1940), een bezem- en borstelfabriek (1941), een grasdrogerij (1942), een tweede meubelfabriek (1946), een confectie-atelier (1946) en een tabaksfabriek (1947). De totale personeelssterkte der industriele bedrijven in Nijkerk (excl. de tabaksfabriek, die nog niet op gang was) bedroeg in den zomer van 1947 ongeveer 1000. Het aantal mensen van buiten de gemeente, hieronder begrepen, kan geschat worden op ongeveer 25%.

Uit deze voorloopige en globale gegevens kan worden afgeleid, dat de industrie te Nijkerk zich na 1930, ondanks de overplaatsing van de knopenfabriek naar Spakenburg, aanmerkelijk heeft uitgebreid. De werkgelegenheid nam met circa 17,5% toe. Er blijkt echter ook uit de cijfers, dat het aantal dagelijksche migranten naar Nijkerk toe eveneens sterk is toegenomen of beter als nieuw verschijnsel is opgekomen; daar deze forensen in hoofdzaak uit de omliggende gemeenten komen - in het Oosten tot zelfs uit Harderwijk, in het Zuiden uit de verschillende dorpen van Barneveld en in het Westen tot uit Amersfoort, Bunschoten-Spakenburg - beteekent dit, dat Nijkerk bezig is zich te ontwikkelen tot een regionaal industrieel centrum, waarvan de sociale beteekenis voor de noordwestelijke Veluwe en de Geldersche Vallei met hun vele kleine boerenbedrijven nauwelijks kan worden onderschat, terwijl zij ook van groot belang is voor den Nijkerkschen winkelstand.

Tabel 78: Structuur van nijverheid en ambacht te Nijkerk (Bedrijfstelling 1930).

bedrijfstak	aantal vestigingen	personeel	vrouwelijk personeel	o p m e r k i n g e n
III grafische nijverheid	4	47	4	w.v.1 drukkerij met 40 pers. (4 vrouwen)
IV bouwnijverheid	46	140	4	in hoofdzaak aannemers en schilders
V chemische bedrijven	1	2	1	apotheek
VI houtbewerking	35	334	32	w.v. knopenfabriek (135), houtzagerij (47), kistenfabriek (32), meubelfabriek (27), bezembinderij (15) en verschillende kleine klompen- en meubelmakerijen (ambacht)
VII kleeding en reiniging	41	80	23	w.v. 1 wasscherij met 17 pers. en 23 kleermakerijen met 32 pers.
IX leerbewerking	15	21	1	schoen- en zadelmakers (ambacht)
XI-XIII metaalnijverheid	33	84	4	smeden, loodgieters, wagenmakers, rijwielherstellers, horlogemakers en andere metaalambachten
XIV papiernijverheid	1	2	-	boekbinderij (ambacht)
XV textielindustrie	1	5	1	touwslagerij (ambacht)
XVI gas- en electriciteit	1	19	1	gasfabriek
XVII ind. v. voedings- en genotmiddelen	33	116	19	w.v. 2 zuivelabrieken (35) en 22 bakkerijen (62 pers.)
totaal	211	850	90	

Nijkerk is als industriestadje echter niet zoo jong als men aanvankelijk zou denken. Reeds in de XVIIIe eeuw blijken de Ambtsjonkers de beteekenis van de vestiging van industrieën in te zien en de mogelijkheid deze te verwezenlijken op grond van de gunstige ligging van het stadje, te beseffen. In 1765 verleenen de Ambtsjonkers vrijdom van havengelden voor een glasfabriek, die zich, door de gunstige ligging gelokt, vestigt op een terrein bij de Haven. De fabriek genoot te Nijkerk de voordeelen van de goedkoope Veluwsche (en Rijnlandsche) arbeidskrachten en van de vlotte verbinding te water met het afzetgebied Amsterdam. Waarschijnlijk heeft men in deze vestiging een voorbeeld te zien van de decentralisatie van de Hollandsche industrie in de XVIIIe eeuw als een gevolg van het gestegen loonpeil aldaar, parallel aan de opkomst van de textielindustrie in het Zuiden en Oosten van het land. De fabriek trok vele arbeiders voor het glasblazen aan, wier gelederen door de groote sterfte steeds moesten worden vernieuwd; deze menschen kwamen o.a. uit Makkum, Leerdam e.o., Delft, Schiedam, de Vechtstreek, de Zuidelijke Nederlanden, Duitschland, Polen en Rusland, zoodat de bevolking van het stadje eenigszins gemengd werd. Het inwonertal nam van 1747 tot 1796 met 120% toe, doch dit was niet alleen aan de vestiging en bloei van de glasfabriek te danken; er waren ook andere fabriekjes gevestigd en de tabaksteelt gaf vele handen werk. De glasfabriek ging in 1814 ten onder, doordat de tabaksplanters, die in deze fabriek een groote concurrent op de arbeidsmarkt zagen, haar opkochten met de onderlinge afspraak op het terrein van de fabriek nimmer meer zoo'n inrichting te dulden. En zij hielden woord: de vestiging van de cocoa-fabriek van Van Houten moest hierop afstuiten 1).

Maar genade vond in de oogen van de tabaksplanters het bouwen van een houtzaagmolen aan de Haven. Omstreeks 1830 moet deze molen, genaamd „De Dolfijn”, later „De Hoop”, er reeds geweest zijn. Het bedrijf was voor de tabakscultuur natuurlijk van groote beteekenis: droogschuren en pakhuizen hadden wanden van gezaagde planken. Het bedrijf, van de familie Prins, is steeds met den tijd meegegroeid, het wist zich tijdig van de tabakscultuur los te maken, het werd geëlectriceerd en naast de zagerij werden houthandel en handel in bouwmaterialen beoefend. Het rayon van het bedrijf heeft thans een straal van 35 km rondom Nijkerk, in concurrentie met gelijksoortige ondernemingen in Amersfoort, Ede, Barneveld en Harderwijk. Behalve aan het bouwbedrijf wordt ook hout geleverd aan de meubelindustrie, terwijl het zaagsel een bestemming vindt in de eendenfokkerijen te Ermelo (als retourvracht voor terugkeerende eierbestelwagens), de knopenfabriek te Bunschoten (als polijstmiddel) en verschillende steden in Holland.

In 1854 kreeg Nijkerk een bedrijf, dat nog steeds in Nederland de naam der gemeente propageert: de uitgeverij van Callenbach. In 1875 werd dit bedrijf vergroot door den aankoop van een bestaande drukkerij. De uitgeverij bewoog zich steeds op theologisch gebied; voorts geniet de Nobelreeks groote bekendheid. De drukkerij werkt in belangrijke mate voor Amsterdam, hetgeen mogelijk is door de lagere loonstandaard in Nijkerk. Het personeel komt niet zoo zeer van het platteland als wel uit het stadje Nijkerk en andere steden; de mannen plegen jong in het bedrijf te komen en het eerst bij het bereiken van den pensioengerechtigden leeftijd weer te verlaten.

In 1860 volgde de oprichting van een particuliere gasfabriek, die in 1886 in handen van de gemeente kwam en nog steeds functioneert. Het buizenet is beperkt tot de bebouwde kom; 4300 inwoners der gemeente zijn er niet op aangesloten.

Tegen het einde van de vorige eeuw, toen de tabakscultuur te gronde was gegaan en de onderlinge afspraak van de tabaksplanters over het terrein van de voormalige glasfabriek geen zin meer had, kon hierop een fabriek van tapijten

1) G. Beernink, Een glasfabriek te Nijkerk. Bijdr. en Meded. der Ver. „Gelre”, deel XVII.

en tricotages worden gevestigd. Zij was in handen van de firma L.S. de Leeuw en Zoon en droeg sterk bij tot het opvangen van de winterwerkloosheid.

De tapijtenfabriek is na 1909 verdwenen. In de bedrijfsgebouwen werd gevestigd een fabriek van ivoren, hoornen, barnsteenen, schildpadden en celluloid voorwerpen: de knopenfabriek. Deze fabriek vormde in 1930 het grootste bedrijf in Nijkerk. Toen evenwel een ontslagen procuratiehouder met medewerking van den Rijksdienst tot Uitvoering van de Zuiderzeesteunwet eenzelfde fabriek stichtte in Spakenburg, moest de fabriek te Nijkerk haar poorten sluiten; een deel van het werkloos geworden personeel vond later zijn weg naar de fabriek te Spakenburg.

Het leeg gekomen pand van de knopenfabriek kwam in gebruik bij een chocolade- en suikerwerkfabriek, die evenwel het hoofd niet boven water kon houden. In 1933 vestigde zich op het terrein en in de gebouwen de Zaanlandsche Cacao-fabriek, die in Zaandijk geen ruimte genoeg meer had en door het lagere loonpeil naar de Veluwe werd gelokt; de gunstige ligging van het terrein aan de Haven en het bestaan van beurtvaartondernemingen van Nijkerk op Amsterdam en de Zaanstreek maakten Nijkerk tot een zeer goede vestigingsplaats voor deze fabriek. Thans zijn de chocolade- en suikerwerkfabriek en de bakkerij reeds naar Nijkerk overgeplaatst. Op het terrein werd bijgebouwd.

In 1900 kreeg Nijkerk zijn wasscherij. Deze zaak van ten Bokkel Hunnink kreeg geleidelijk een meer dan plaatselijke beteekenis: de geheele noordwestelijke Veluwe, Amersfoort, het Utrechtsche deel van het Gooi en Amsterdam worden bediend. Men gebruikt bronwater, dat ontijzerd wordt.

In 1929 vestigde zich te Nijkerk op een terrein aan de Haven de kistenfabriek van de Boer. Deze zaak is afkomstig uit Barneveld, waar de bedrijfsgebouwen in 1928 verbrandden. De kisten en kratten gaan naar de groentehandelaars op de geheele Veluwe en in de Geldersche Vallei, naar de veilingen; naar de vischhandel te Bunschoten en Spakenburg en zelfs naar Amsterdam.

Aangelokt door de zeer gunstige voorwaarden, waarop het gemeentebestuur bedrijfsterrainen beschikbaar stelde, werd in 1930 de Barneveldsche meubelfabriek van Tijsseling naar Nijkerk overgeplaatst. Het terrein kreeg een dars 1) aan den oostkant van het Havenkanaal. De grondstoffen worden in hoofdzaak te water aangevoerd, maar de afzet geschiedt meest per auto door het geheele land, o.a. aan theaters en bioscopen. De firma heeft toonkamers te Amersfoort, Den Haag en Barneveld. Een bijzonder product der firma vormen de broedmachines. In de oorlogsjaren werden de gebouwen van deze fabriek gevorderd door de Duitschers; er verrees evenwel een nieuw bedrijfsgebouw op een aangrenzend terrein.

De hierboven reeds genoemde exportslachterij Bedo kwam in 1935 uit Wolvega naar Nijkerk terwille van het verkrijgen van een vervoerseconomisch meer gunstige vestigingsplaats. Zij kwam in een leeg pand, waarin een vleeschwarenfabriek gevestigd was geweest. Voor den oorlog was dit bedrijf ingesteld op de verwerking van varkens voor de export van vet rugspek naar Duitschland en mager buikspek naar Italië. Thans worden alle soorten slachtvee, met uitzondering van paarden, verwerkt, terwijl de afzet beperkt is tot Nederland. Het slachtvee komt hoofdzakelijk van de Geldersche markten, maar ook uit Friesland, Groningen en Meppel, terwijl schapen uit Noordholland worden betrokken. Kalveren betreft men van de Nijkerksche markt, behalve in de topmaanden Februari-Juli, waarin aan de fabriek wordt geleverd, of aan verzamelbedrijven op de noordelijke, midden- en westelijke Veluwe en in de Geldersche Vallei.

Van groote beteekenis voor de industriele structuur van Nijkerk was de stichting van de machine- en apparatenfabriek van Möring en Steenaart, in een voormalig eierpakhuis bij het station, in 1940. Na de bevrijding werd terzelfder plaats een modern fabriekspand gebouwd. Het bedrijf is gespecialiseerd op toestellen, die betrekking hebben op het uitwisselen van warmte. Er wordt over het geheele land geleverd.

1) zijtak van een vaarwater, die dient als industriehaven.

De bezem- en borstelfabriek van Zuiddam vestigde zich in 1941 aan de Haven te Nijkerk. Deze fabriek betreft haar grondstoffen uit verschillende andere plaatsen en uit het buitenland, terwijl de producten in den groothandel hun weg vinden. Vermoedelijk werd ook deze firma aangelokt door de gunstige ligging en het relatief niet hooge loonpeil.

De grasdrogerij te Nijkerk werd gebouwd als filiaal van een bedrijf te Barneveld. Uit vrees voor brandgevaar moest de installatie gebouwd worden op een terrein aan het Havenkanaal, halverwege den afstand tusschen het stadje en het IJsselmeer. De tegenwoordige eigenaar nam de drogerij in 1942 over. Het bedrijf brengt veel vervoer met zich, waardoor de ongunstige ligging zich wel ernstig doet gevoelen. Er wordt gras gedroogd van boeren uit de geheele noordwestelijke Veluwe, het noordelijk deel van de Geldersche Vallei, de Eemvallei, zelfs uit Soesterberg, Zeist en Bunnik. Na het gras worden ook aardappelen gedroogd. De moeilijkheid is, om het bedrijf ook in de andere maanden van het jaar op gang te houden. Tot dat doel is b.v. wel eens kalk gedroogd, afkomstig uit Hengelo, per schip aangevoerd en bestemd voor Utrecht.

Van na den oorlog (1946) dateert de nog kleine meubelfabriek van de firma van Doggenaar. De productie is voornamelijk bestemd voor de eigen meubelzaak te Nijkerk; er worden echter ook eiersorteertafels gemaakt.

Eveneens in 1946 werd in Nijkerk gevestigd het confectieatelier van de firma Kors en Mooiman, afkomstig uit Amsterdam, aangelokt door het lagere loonpeil en de meer centrale ligging ten opzichte van de grondstoffen en van het nationale afzetgebied. Er wordt op het atelier werkkleding gefabriceerd.

De komst van de tabaksfabriek Gruno in het voorjaar van 1947 tenslotte was te danken aan de vernietiging van het bedrijfspand dezer firma te Groningen en het leegkomen, na de bevrijding, van de voormalige fabriek van Tijsseling.

De hierboven geschetste industriele ontwikkeling van Nijkerk overziende, komt men tot de conclusie, dat deze in de eerste plaats bepaald werd door de gunstige verkeersligging van het stadje aan land-, water- en spoorwegen en in het centrum des lands, en aan de combinatie van het potentieele arbeidsaanbod uit de vele kleine boerenbedrijven op de noordwestelijke Veluwe en in de Geldersche Vallei met het betrekkelijk lage loonpeil in dit gebied. Van beteekenis is verder geweest, dat de afsluiting en peilverlaging van de Zuiderzee werd aangegrepen om Nijkerk in 1932 een verbeterde Haven met een vergrootte toegangsluis te geven. Een belangrijke factor is tenslotte, dat het gemeentebestuur deze ontwikkeling niet heeft geremd, integendeel, haar de laatste decennia heeft bevorderd. Het is opvallend, dat het tempo van de industrialisatie in deze laatste decennia aanmerkelijk versneld is. Terwijl er alle reden is om aan te nemen, dat de bovengenoemde voordeelen voor industrievestiging te Nijkerk in de toekomst zullen blijven gelden, kan ook niet ontkend worden, dat een te snel tempo groote gevaren in zich bergt: het jaarlijksch arbeidsaanbod is in absolute zin beperkt, men moet den weg der geleidelijkheid dus niet uit het oog verliezen; voorts moet een massale overgang van agrarische groepen naar industrieel arbeid niet wenschelijk worden genoemd, omdat de maatschappelijke gevaren daarvan niet te voorzien en nog minder te bezweren zijn. Industrialisatie is niet alleen een technisch, economisch en financieel vraagstuk, maar bovenal een zeer moeilijk maatschappelijk probleem; wanneer er niet aan te ontkomen valt, dan houde men de ontwikkeling scherp in het oog en voere men een beslist, maar voorzichtig beleid.

Enkele aspecten van dit beleid kunnen aan de hand van het onderzoek nog worden aangestipt.

Daar is in de eerste plaats de vakopleiding. Dank zij de zorgen van het gemeentebestuur heeft Nijkerk sinds kort (1946) een ambachtsschool. Vroeger bestond er alleen een avondteekenschool, waarvan de beteekenis in hoofdzaak beperkt was tot het bouwvak en aanverwante ambachten. De ambachtsschool heeft allereerst tot taak op te leiden voor de industrie, niettegenstaande haar naam. Hier ligt niet alleen een scholings-, maar vooral ook een opvoedings-, een

vormingsprobleem. Wordt het laatste over het hoofd gezien, dan kweekt de school proletariaat, waar de leerlingen wel het minst mee gebaat zijn.

Een ander vraagstuk vormt het geslacht en de leeftijd van het industrieel personeel. Het grootste deel van de fabrieksarbeiders zijn mannen. Verscheidene fabrieken, die nog maar kort in Nijkerk gevestigd zijn, hebben haar staf en een kern van geschoold personeel van elders meegenomen of aangetrokken. Daarnaast zijn Nijkerkers en andere Veluwnaars in de bedrijven opgenomen. Het aanbod van volwassen mannelijke arbeidskrachten is in Nijkerk en omgeving echter minder groot dan dat van jongens en meisjes. Zoo komt het, dat de fabrieken in zekere mate gedwongen zijn met jeugdig personeel te werken. In de chocoladefabriek, het confectieatelier, de wasscherij en de afdeling binderij van het uitgeversbedrijf werken dan ook vrij veel meisjes, terwijl in de meubelfabriek en andere houtbewerkingsbedrijven en in de apparatenfabriek nogal wat jongens zijn tewerkgesteld. In zekeren zin worden de jongens in de industrie zelf opgeleid. Het is niet waarschijnlijk, dat zij in deze bedrijven zullen kunnen blijven, omdat nu eenmaal in elke fabriek een deel van het werk door niet of niet geheel geschoolden kan worden verricht. Na verkregen opleiding zullen deze jongeren dus voor een deel moeten afvloeien naar andere bedrijven, die zich te Nijkerk vestigen of uitbreiden, dan wel naar elders. Het zal de functie van de ambachtsschool zijn al deze jeugdigen ook een theoretischen grondslag mee te geven.

Een derde punt vormt de komst van de vreemdelingen in Nijkerk. Deze heeft de tendentie de nog tamelijk gesloten structuur in de sociale homogeniteit der plaatselijke gemeenschap, die in een genuanceerd orthodox Calvinisme culmineert, te doorbreken. De vrees voor vrijzinnige ketterij en socialistische infiltratie wordt de vreemdelingen begrijpelijkerwijs incidenteel wel eens tegemoet gedragen. Niettemin dwingen de noodzaak deze industrialisatie te doen slagen en het veelvuldig contact tusschen de immigranten en de Nijkerksche arbeiders ertoe deze pioniers te accepteren. Het zal echter studie en tact vereischen de jeugdige arbeidskrachten, vooral die uit het agrarisch milieu, in deze omstandigheden zonder gevaarlijke schokken de plaats in de maatschappij te doen vinden.

Naarmate de industrialisatie verder voortschrijdt, zullen naast de steeds toevloeiende arbeidskrachten van het platteland de kinderen der Nijkerksche fabrieksarbeiders op de arbeidsmarkt verschijnen. Dit zal op de samenstelling van het fabriekspersoneel weer van invloed zijn: wanneer hieronder de industrieel traditie een toenemende rol gaat spelen, wordt het voor de jongeren van het platteland moeilijker zich in de nieuwe levenssfeer op hun plaats te voelen. Ook bestaat de mogelijkheid, dat de industriearbeiders de neiging zullen verliezen zelf nog een stukje land te bewerken of kleinvee te houden, waardoor een wijziging in de bouwwijze van de arbeiderswoningen zou worden bewerkt en de fabrieksarbeiders nog meer dan tot nu toe geneigd zullen zijn een woning te zoeken in het stadje Nijkerk zelf, niet meer in het dorp en temidden van de gemeenschap, waarin ze geboren en getogen zijn.

De hierboven kort aangestipte sociale vraagstukken, die verband houden met de industrialisatie, kunnen in dit bestek niet verder worden besproken. Zij zullen in de toekomst de aandacht van de Nijkerksche overheden blijven vragen en tot nadere studie aanleiding geven.

Nog op een enkel technisch aspect van de industrialisatie moet gewezen worden. Allereerst is daar de plaatskeuze van de industrieën. Deze behoort zoo te zijn, dat met inachtneming van de bedrijfseconomische eischen der fabrieken de schoonheid van den Veluwerand en van den polder er niet in belangrijke mate door kunnen worden geschaad. Het is een taak van de ruimtelijke ordening hiervoor een oplossing te vinden, die volledig beantwoordt aan de economische en andere sociale eischen van een goede industrialisatie. In de tweede plaats ware de aandacht te vragen voor de verontreiniging van het water, die het gevolg kan zijn van de vestiging van bepaalde industrieën. Momenteel heeft de afvoer van het fabriekswater en van de rioolstoffen - de rioleering dateert van 1936 -

plaats via het Havenkanaal. Naarmate Nijkerk groeit in inwonertal en industriële bedrijvigheid, zal hiermede misschien niet kunnen worden volstaan; zulks mede, omdat vlak naast het loozingspunt van het Havenkanaal in het IJsselmeer het druk bezochte zwembad van Nijkerk is gelegen. Ook al zouden hygienische gevaren uitblijven, dan kunnen nog hinder en ergernis optreden. Fabrieken, die veel afvalwater produceren, zouden in Nijkerk tot reiniging daarvan voor de loozing moeten worden verplicht, wanneer het optreden van deze hinder kan worden verwacht.

De overgang van de industrie naar het ambacht wordt gevormd door het bouwbedrijf. Reeds eerder in dit rapport was er sprake van, dat in Nijkerk de bouwvakken ruim vertegenwoordigd zijn en dat er onder de bouwvakarbeiders reeds lang een aantal is, dat in Amersfoort of het Gooi, dus buiten de gemeente werk vindt. Bij de beroepstelling van 1930 werden in de bouwvakken (bedrijfsklasse IV) 277 personen geteld, waarvan 164 in het eigenlijke bouwbedrijf en 60 in de groep schildersbedrijven. Het percentage werkers in de bouwbedrijven, gerekend op de totale bevolking in nijverheid en ambacht, bedroeg 24,3% (Rijk 21,8%). De bedrijfstelling van 1930 vermeldt echter slechts 140 personen in de bedrijfsklasse bouwbedrijven. De conclusie, dat dus de helft van de Nijkerkse bouwvakarbeiders werkloos of buiten de gemeente werkzaam was in 1930, ligt voor de hand. Ontrent de werkloosheid in 1930 waren geen cijfers beschikbaar, wel voor de periode Januari 1936 tot November 1940. Blijkens grafiek 18 was deze werkloosheid vrij omvangrijk; zij bereikte haar hoogtepunt in Januari 1937 (winterseizoen) met 95 personen en verminderde daarna aanmerkelijk, al bleef de seizoenschommeling behouden. In 1939 en 1940 was deze werkloosheid vrijwel verdwenen.

Buiten de bouwvakken heeft Nijkerk in de jaren 1936 tot en met 1940 nagenoeg geen industriële werkloosheid gekend. Slechts enkele personen uit de bedrijfsklassen houtbewerking en kleeding en reiniging moesten tijdelijk worden gesteund, terwijl in het najaar van 1937 een niet onbelangrijk aantal ongeschoolde fabrieks- en handarbeiders werkloos werd; dit aantal bleef stijgen tot een maximum van 93 in December 1938, in den loop van 1939 is deze werkloosheid weer verdwenen (grafiek 18).

Ambacht. Tot de verzorgende functie van Nijkerk behoort de aanwezigheid van ambachten. Volgens de „Staat der Fabrieken, Trafieken en Bedrijven, welke op de eerste Januari 1848 in de Gemeente Nijkerk aanwezig waren”, waren er toen reeds in Nijkerk in totaal 185 ambachtsbedrijven met 414 personen. Wanneer men alle nijverheidsbedrijven met minder dan 6 man personeel, die in de bedrijfstelling van 1930 zijn opgenomen, als ambachtsbedrijven beschouwt, waren er in 1930 in Nijkerk 177 ambachtsbedrijven; voorts waren er in 1930 nog 13 bedrijven in Nijkerk, die ook tot het ambacht gerekend moeten worden; in totaal 190 bedrijven met 461 personen. Terwijl het inwonertal van de volkstelling van 1849 tot die van 1930 toenam van 6861 tot 9889, dat is met ruim 44%, groeide het aantal ambachtsbedrijven volgens deze gegevens slechts met 3,7% (personeel 11,3%). Ook al houdt men rekening met de omstandigheid, dat enkele der in 1848 getelde ambachtsbedrijven thans tot industriële ondernemingen zijn gegroeid, dan nog geeft deze relatief geringe uitbreiding van het ambacht te denken. Behalve in de algemeene afneming in beteekenis van het ambacht tengevolge van de intrede van industriële productieprocessen - men denke b.v. aan de vervanging van het maatschoenwerk door het fabriekmatig confectieschoeisel en aan het verval van kleine textielbedrijfjes - kan de ontwikkeling in Nijkerk ook beïnvloed zijn door de met den bevolkingsaanwas aldaar samenhangende opkomst van ambachtsbedrijven in het omringende verzorgingsgebied, waardoor de regionaal-verzorgende functie van de Nijkerkse bedrijven verminderde; als derde belangrijke factor moet genoemd worden de invoering van nieuwere en betere werktuigen, waardoor in eenzelfde aantal bedrijven en soms zelfs met minder personeel veel meer kan worden geproduceerd.

Voor de verschillende branches zijn de gegevens van 1848 en 1930 vermeld in tabel 79.

Tabel 79: Ambachtsbedrijven in 1848 en 1930 te Nijkerk.

bedrijfsklasse	1 8 4 8		1 9 3 0	
	aantal bedr.	aantal pers.	aantal bedr.	aantal pers.
III grafisch bedrijf ')	2	7	4	9
IV bouwbedrijf	27	95	46	140
VI houtbewerking e.d.	31	66	30	78
VII kleeding en reiniging '')	30	63	30	43
IX Leerbewerking	32	55	15	21
XI-XIII metaalbewerking	17	45	33	84
XV textielbedrijf	9	16	1	5
XVII voed.- en genot.m. bedr.	37	67	31	81
tezamen	185	414	190	461

') incl. boekbinderijen (XIV 8)

'') excl. kappersbedrijven

Uit deze cijfers blijkt, dat er in Nijkerk eigenlijk alleen sprake is geweest van uitbreiding van het aantal bouwbedrijven en het aantal metaalbedrijven; het eerste hangt samen met de opkomst van Nijkerk als industrielaats en de bevolkingstoename in een wijde omgeving, het tweede met het sterk toegenomen gebruik van metalen voorwerpen, gereedschappen en machines. Achteruitgang vertoonden in Nijkerk de branches leerbewerking (schoenmakers) en fabricage van textiel; hier heeft men met de bovengenoemde algemeene verdringingstendentie te maken van het ambacht door de fabrieken. In de bedrijfsklassen houtbewerking en voedings- en genotmiddelen is het aantal bedrijven vrijwel gelijk gebleven, terwijl het personeel toenam; wanneer men rekening houdt met de rationalisatie en mechanisatie van het ambacht in deze branches, dan moet uit de toeneming van het personeel geconcludeerd worden tot een aanmerkelijke vergroting der capaciteit, welke in omvang misschien wel de toeneming der bevolking benadert. In de branche kleeding en reiniging bleef het aantal bedrijven ook gelijk, maar daalde het personeel; de verklaring hiervan ligt in de ontwikkeling van de confectieindustrie en van de winkels in confectiegoederen, hoewel het gebruik van geconfectioneerde kleeding op het platteland, ook op de Veluwe, in 1930 toch nog niet volsterkt algemeen was; het aantal kleermakersbedrijven in Nijkerk is van 1848 tot 1930 nog slechts van 27 op 23 teruggelopen, een verder achteruitgang moet evenwel onvermijdelijk worden geacht (eindphase: reparaties hoofdzaak).

Op enkele in Nijkerk nogal belangrijke groepen ambachtsbedrijven, die een meer dan plaatselijk- of zelfs regionaal-verzorgende betekenis hebben, moet dieper worden ingegaan, t.w. de klompenmakerijen en de meubelmakerijen.

In 1930 telde Nijkerk 13 klompenmakerijen, waarvan 2 in Nijkerkerveen. De bedrijven varieerden van zuiver handwerk tot overwegend machinale fabricage en en van bedrijven zonder personeel tot bedrijven met 6 a 10 man. Ook komen nog boeren voor, die alleen 's winters het klompenmakersvak beoefenen bij wijze van seizoensbedrijf. De mechanisatie in deze bedrijfstak dateert uit de jaren twintig van deze eeuw. Het hout komt van populieren en wilgen uit den omtrek (met een straal van 10 a 20 km) en wordt door iederen klompenmaker zelf bij de publieke veilingen aangekocht. De afzet geschiedt hetzij in de aan de bedrijven

verbonden winkeltjes, hetzij aan grossiers in Nijkerk en de omliggende dorpen (vooral Bunschoten-Spakenburg). Het ambacht is langen tijd, mede door onderlinge concurrentie, niet zeer winstgevend geweest. Door organisatie en specialisatie hebben de Nijkerksche klompenmakers getracht hierin eenige verbetering te brengen. Verschillende der bedrijven zijn vrij oud, ze gaan gewoonlijk van vader op zoon over.

Het meubelmakersambacht te Nijkerk is nog niet zeer oud. Ongeveer honderd jaar geleden kwam het voort uit de wagenmakersbranche met als doel het herstel en den bouw van antieke boerenmeubelen; bij den bouw was oud meubelhout de grondstof, gedurende de laatste jaren wordt echter ook nieuw hout gebruikt. Het kenmerkende van deze bedrijven is niet zoo zeer de imitatie van antieke modellen als wel het ontwerpen van passend houtsnijwerk naar oude motieven. In de jaren dertig van deze eeuw werd dit ambacht met den ondergang bedreigd: men ging toen over tot het maken van moderne meubels als nevenbezigheid. De antieke meubelen gaan zoowel naar groote meubelzaken als Vos en Pander te Den Haag, als naar particulieren; vroeger was er ook export. Het aantal bedrijven in deze branche bedraagt thans 8, zij zijn gedeeltelijk aan elkaar geparenteerd en plegen evenals de klompenmakerijen over te gaan van vader op zoon.

Nabij het station in Nijkerk is een bezembinderij gevestigd, die meer dan een eeuw oud is. Deze is de eenig overgeblevene van de 11 bedrijven van dien aard, die in 1848 werden geteld. Er werken thans 10 personen, in 1930 15 personen. De hei komt uit de omgeving, de berkenstelen worden aangevoerd uit Drenthe. De stalbezems worden niet alleen in Nijkerk e.o. afgezet, doch ook bij grossiers in Alkmaar en Purmerend en bij reinigingsdiensten als die van Amsterdam.

De in Nijkerk gevestigde kuiperij dateert van 1813 en is afkomstig uit Kampen. In 1848 waren er 5 kuiperijen in Nijkerk. Er worden botervaten en vaten voor chemische vloeistoffen gemaakt, die behalve aan de boeren in den omtrek (via de markt te Barneveld) aan fabrieken in het geheele land worden geleverd.

Uit dit overzicht van de ambachtsbedrijven in Nijkerk kan worden geconcludeerd, dat deze groep bedrijven in beteekenis heeft ingeboet. De verzorgende functie heeft een beperkt rayon. Slechts in een enkele branche worden nog goederen voortgebracht, die buiten de directe omgeving van Nijkerk worden gevalueerd en daarheen viaden handel hun weg vinden. Verreweg de meeste ambachtsbedrijven kunnen sociaal-economisch op een lijn gesteld worden met winkelbedrijven, slechts enkele hebben nog de beteekenis van een kleine industrie, gebaseerd op edel vakmanschap.

Verzorgende bedrijven. Zoals reeds in het begin van dit hoofdstuk (tabel 40) werd opgemerkt, is het aantal personen, dat een bestaan vindt in economische diensten van verzorgend karakter - handel, verkeer, geld-, crediet- en verzekeringswezen, losse werklieden - in de periode 1889 tot 1930 aanzienlijk toegenomen, n.l. van 296 tot 685. Hun aandeel in de beroepsbevolking groeide van 10,8 tot 18,5%. In 1930 was dit percentage voor Nijkerk hooger dan voor het economisch-geografisch gebied Veluwe (15,05%) en dan dat voor de provincie Gelderland (17,1%), doch lager dan het Rijksgemiddelde (24,3%).

De 685 beroepspersonen, die 1930 economische diensten verleenden, deden dat in de volgende branches:

winkels	189
andere handelsbedrijven	224 (w.v. groot-, tusschen- en detailhandel zonder winkel 148, venters en opkoopters 63)
verkeersbedrijven	204 (spoorwegen 52, binnenvaart 40, hotels, pensions, restaurants en cafe's 30)
crediet- en bankwezen	19
verzekeringswezen	3
losse werklieden	46

Deze verdeeling laat zien, dat niet zoo zeer de winkelstand als wel de niet-

winkelhoudende handel Nijkerk's verzorgende functie vormt. Wanneer men de 224 personen, die bij de bedrijfstelling van 1930 in winkellooze handelsbedrijven werden geteld, naar branche onderscheidt, dan blijkt, dat hiervan 53 werkten in den handel van granen, veevoeder en kunstmest, 79 in den handel van verschillende soorten vee, tuinbouwproducten, eieren en zuivelproducten, 28 in het uitgeversbedrijf, 23 in den petroleumhandel en 11 in den brandstoffenhandel. Over de beide eerstgenoemde branches was hierboven reeds uitvoerig sprake (zie de beschouwingen over de organisatie van inkoop van grondstoffen en verkoop van producten in den landbouw); ook het uitgeversbedrijf was reeds genoemd. De verzorgende functie van de andere branches betreffen over het algemeen een beperkt rayon.

Van de verkeersbedrijven zijn buiten spoorwegen en binnenvaart, die in hoofdstuk IV besproken werden, eigenlijk alleen de hotels, pensions en cafe's van belang. De beteekenis hiervan sluit nauw aan bij die van de winkels: zij dienen in de eerste plaats de plaatselijke behoeften en hebben voorts een functie in het kader van Nijkerk als marktplaats.

Wat de winkels betreft, kan het volgende worden gezegd. Het stadje Nijkerk is het distributiecentrum bij uitstek in de gemeente. In de verschillende buurtschappen is, uitgezonderd in Nijkerkerveen, geen concentratie, hoe klein ook, van winkels te vinden. Zelfs kan men in het Veen nauwelijks van een winkelconcentratie spreken, omdat hier, bij gebreke aan een duidelijke kern, huizen en winkeltjes aan een lange hoofdstraat dooreen staan in open bebouwing. Niettemin is zich in Nijkerkerveen een winkelstand aan het vormen: er zijn thans 8 kruideniers (waarvan 5 er reeds in 1930 waren), 1 manufacturenzaak (van na 1930), 1 kapper (van na 1930), 1 smid tevens fietsenmaker (van na 1930), 1 groentehandelaar, 1 bakker tevens kruidenier (van voor 1930) en 1 slager. In Driedorp treft men alleen een kruidenier en een rijwielhersteller aan; in Appel vindt men slechts kruidenier, bakker en smid, en wel verspreid tusschen de boerderijtjes.

Het is hoogstwaarschijnlijk de omstandigheid, dat Nijkerk marktplaats is, die belet heeft, dat de omliggende dorpen en gehuchten, behalve ter voorziening in de voornaamste dagelijks zich uitende behoeften, een eigen winkelstand van beteekenis kregen. Het was immers niet goed mogelijk te concurreren tegen de winkels in de marktstad, die een zoo veel grooter rayon op de marktdagen bedienden en beter voorzien waren. Binnen de grenzen der gemeente Nijkerk vormt alleen Nijkerkerveen hierop een uitzondering, die eerst in deze eeuw, voor een belangrijk deel na 1930, optrad. Een zekere orientatie op het Westen (fabrieks- en bouwvakarbeiders, veiling, groentenventers), alsmede een koloniale inslag (in tegenstelling tot Appel, waar geleidelijke vestiging na individueele ontginning optrad) tengevolge van het algemeen economisch en sociaal reveil ter plaatse op het eind van de vorige eeuw, en de kerkelijke zelfstandigheid - zijn factoren, die het groepsbesef stimuleerden en daardoor psychologisch het ontstaan van de eigen winkelstand mogelijk hebben gemaakt. Het zegt in dit verband ook wel iets, dat, volgens verkregen inlichtingen, slechts vier winkeliers in het Veen van buiten deze gemeenschap afkomstig waren, terwijl tenminste tien in Nijkerkerveen werden geboren; geen enkele kwam uit het stadje Nijkerk hierheen!

De winkels in het stadje Nijkerk zelf hebben uiteraard allereerst tot taak de verzorging van de plaatselijke bevolking. De groote drukte op de Maandagsche marktdagen echter doet zien, eenerzijds, dat de bevolking van een wijde omgeving zich eveneens door deze winkels laat bedienen en anderzijds, dat de Maandagsche marktgang voor de boeren niet altijd de aan- of verkoop van vee tot doel heeft, maar zeer vaak alleen het doen van inkoop, gepaard met het leggen van contact met andere boeren of het regelen van andere zaken (notaris, boerenleenbank, tandarts). De streekverzorgende functie van de Nijkerksche winkels strekt zich practisch even ver uit als die van de markt: de omliggende gemeenten, waaronder Bunschoten en Spakenburg.

De winkelstand in Nijkerk is zeer gevarieerd en heeft, vergeleken bij dien in de omliggende gemeenten, een groote dichtheid, die zich uit in een laag consu-

de omliggende gemeenten, een groote dichtheid, die zich uit in een laag consumentengemiddelde (aantal inwoners : aantal winkels), vergeleken bij dat van de omliggende gemeenten. Het Nijkerksche consumentengemiddelde ligt echter nog boven die van Amersfoort en Harderwijk en boven die van het Rijk en de groepen van gemeenten met 5000-10000 en 10000-100000 inwoners. Dit geldt ook in groote lijnen voor ieder der hoofdbranches. Men zie tabel 80 1).

Het is merkwaardig te zien, dat het consumentengemiddelde te Amersfoort in alle hoofdbranches lager is dan dat te Nijkerk, behalve voor de winkels in kleeding e.d. artikelen, in het bijzonder voor manufacturen en schoenen. Bij de afzonderlijke winkelsoorten komen ook nog enkele uitzonderingen voor op den regel, dat het Amersfoortsche consumentengemiddelde lager pleegt te zijn: broodwinkels, kruidenierswinkels, drogisterijen e.d. en horlogerieën. Hoewel de kleine absolute getallen tot eenige voorzichtigheid nopen, is het mogelijk, dat men in deze laatste twee uitzonderingen een bevestiging mag zien voor de belangrijke regionale beteekenis van deze winkels. In elk geval geldt dit wel voor de winkels in kleeding e.d. artikelen; de boerenbevolking van een wijde omgeving heeft er zich n.l. aan gewend de daagsche kleeding in Nijkerk in te slaan, eigenlijk in vervolg op de gewoonte zich bij de Nijkerksche kleermakers „het” pak te laten aanmeten. De relatief talrijke brood- en kruidenierswinkels te Nijkerk zijn meer een symptoom van het kleinbedrijf in deze branches, dat typisch is voor het platteland.

Opvallend is nog, dat er in Nijkerk relatief weinig winkels in groenten en fruit, melk en vleesch zijn. Dit hangt samen met de hooge mate van zelfvoorziening der bevolking in deze artikelen, eveneens typisch voor het platteland. De aanwezigheid van winkels in gedistilleerd, toiletartikelen, fotoartikelen, boeken, woninginrichting, alsmede een apotheek, wijst echter weer op de door het marktbezoek vergroote afzetmogelijkheden voor speciale artikelen.

Uit het bovenstaande mag niet geconcludeerd worden, dat alle Nijkerksche winkels, ook als men afziet van de zoogenaamde wijkwinkels, streekverzorgend zijn. Natuurlijk zijner winkels, die en de stad en de boerenbevolking voorzien, maar er zijn er ook, die zich min of meer gespecialiseerd hebben op middenstand en elite, of op de industriële arbeidersbevolking; en zoo zijn er ook typische boerenwinkels. In sommige branches ziet men dat aan de etalages, die zoo zijn ingericht, dat ze slechts bepaalde menschen aanlokken om te komen koopen. Het is de vraag, of deze differentiatie een bewust gewilde is. Het is heel goed mogelijk, dat men hier te maken heeft met verschillen in het tempo van aanpassing aan moderne verkoop- en reclamemethoden tusschen de verschillende zaken; verschillen, die teruggaan op gradaties in leeftijd, aanleg, initiatief of commercieel inzicht van de bedrijfshoofden. Er zijn wel enkele aanwijzingen, dat de differentiatie in de clientele een onbewust gewilde is in den bovengenoemden zin. Men ziet b.v. wel, dat de boerenbevolking de daagsche kleeding in Nijkerk koopt, maar voor de Zondagsche kleeding en de winterjas naar Amersfoort of Utrecht gaat, omdat men er op Zondag „steedsch” uit wil zien en daarvoor niet in de „boerenwinkels” te Nijkerk terecht kan. Dat evenwel bepaalde winkels zich bewust richten op de vraag van een bepaald soort publiek, is onmiskenbaar en hangt dan vaak samen met den aard van de winkel, resp. de speciale behoeften van een bevolkingsgroep (boeken, landbouwmachines, gereedschappen, Spakenburgsche kleeding). Het gevolg hiervan is, dat men in de Nijkerksche winkels geen goederen in luxe-uitvoering kan krijgen: de winkeliers hebben zich in moeten stellen op een weinig verfijnden smaak, hun assortiment bestaat uit degelijke, soms wel wat plumpe artikelen (meubelen).

1) In deze tabel is uitgegaan van de aantallen winkels, onverschillig of deze als hoofdbedrijf of als nevenbedrijf werden geëxploiteerd. Behalve de 110 winkels als hoofdbedrijf (met 224 personen), waren er in 1930 in Nijkerk nog 70 winkels als nevenbedrijven.

Tabel 80: Aantal winkels te Nijkerk en het consumentengemiddelde van c

		gem. Nijkerk		Amersfoort
		aantal	cons. gem.	cons. gem.
I	winkels in voedings- en genotmiddelen, waaronder:	111	89	85
	brood	19	547	643
	banket en chocolade	3	3296	2140
	kruidenierswaren	56	178	302
	zuivelproducten	2	4944	1100
	groenten en fruit	6	1648	895
	vleesch	9	1099	714
	sigaren	10	989	550
II	winkels in kleding e.d., waaronder:	31	319	338
	manufacturen	16	618	917
	schoenen	12	824	1068
III	winkels in huishoudelijke artikelen, woning-inrichting e.d., waaronder:	30	330	262
	huishoudelijke artikelen	5	1978	1133
	woninginrichting	4	2472	1675
	drogisterijen, schoonmaakartikelen en verfwaren	7	1413	2140
	electrotechnische en radioartikelen	1	9889	2750
IV	winkels in cultureele behoeften waaronder:	8	1099	642
	boeken	3	3296	2265
	goud, zilver, uurwerken	4	2472	2750
V	overige winkels	1	9889	3210
	totaal winkels	181	54,6	48,8

gemeente Nijkerk en de omliggende gemeenten (bedrijfstelling 1930).

Harderwijk	Hoewelaken	Putten	Barneveld	gemeenten v. 10000- 100000 inw.	gemeenten v. 5000- 10000 inw.	't Rijk
cons. gem.	cons. gem.	cons. gem.	cons. gem.	cons. gem.	cons. gem.	cons. gem.
87	131	146	108	82	83	84
541	657	849	1146	700	590	714
		7638	13747	2408	7270	2751
211	263	263	170	221	164	209
4330			13747	1872	4133	1616
1083		1528	6874	898	1484	1029
787	1314	1528	982	643	692	701
667	657	849	1250	586	840	670
309	438	509	352	336	374	360
510	657	955	549	701	676	738
1236	1314	1528	1527	1193	1211	1268
331	263	283	299	287	309	315
1083	657	1909	1250	1250	1147	1353
1443		2543	1527	1605	2965	1987
8661		955	1964	1723	2046	1809
2887		7638	6874	3192	4470	3482
722	1314	1328	1527	885	1458	955
2165		2543	3437	2782	3714	2721
2887		3819	6874	3524	4520	4114
2887		3819	4582	3423	8210	2604
51,3	69,1	74,9	61,4	50	53	52

Bij een klein aantal (16) werd geïnformeerd naar den ouderdom van de zaak en naar het sociale milieu, waaruit de oprichter was voortgekomen. Het bleek, dat de meerderheid der winkeliers oorspronkelijk uit het agrarisch milieu stamt, en dat verschillende winkels thans reeds van vader op zoon zijn overgegaan.

Verschillende winkeliers zien heel goed in, dat de streekverzorgende functie der Nijkerksche winkels niet zoo hecht gegrondvest is, dat er geen gevaren zijn te duchten. Vooral de concurrentie met de Amersfoortsche, doch ook in sommige gevallen die van de Harderwijksche winkeliers wordt gevoeld en men weet, dat de traditioneele gang van de boerenbevolking naar de marktplaats door de sterk verbeterde verkeersverbindingen met de grootere centra dreigt te verminderen. Degenen, die dit moeten weten, dat zij alleen door groote krachtsinspanning, deskundigheid en het bieden van service de oude traditie in stand kunnen houden.

Valt de streekverzorgende functie van de Nijkerksche winkels weg, dan blijft over die van verzorging der plaatselijke bevolking. Het is dan ook van groot belang voor de Nijkerksche winkeliers, dat zich in deze plaats industrieele ondernemingen hebben gevestigd en dat er een industrieele arbeidersbevolking is aangetrokken, die in de Nijkerksche winkels hun natuurlijke verzorgers vinden. Voortgaande industrialisatie is mede in het belang van de winkeliers en in het uitbreidingsplan moet dan ook gelet worden op de juiste verhouding en verbindingen tusschen de woonkwartieren en de winkelbuurt: spreiding der winkels over de geheele gemeente, voorzover andere dan wijkwinkels betreffende (en deze laatste dan ook nog in beperkte mate) zou dreigen in conflict te komen met de gevestigde belangen van de aanwezige winkeliers. Men bedenke, dat de bevolking van Prinsenkamp en Appel reeds ten deele verzorgd wordt van de winkels te Voorthuizen uit.

Vooralsnog laat zich aanzien, dat de industrialisatie van Nijkerk voor de winkeliers belangrijker zal zijn dan de aanleg van den zuidoostelijken polder in het IJsselmeer. Immers, nog afgezien van de omstandigheid, dat Nijkerk van dezen polder gescheiden zal zijn door een breed boezemwater, mag worden verwacht, dat deze polder in sterke mate zijn eigen plaatselijke- en streekverzorgers zal krijgen en dat buiten den polder Harderwijk en Amersfoort sterke trekleisters zullen blijken te zijn. Overigens zal de kracht van het initiatief der Nijkerksche winkeliers in den nieuwen polder op hun resultaten aldaar van grooten invloed zijn: van zelf zal geen enkele polderboer van over het water naar Nijkerk komen.

De winkels zijn in Nijkerk in doorsnee niet zoo groot, dat zij veel personeel behoeven. Volgens de bedrijfstelling van 1930 doen de meeste winkeliers hun taak alleen of met minder dan vier bedienden (aantal vestigingen met 0 of 1 persoon 41 is 37%; met 2-5 personen 67 is 60%). Het is gewoonlijk niet noodig, dat de echtgenoot meehelpt, behalve op de drukke dagen. Slechts enkele winkels, in 1930 3, geven aan 6 of meer personen een dagtaak. Het aantal winkelbedienden bedroeg in 1930 te Nijkerk 0,69; in Amersfoort 0,86. Er zijn in Nijkerk slechts enkele filialen van grootwinkelbedrijven.

Zijn de winkels in Nijkerk gemiddeld dus niet groot - men kan eigenlijk in een distributiecentrum van beperkt regionale beteekenis ook niet anders verwachten - het welvaartspeil van den winkelstand is blijkens het uiterlijk van pui en interieur niet onbevredigend. De meeste winkels zien er goed verzorgd en modern uit, hoewel dit niet alleen een symptoom van welvaart, doch ook van scherpe concurrentie kan zijn (hypothecaire gegevens omtrent den winkelstand werden niet verzameld). De winkeliers in het stadje of hun echtgenooten hebben dan ook slechts bij uitzondering een nevenberoep.

De meeste middenstanders zijn lid van hetzij de neutrale, hetzij de christelijke middenstandsvereniging, die bij het voeren van reclamecampagnes wel samenwerken.

Sociale diensten.

Zooals reeds eerder in tabel 40 werd vermeld, was het aantal personen in Nijkerk, dat een bestaan vond in het verrichten van sociale diensten, in 1930 kleiner dan dat in de economische diensten. In 1889 was die verhouding omgekeerd. In het tusschengelegen tijdvak van 41 jaren nam het aantal beroepsbeoefenaren in de sociale diensten slechts weinig toe, n.l. van 354 tot 419 personen (18,4%); het percentage in de beroepsbevolking daalde van 12,9% tot 11,3%.

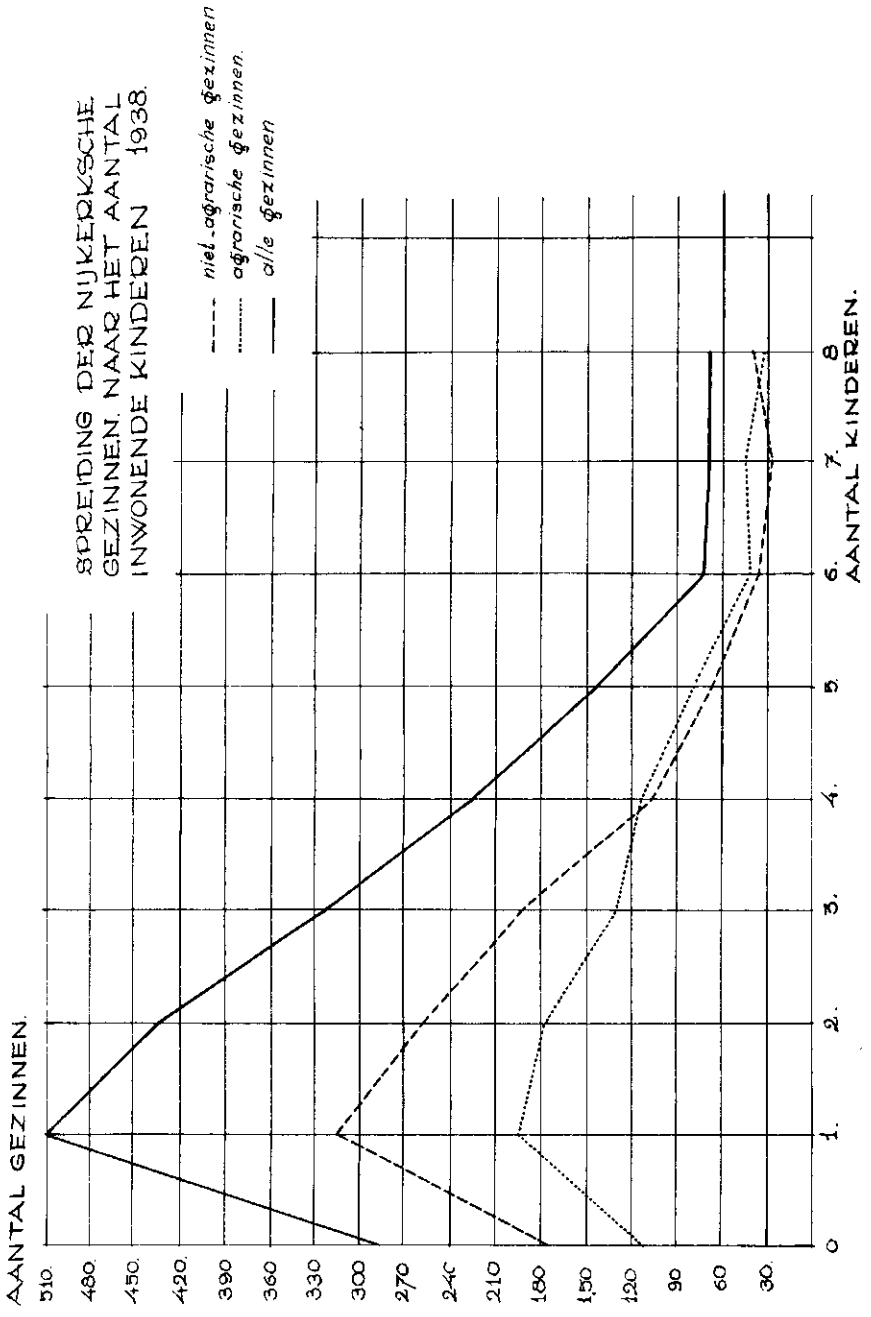
De samenstelling van dit deel der beroepsbevolking is vervat in tabel 81.

Tabel 81: Sociale diensten te Nijkerk (beroepstelling 1930).

	mannen	vrouwen	totaal
XXIV vrije en overige beroepen	66	29	95
w.v. 1 t/m 8 overheidsperoneel (incl. militairen)	42	1	43
20 t/m 23, 32 t/m 35 medische en sociale hulp	13	27	40
13 t/m 16, 28 t/m 31 vrije en overige beroepen	11	1	12
XXV onderwijs	29	27	56
w.v. 3 lager onderwijs	29	22	51
XXVI huiselijke diensten	9	246	255
XXVIII godsdienst	11	2	13
tezamen	115	304	419

De cijfers van tabel 81 geven eigenlijk geen reden tot opmerkingen. De voornaamste groepen onder de sociale diensten zijn het overheidsperoneel, het onderwijspersoneel en de medische verzorgingsgroep. Daarnaast staat een groot aantal dienstboden, die uiteraard niet alle in Nijkerk, doch ten deele ook in Amersfoort werkzaam zijn; het laatste, voorzover bij de beroepstelling van 1930 geteld, in dagdienst dan wel voor dag en nacht, zonder uit het bevolkingsregister van Nijkerk te zijn afgeschreven.

Samenvatting. De in dit hoofdstuk gegeven beschrijving van de economische structuur der gemeente Nijkerk heeft andermaal aan het licht gebracht, dat deze zich in een overgangsfase bevindt van marktcentrum met gemengde landbouwbedrijven en zuivere veehoudersbedrijven naar een industriegemeente temidden van een agrarisch gebied met veel kleinbedrijf. Getracht werd eenig licht te werpen op de sociale noodwendigheid van deze structuurwijziging, voortspruitend uit de tamelijk sterke bevolkingstoename in de agrarische sector, die geen uitweg meer kan vinden in bedrijfssplitsing of vestiging van nieuwe kleine bedrijven op ontgonnen grond, alsmede uit de sociale distinctie, die verleend wordt door het hebben van een gemengd bedrijfje, van hoe kleine economische betekenis het ook zij. Voorts werd gewezen op de moeilijkheden, die zich voor verschillende bevolkingsgroepen bij deze structuurveranderingen voordoen, of redelijkerwijs nog mogen worden verwacht, en op de wenschelijkheid, dat de plaatselijke autoriteiten in en buiten de overheid bewust deze moeilijkheden tegemoet treden, ten einde ze naar de geldende normen zoo goed mogelijk op te lossen en daardoor het geluk van de toekomstige Nijkerkse bevolking, voorzover menselijke inspanning daartoe in staat is, te bevorderen en dit niet onvoorbereid van den toevalligen loop der dingen te laten afhangen.

VIII DE SOCIALE STRUCTUUR

In dit hoofdstuk komen aan de orde het gezin, de familie, de buurtgemeenschap, de gemeente, klassen en standen in hun beteekenis voor de Nijkerkers, alsmede de sociale zorg en het verenigingsleven in deze groep.

De gezinnen

In hoofdstuk VI is reeds gebleken uit de verhouding tusschen eerst- en latergeborenen (Nijkerk 26,6, resp. 73,4%; Nederland 29,5, resp. 70,5% in 1937/38), dat de gezinnen in Nijkerk over het algemeen groter worden dan in het Rijk.

Uit gegevens, verkregen van de gemeentesecretarie, bleek, dat er eind 1938 in Nijkerk waren 918 gezinnen, waarvan het hoofd in een agrarisch, en 1202, waarvan het hoofd in een niet-agrarisch beroep werkzaam was. Gemiddeld was het aantal inwonende kinderen bij deze gezinnen 2,74 en 2,37, zoodat mag worden aangenomen, dat de gemiddelde gezinssterkte te Nijkerk op het eind der jaren dertig van deze eeuw ongeveer 4,5 zal zijn geweest.

In fig. 6 is uitgezet de spreiding der gezinnen naar het aantal, op het moment van registratie, inwonende kinderen, en wel gesplitst naar de hierboven genoemde groepen van agrarische en niet-agrarische gezinnen alsmede in totaal. Uit deze figuur valt af te leiden, dat vooral de agrariërs groote gezinnen hebben, doch, vooral dat onder de niet-agrarische gezinnen naar verhouding meer met weinig kinderen zijn dan onder de agrarische. Dat kan toevallige oorzaken hebben, teruggaande op de teldatum: eind 1938 was het aantal oudere gezinnen van industrië-arbeiders in Nijkerk uiteraard nog niet groot, terwijl de aanwezigheid van een flink aantal jonge arbeidersgezinnen natuurlijk het beeld van de niet-agrarische groep gezinnen kan hebben beïnvloed. Men mag derhalve uit de beschikbare gegevens niet concluderen, dat de gezinnen van agrariërs in Nijkerk groter zouden zijn dan die van de niet-agrariërs; om dat uit te maken, zou een meer gedifferentieerd onderzoek noodig zijn. Het is evenwel waarschijnlijk, dat daarbij geen groote verschillen aan den dag zouden treden.

Niet alleen het beroep, ook naar den godsdienst, den bedrijfstak of de welvaart zijn er, naar de verkregen indrukken, weinig verschillen binnen de gemeente, wat het aantal kinderen of de grootte der gezinnen aangaat.

Wel blijkt uit de voorloopige cijfers van de volkstelling van 1947, dat de gemiddelde grootte der huishoudens in de veste op 31 Mei 1947 een flink stuk kleiner was, dan in het omringende platteland, n.l. 4,29 tegen 5,02 a 5,39 in den polder, 4,99 in Nijkerkerveen en 5,00 a 5,07 in Appel en omgeving. Alleen Slichtenhorst en Wullenhoven hebben cijfers tusschen deze uitersten (resp. 4,33 en 4,63). Deze verschillen tusschen het stadje en het platteland kunnen echter ook door den woningnood zijn beïnvloed. De cijfers bieden dus ook niet veel houvast.

Het gezin als productieve eenheid

Wat de werkzaamheden in het boerenbedrijf betreft, geldt als algemeene regel, dat de man alle boerenwerk buitenshuis doet. De vrouw werkt niet meer op het land, doch alleen in den tuin: het bloementuintje is haar speciale domein. Vroeger werd wel geklaagd, dat de Veluwsche vrouw zich te weinig aan het gezin gaf en geen zorg had voor de goede bereiding der maaltijden en voor de kinderen. Tegenwoordig werkt de vrouw echter alleen in en om haar huis en besteedt veel meer zorg aan het eten en andere huishoudelijke bezigheden, zooals verstelwerk, poetsen e.d.

Het werk van de kinderen op de boerderij, d.w.z. van de schoolgaande kinderen, beperkt zich tegenwoordig tot het voederen van het vee en het helpen in den

zomer bij den oogst. Het voederen van het vee geschiedt door de kinderen gedurende de maanden October tot en met April en vergt dan ongeveer drie uur tijds, variërend naar de omstandigheden; het gebeurt meestal 's morgens voor schooltijd (tusschen 6 en 9 uur) en 's middags na schooltijd (van 16 tot 19 uur). In den oogsttijd maken de kinderen, evenals de volwassenen, veelal langere dagen en helpen mee tot de duisternis valt; dit geldt zoowel het hooien en het oogsten van granen en voedergewassen als het rooien van aardappelen. Ten aanzien van de aardappelen is de hulp der kinderen voor de kleine boeren en de keuters welhaast een economische noodzaak; vooral in het Veen leidt dit nogal eens tot veel schoolverzuim.

De jongens werken van hun twaalfde of dertiende jaar af flink in het bedrijf mee. Voor de meisjes ligt het begin gewoonlijk wat later, bij het veertiende levensjaar.

De werkzaamheden in den loop van het etmaal variëren vanzelfsprekend naar het jaargetijde. Zij vullen echter den geheelen dag: 's zomers van ongeveer 4 tot 20 uur en 's winters van circa 5 tot 19 uur; in den drukken tijd werkt men 's avonds tot het donker wordt.

De vaste punten in de dagindeeling zijn de maaltijden: morgenboterham om half acht à acht uur, warme maaltijd op den noon en avondboterham om omstreeks zes uur. Soms, bij arbeid ver van de hoeve, wordt de boterham meegenomen. Men komt gewoonlijk tusschen acht en twaalf uur koffie drinken op de boerderij, tenzij de koffie op het land wordt gebracht.

Vaste punten van de dagindeeling geeft verder natuurlijk de verzorging van het melkvee, dat vrijwel op elke boerderij aanwezig is. De verzorging vormt 's morgens het eerste werk na een enkele boterham met een kop koffie en neemt tot het ontbijt allen tijd in beslag. Wanneer het vee ver van huis, in den polder, weidt, is deze verzorging soms zeer tijdroovend. Men bedient zich dan ook veel van fietsen en andere voertuigen of helpt elkaar door om de beurten te melken.

Inmiddels heeft de vrouw voor het ontbijt de zorg voor de voeding van het kleinvee en voor de kinderen en het gereed maken van de morgenboterham voor het geheele gezin. Daarna werkt de man op het land en de vrouw in huis.

Na het middagmaal pleegt de boer een uurtje te gaan rusten. Voor de vrouw is dat geen regel. Daarna werkt de boer weer op het land, waarna tusschen 17 en 18 uur het rundvee weer gemolken moet worden. Soms melkt men na de avondboterham, soms ervoor. De vrouw heeft ondertusschen in den loop van den middag het vee gevoederd, verstelwerk verricht en het avondbrood verzorgd.

In de avonduren verricht men nog wat werk bij huis of werkt nog op het land als dat zoo uitkomt in verband met het gewas. De vrouw heeft dan weer haar naaiwerk. 's Winters is het meestal 22 uur bedtijd, 's zomers om 23 uur. Als er in de avonduren nog wat vrije tijd is, wordt deze meestal pratend, lezend of naar de radio luisterend doorgebracht; dit is ook tijd, dat men gaat buurten, en, voor de jongelui, dat men gaat rondslechteren.

De landarbeiders zijn in feite zeer kleine boeren en hebben daardoor dezelfde dagindeeling, maar zij werken overdag noet op hun eigen bedrijfje, doch bij de grootere boeren, gewoonlijk in los verband. De dagelijksche arbeid duurt voor de landarbeiders 's zomers op zijn langst van 6 tot 21 uur, 's winters gewoonlijk van 8 tot 18 uur. De enkele vaste arbeider die er in Nijkerk is, heeft het geheele jaar door op Zaterdagmiddag na 18 uur vrij.

Op Zondag moet de inwonende knecht twee maal thuis komen om te melken, in den winter behoort dan ook het voederen van het vee tot zijn taak. Dit werk vergt ongeveer 5 uren, waarvan 3 's morgens en 2 's middags. Meestal is het zoo geregeld, dat de knecht eenmaal in de drie weken toch den geheelen Zondag vrij heeft; dit wordt geregeld met den boer en eventueele andere knechts onderling.

Op Maandag voor den middag mogen de knechts soms naar de markt. De verdere contractueele vrije dagen worden genomen naar het werk op de boerderij of, bij de vaste arbeiders, naar het noodzakelijke werk op het eigen stukje grond.

Want de uitwonende arbeiders bezitten alle land voor eigen gebruik, ongeveer 20 are meestal, dat dikwijls van den werkgever gepacht is tegen betaling. Het komt in Nijkerk weinig voor, dat de vaste arbeider rundvee bezit en dit op het land van zijn boer mag laten grazen; meestal bezit de arbeider slechts varkens en kippen, en die houdt hij bij zijn eigen huis, dat gewoonlijk niet verder dan dan 2 of 3 km van de boerderij staat.

De werkdag van den gewonen, niet agrarische arbeider (fabrieks- of gemeente-arbeider, pakhuisknecht e.d.) onderscheidt zich in weinig van de algemeene norm voor Nederland. Het werk ligt meestal tusschen half acht 's morgens en zes uur 's avonds, de fietstocht van een half uur of drie kwartier in elke richting inbegrepen. De meeste van deze arbeiders hebben bij hun huis, evenals de landarbeiders, een stukje grond om te bewerken, dikwijls alleen maar voor bloemen of groenten. Bijna allen hebben wat kippen en konijnen en voor liefhebberij vaak een hond of een duiventil. De bewerking van dit land en de verzorging van dit vee moet, voorzover vrouwen en kinderen het niet doen, natuurlijk in den vrijen tijd, dus 's avonds of op Zaterdagmiddag gebeuren. De kinderen gaan ook in deze gezinnen vroeg naar de fabriek of in een ambacht, zij werken echter inde schooljaren niet.

Ook bij de middenstanders en ambachtslieden is weinig te bespeuren, wat niet algemeen voor Nederland geldt. Natuurlijk werkt hier, zooals overal elders, indien noodig de vrouw van de winkelier mee; soms ook is de hulp der kinderen op drukke dagen onontbeerlijk.

Wat de groep der ouden van dagen betreft, zij werken op de boerderij mee, zoo lang ze kunnen loopen. Natuurlijk hebben ze dan lichte karweitjes te doen.

Het gezin als consumptieve eenheid

Allereerst enkele opmerkingen met betrekking tot het *huizentype*.

In Nijkerk vindt men bijna uitsluitend woningen, die bestemd zijn om één gezin te huisvesten. Het grootste deel van deze woningen is aan den kleinen kant. Buiten de „villawijk” en de boerenwoningen zijn er in de veste drie woningtypen: de oude patriciershuizen met vele, ruime kamers; het type met keuken, woonkamer, mooie kamer en eenige slaapkamers; en het type met keuken, woonkamer en eenige slaapkamertjes boven. Het laatste woningtype wordt vooral bewoond door arbeiders en kleine luiden. Het tweede type, de middenstandswoning, is ruimer gebouwd, heeft gewoonlijk een kamer meer, maar lijkt overigens op een arbeiderswoning en gaat er, bouwkundig gezien, vrij geleidelijk in over.

In de veste zijn evenwel ook nog kleinere woningen te vinden, van het type woonkamer-keuken. Bovendien waren er vroeger aan den Koetsendijk een aantal zeer slechte woningen, die echter zijn opgeknapt. In Jan Pjassesteeg staan nog een dertigtal onbewoonbaar te verklaren woningen.

Woningbouw krachtens de Landarbeiderswet heeft in Nijkerk niet plaats gehad. Wel is er woningwetbouw geweest, n.l. in 1910 en 1921/22, in totaal een 140 woningen, waaronder het Coolhaaspark onder Holkerveen.

„Huisen Hof” en „Patrimonium”; de woningen van de laatste vereeniging zijn thans in beheer bij de gemeente.

De arbeiders wonen over het algemeen in huurwoningen; alleen in de Raadhuisstraat vindt men veel arbeiderswoningen, die bij de bewoners in eigendom zijn. Het maakt bij de huurwoningen geen verschil uit, of zij eigendom zijn van een woningbouwvereeniging dan wel van particulieren. Ook is het woningtype weinig aan veranderingen onderhevig geweest, daar men gebonden was aan een bepaalde frontbreedte. Er is thans een streven de frontbreedte te vergrooten, waardoor het woningtype verbeterd zou kunnen worden.

Volgens het in 1944 te Arnhem verloren gegane Verslag over de woningtoestanden in de Geldersche Vallei en een deel van de Veluwe, van de hand van de maatschappelijke werkster Mejuffrouw A. Messchaert, waarin ook de toestanden op het

platteland om Nijkerk werden beschreven, waren de woningtoestanden buiten de veste slechter dan daarbinnen. Dit is begrijpelijk, aangezien buiten de veste het type van de kleine boeren- en arbeiderswoning overheerscht. Vooral in Nijkerkerveen was de situatie slecht; aldaar waren, evenals in het westelijk deel der Geldersche Vallei, nog vrij veel bedsteden in gebruik, uit gebrek aan slaapruijnte. Ook op het zandgebied treft men nog bedsteden in de huizen aan, zelfs in de boerderijen, waar ze langzaam worden vervangen door ledikanten. De nieuwe boerderijen hebben alle gewone slaapkamers.

De bewoning van de huizen op het platteland is niet slecht. Integendeel, volgens het hierbovengenoemde verslag kan men zelfs spreken van een woonbeschaving in dit gebied, die gunstig afsteekt bij die in het gebied van de Grootte Rivieren en op de noordelijke Veluwe. Deze uit zich in modernere meubelen, het veelvuldig voorkomen van electrisch koken en een hogere waardeering en een beter onderhoud van de privaten. Afgezien van den huidige woningnood kan in de Geldersche Vallei en op den rand van de Veluwe ook niet worden gesproken van overbevolking der woningen, zooals op de noordelijke Veluwe (90%). Tot dezen relatief gunstigen toestand heeft ook Bijgedragen de bouw van arbeiderswoningen van een weliswaar ietwat steedsch type (Coolhaaspark), die evenwel niet duur zijn (ten hoogste f 2,75 per week) en zelfs goedkooper dan in Barneveld en verder zuidelijk.

De boerderijen in Nijkerk, wier type in hoofdstuk IV werd beschreven als het ruime halletype, hebben in den polder in den regel vrij veel kamers, worden er goed onderhouden en maken, hoewel ze vrij oud dus ouderwetach en soms vochtig zijn, een goeden indruk. Dit geldt ook van de hoeven in Achterhoek en Veenhuizen. De kamers hebben flinke afmetingen en er is voldoende slaapgelegenhed. Verscheidene van de boerenhuizen zijn gemoderniseerd, doch veelal is de ventilatie nog gebrekkig, zoodat gebrek aan licht en een grootte vochtigheid vaak een bedompte sfeer in de huizen schept.

In Nijkerker- en Holkerveen zijn de woonruimten kleiner, er komen, gelijk gezegd, wegens ruimtegebrek nog bedsteden voor. De boerderijen maken een primitieven indruk, ondanks de kennelijke zorg voor orde en properheid. De goede kamer, die meestal wel aanwezig is, wordt zelden gebruikt. De huizen zijn ook vaak slecht gebouwd, met weinig ventilatie en zonlicht; het gevolg is weinig gezelligheid en fleur. Dit komt ook, doordat de kleine boertjes hier weinig om hun huis geven.

Beoosten den Buntwal zijn de boerderijen weer grooter. Onder Slichtenhorst, Driedorp en Wullenhove liggen enkele zeer oude hofsteden, waarvan sommige door onvoldoende onderhoud een vervallen indruk maken. De woningtoestanden zijn hier echter niet slecht. Sommige hoeven zijn voorzien van een goed verzorgd, nieuw gebouwd woonhuis.

Naar den kant van Appel zijn de boerderijen weer kleiner, maar beter verzorgd dan die te Nijkerkerveen en veelal ook iets royaler gebouwd. Behalve de grootere ontginningsbedrijven-in-eigendom zijn er ook kleinere zeer eenvoudige hoeven onder.

Vrijwel alle woningen in de gemeente zijn, hetzij binnen hetzij buitenshuis, van een privaat voorzien. De afvoer der faecalien geschiedt echter meestal door de bewoners zelf, omdat deze een grootte bemestingswaarde hebben in eigen het bedrijf. Ook het afval aan etensresten wordt, zeer vaak nog gebruikt, n.l. als veevoeder. Het is dan ook begrijpelijk, dat de gemeentelijke dienst voor vuil- verwijdering in 1938 slechts bij ongeveer een kwart van het inwonertal huisvuil en faecalien behoefde weg te halen.

De zorg van het huis is, zooals reeds bleek, over het algemeen goed. Dit blijkt b.v. uit de tamelijk strenge handhaving van de scheiding tusschen de woon- en keukenruimte aan den eenen kant en de mooie kamer aan den anderen kant. Er zijn zowel gezinnen, die 's winters de mooie kamer regelmatig bewonen, als gezinnen, die 's zomers in het bakhuis en 's winters op de deel wonen. Het huis wordt voorts goed schoongehouden, veelal beter dan het lichaam, naar men zegt. Typisch is, dat in Nijkerkerveen, waar vijftien jaar geleden de stofzuiger nog

vrijwel onbekend was, thans in verreweg de meeste huizen zoo'n instrument wordt aangetroffen; dit is vooral te verklaren als gevolg van het uit werken gaan van de meisjes in gezinnen te Amersfoort en het Gooi.

Over de *kleeding* valt niet veel bijzonders te melden. De oude Nijkerksche kleeding is vrijwel verdwenen, men ziet alleen nog wel wat boerinnen met Veluwsche kanten mutsen, vooral in het Zuidoosten der gemeente ('s Zondags in de kerk in Driedorp). Over het algemeen draagt men gewone moderne kleeding, die te Nijkerk of Amersfoort is gekocht (zie hoofdstuk VII). Voor het werk gebruiken de mannen algemeen de overall, of ook de bekende manchester werkkleeding, die als gevolg van den oorlog met vele lappen is versierd. Men kent verder het opknappertje; als zoodanig doet meestal een oud Zondagsch pak dienst; men gaat er b.v. wel mee op bezoek bij den onderwijzer. En tenslotte draagt men op Zondag met zorg gekozen, goed onderhouden kleeding van meer steedsche snit; hierin gaat men ter kerke.

Het onderhoud van de kleeding is de taak van de vrouw, welke gedurende de middag- en avonduren pleegt te worden vervuld.

Het gezin als sociale eenheid

Omtrent de verhouding der geslachten voor het huwelijk kan worden opgemerkt, dat de jongens en meisjes gewoonlijk al vroeg met elkaar „gaan loopen”, te vroeg om zich daarna te kunnen verloven. Trouwens, de officieele verloving is in Nijkerk wel bekend, doch verre van algemeen; zij is thans doorgedrongen onder den middenstand en de hoogere kringen en begint navolging te vinden in boerenkringen. Als de verkering begint, zijn de ouders er meestal tegen, doch het gevolg hiervan is, dat de ontmoetingen dan in het geheim plaats hebben. Van een speciale plaats van samenkomst is geen sprake, men vindt elkaar zoo toevallig, vooral in het mildere jaargetijde.

Dat de omgang van jongens en meisjes, het „scharrelen”, een abnormaal groote plaats in de besteding van den vrijen tijd inneemt, wordt door elken berichtgever bevestigd. De eene oordeelt, dat het weinig kwaad kan, dat er weinig andere afleiding is, dat de kinderen vroeg wijs zijn doordat zij hun ouders op bezoeken vergezellen; andere zeggen, dat de gesteldheid van het landschap zich tot intimiteiten leent, dat de ouders onvoldoende opletten of vroeger zelf het voorbeeld hebben gegeven.

In elk geval leidt de helft van de verkeerungen vroeg of laat tot een gedwongen huwelijk (Nijkerk 67% van de eerstgeboorten, Nederland 57% binnen 9 maanden na de datum van de huwelijksluiting). De intellectueelen en geestelijke leiders te Nijkerk zien dit wel als een gevolg van een laag zedelijk peil, juist omdat de oude gebruiken in Nijkerk reeds lang zijn uitgesleten en de gemeente reeds vroeg werd ontsloten. Ook de jongeren beschouwen de gedwongen huwelijken als ongewenscht, praten ze niet goed, maar trachten ze beperkt te zien tot de lagere volksgroepen, wat niet heelemaal opgaat. Men kan alleen zeggen dat het aantal gedwongen huwelijken onder de Rooms-katholieken veel geringer is; behalve de strenge kerkelijke tucht speelt bij deze groep ook de sociale positie een rol: het zijn meest gezeten boeren en middenstanders. Ook onder de Gereformeerden heeten gedwongen huwelijken betrekkelijk zeldzaam te zijn, eveneens vanwege het groote aandeel der middenstanders in deze groep. De gegevens laten geen definitieve uitspraak toe.

Geschiedt jong trouwen meestal, omdat het noodzakelijk is, en laten de aanstaande ouders elkander slechts zelden in de steek, er komen ook veel verkerungen voor van zeer langen duur. Soms blijft men elkander wel tien jaar of langer trouw, tot eindelijk de omstandigheden het sluiten van een huwelijk toelaten.

Wat de maatstaven bij de keuze der echtgenooten aangaat, kan als bijna zeker worden aangenomen, dat de lichamelijke kenmerken als zoodanig verreweg het meest belangrijk zijn. Dit is een zeer algemeene maatstaf, maar zij wordt duidelijk

merkbaar toegepast, zooals bleek bij gesprekken over een aanstaand huwelijk, bij de beoordeeling van de geslachten wederzijds e.d. Natuurlijk geldt bij de boerenbevolking in het bijzonder de eisch, dat er getrouwd moet worden met iemand, die goed meek kan en opgewassen is tegen het boerenleven. Maar ook bij andere bevolkingsgroepen bevestigt men algemeen, dat de lichamelijke kenmerken het eerste komen en van het begin af den doorslag geven bij de keuze der echtgenooten.

Onmiddellijk hierop volgt echter ongetwijfeld de maatstaf van de religieuze gelijkheid. Huwelijken tusschen protestanten en Rooms-katholieken worden als onmogelijk beschouwd. Maar ook tusschen Hervormden en Gereformeerden worden niet veel gemengde huwelijken gesloten (tabel 82).

Tabel 82: Huwelijkskeuze naar den godsdienst te Nijkerk 1935/38. (C.B.S.)

Kerkelijke gez. van den man	kerkelijke gezindte der vrouw						Totaal
	Ned. Herv.	Gere- form.	ov. Prot. gez.	R.-K.	Isr.	geen gez.	
Ned. Herv.	252	19	1	1	-	2	275
Gereformeerd	17	103	-	-	-	-	120
ov. Prot. gez.	-	-	-	-	-	-	-
R.-Katholiek	1	-	-	13	-	-	14
Israëliet	-	-	-	-	6	-	6
geen gezindte	2	-	1	-	-	5	8
tezamen	272	122	2	14	6	7	423

Bij een gemengd huwelijk staat wel meestal een der partijen zwakker op zijn beenen en geeft toe, d.w.z. gaat over naar de kerkelijke gezindte van de andere partij. Hierdoor zijn bovenstaande cijfers geïflatteerd. Toch komen gemengde huwelijken niet veel voor. De Rooms-katholieken houden zich over het algemeen het sterkst apart.

Een verdere belangrijke maatstaf vormt de financieele toestand of liever de stand, het beroep van de vader van de bruid en van de vader van den bruidegom. Bij de boerenbevolking is er een zekere gradatie, waarbij de financieele positie een woordje meespreekt. Velen noemen dan ook „geld bij geld en soort bij soort” de eerste maatstaf bij de keuze der huwelijkspartners.

In den boerenstand trouwt men het liefst met een boer, zooals men omgekeerd bij de burgerij niet graag ziet, dat met een boer wordt gehuwd. In de veste, waar men het standgevoel nagenoeg ontkent, kan men zich toch slecht voorstellen, dat een middenstander met een persoon uit de arbeidsgroep zou huwen en dat een lid van de „upperten” zich met de middenstand zou lieeren. Het standsbewustzijn moge op het gebied van het verenigingsleven en in de kerk niet sterk doorwerken, bij de huwelijkskeuze speelt het wel degelijk een rol. Als volgende maatstaf geldt wel de band, welke wordt gevormd door de gemeente van herkomst, ja in het geval van Nijkerkervee zelfs door de buurtschap.

Uit tabel 83 blijkt, dat van de in de jaren 1935-1938 te Nijkerk gehuwde en aldaar woonachtige mannen er 62,8% een vrouw trouwden uit de gemeente zelf, althans daar woonachtig en 17,9% een vrouw uit een der aangrenzende gemeenten alsmede 4,3% een uit Amersfoort. Voor de te Nijkerk in die jaren gehuwde, ter plaatse woonachtige vrouwen waren deze percentages, wat haar echtgenooten aangaat, resp. 60,8, 20,9 en 2,9%. Van de bruiden kwamen dus 15,4% en van de brudegoms 14,9% van buiten de naaste omgeving. Dit verschijnsel van de betrekkelijk nauwe begrenzing van het areaal van huwelijkskeuze kan aan de hokvastheid der Nijkerkers worden toegeschreven. Als dat juist is, zal er eenige verandering in verwacht kunnen worden als gevolg van de industrialisatie van Nijkerk en van den tweeden wereldoorlog.

Tabel 83: Woonplaats der te Nijkerk huwendes in de jaren 1935/1938 (C.B.S.).

vrouwen uit:	te Nijkerk wonende mannen	mannen uit:	te Nijkerk wonende vrouwen
Nijkerk.	189	Nijkerk.	189
Putten	22	Putten	20
Barneveld	13	Barneveld	30
Hoewelaken.	11	Hoewelaken.	12
Amersfoort.	13	Amersfoort.	9
Hoogland	8	Hoogland	3
Utrecht/A' dam/Haarlem .	6	Utrecht/A' dam/Haarlem.	11
overig Gelderland . . .	13	overig Gelderland . . .	8
overig Nederland. . . .	26	overig Nederland. . . .	29
tezamen	301	tezamen	311

Binnen de gemeente is verder nog opvallend, dat men in Nijkerkerveen niet graag een huwelijk met iemand uit Nijkerk ziet; men zoekt dan nog liever een levensgezel(lin) in het Westen of het Zuiden. Het feit, dat veel Veenders in Amersfoort werken, beïnvloedt uiteraard hun huwelijkskeuze. Dit voert naar de volgende maatstaf, de band van het beroep. Deze behoort in feite niet het laatst genoemd te worden, want hij spreekt natuurlijk sterk mee. Men kan daarbij niet terugrijpen op concrete cijfers, daar in de huwelijksacten de meeste vrouwen „zonder beroep” worden genoemd. Maar wanneer de vader landbouwer is, kan men wel aannemen, dat er meestal een boerendochter huwt en dan is het beroep van den echtgenoot gewoonlijk „landbouwer”. Zoo is ook de fabrieksarbeid een band van beteekenis geworden.

Zooals uit tabel 27 in hoofdstuk VI kan worden afgeleid, is het oogenblik van het huwelijk in Nijkerk gemiddeld voor den man op iets lateren en voor de vrouw op iets jongeren leeftijd gekomen dan in het Rijk als geheel. Toch hebben er nogal wat late huwelijken plaats (mannen 25% 30 jaar en ouder in 1937/1938), omdat men soms lang heeft moeten wachten op een boerderij of woning of op voldoende inkomsten. Daar staat tegenover, dat men in zeer vele gevallen jong „moet” trouwen en dan weet men het toch met de inkomsten wel voor elkander te krijgen.

De leeftijd van de zelfstandig wording van den man is door de industrialisatie te Nijkerk verschoven. De arbeiders zijn meestal 24 of 25 jaar, als ze huwen en hebben dan hun inboedel vaak door sparen verworven. Middenstanders worden wel zethaas om zelfstandig te kunnen worden. En boerenzoons kunnen, als ze voor twee borgen zorgen, soms een leening sluiten bij de boerenleenbank of bij een graanhandelaar of anderen particulier. Op de boerderijen trouwt voorts een van de kinderen gewoonlijk in, waarvoor soms een slaapkamer wordt bijgebouwd. In de meeste gevallen heeft het jonge gezin dus een bestaansmogelijkheid, als het gevormd wordt.

Verbreking van een huwelijksverhouding komt in Nijkerk zeer zelden voor. Ook al komt men op ongewone manier aan elkaar, dan nog is de huwelijksrouw algemeen. De godsdienstige overtuiging speelt daarbij uiteraard een rol van beteekenis.

Van praenatale zorg ziet de gewone vrouw in Nijkerk het niet in, zoodat de taak van den medicus op dit gebied belangrijk is, daar vooral de bijzondere gevallen aandacht vereischen. Oude gebruiken zijn er op dit gebied niet meer; vijftien jaar geleden schijnt nog gegolden te hebben, dat men in de periode van de zwangerschap geen koud water mocht drinken en geen middageten gebruiken, maar deze dingen worden thans niet meer in acht genomen. Abortus provocatus komt tegenwoordig zelden meer voor, tien jaar geleden helaas nog tamelijk dikwijls.

Bij de geboorten komt thans geen baker meer te pas. Ook de hulp van een vroed-

vrouw wordt steeds minder ingeroepen; men is steeds meer ingesteld op de komst van een arts bij de bevalling. Ook wordt steeds meer gebruik gemaakt van de hulp van een kraamverzorgster, die ten getale van 7 (gediplomeerd) in Nijkerk, Putten, Zwartebroek, Hoogland en Barneveld werken (van Nijkerk Uit) onder de auspiciën van de afdeling van het Groene Kruis. Vooral in Nijkerkerveen ziet de vrouw de kraamverzorgster gaarne komen, om van de vacantie-in-bed te kunnen genieten. De cursus van kraamverzorgster te Nijkerk geniet dan ook groote belangstelling (6 a 12 leerlingen).

In het wijkgebouw van het Groene Kruis, dat te Nijkerk geen concurrentie van andere dergelijke vereenigingen ondervindt, wordt iederen Woensdagmiddag een zuigelingenconsult gehouden door een arts uit Amersfoort. Hiervan wordt veel gebruik gemaakt.

Geboortegebruiken zijn er thans ook niet meer. Kort voor 1940 kwam het echter nog voor, dat er bij de geboorte voor een krentebrood werd gezorgd, dat weken lang bewaard bleef zonder te bederven, n.l. in een blikken trommel.

Met de opvoeding der kinderen in het gezin is het, naar het inzicht van de plaatselijke onderwijsautoriteiten en de geestelijke leiders, te Nijkerk niet best gesteld. Er wordt geklaagd, dat er veel te weinig doelbewuste opvoeding plaats vindt in de gezinnen, dat de ouders de ontwikkeling, van hun kroost te veel op haar beloop laten. Bij de grootere boeren en sommige middenstanders wordt er nog wel zorg aan de opvoeding besteed, maar bij vele middenstanders worden de kinderen toch verwend of te slap aangepakt. Vooral, wanneer het kind in het bedrijf begint mee te helpen of inkomsten gaat opleveren, durft men niet veel gehoorzaamheid en tucht meer vragen.

Het grootste deel van de opvoeding komt derhalve te rusten op de school, de catechesatie en de onder kerkelijke leiding staande vereenigingen. Het is daar, dat tucht en orde worden bijgebracht en gehoorzaamheid wordt ingeprent. Dat is geen gemakkelijke taak, bij de geringe medewerking in de gezinnen krijgen de leiders de kinderen vrijwel als „ruw materiaal“ voor zich.

De inwonende grootouders hebben over het algemeen weinig te zeggen over de kleinkinderen. Hun taak bij de opvoeding is derhalve gering.

Het loon van een werkend kind wordt gewoonlijk afgedragen, „op tafel gelegd“. De ouders plegen een deel als zakgeld terug te geven. Ook komt het voor, dat de ouders van het afgedragen loon een deel afzonderen (en soms op de spaarbank zetten) met het doel daarvoor later bij het huwelijk een koe of het linnenuitzet te kunnen bekostigen. Het kan dus niet worden gezegd, dat de ouders de kinderen niet zouden helpen bij het verwerven van de economische zelfstandigheid: in dat opzicht wordt het nageslacht het voorbeeld van spaarzin gegeven. In dit verband is voorts duidelijk, dat de jongen of het meisje zelfstandig wordt, zoodra het huwelijk wordt gesloten of het ouderlijk huis wordt verlaten om elders een betrekking te aanvaarden; immers dan is er van afdracht van het verdiende loon geen sprake meer en wordt ook vaak al het spaargeld besteed voor het uitzet.

Het spreekt wel van zelf, dat een van de kinderen het ouderlijk boerenbedrijf of de ouderlijke zaak overneemt. De ouders doen echter in den regel hun uiterste best om de andere kinderen aan een niet minder goed bestaan te helpen; dit geldt bovendien voor de arbeiders. Ofwel wordt getracht voor de zoons een dergelijk boerenbedrijf te koopen of te pachten, resp. een winkelzaak van gelijke betekenis in het stadje te stichten als voor den erfgenaam van het eigen bedrijf, of men getroost zich financieele offers om de kinderen een goede opleiding op de ambachtsschool of anderszins te geven. Voor de middenstandskinderen bestaat b.v. de gelegenheid in het bedrijf van Callenbach geschoold te worden. De boeren zien voor hun kinderen in den regel geen andere toekomst dan die op een boerenbedrijf; voor de keuze van een industrieel beroep voelen zij nog weinig.

Onvolwaardige en gebrekkige kinderen groeien aanvankelijk gewoonlijk mee op in het gezin. Achterlijkheid wordt meestal laat ontdekt (zie hoofdstuk IX), veelal pas op school. Indien de financieele middelen het toelaten, wordt de school voor buitengewoon lager onderwijs te Amersfoort ingeschakeld. Ook doofstomme en

andere gebrekkige kinderen worden zoo mogelijk in de daarvoor bestemde inrichtingen ondergebracht. Het komt echter nogal eens voor, dat debielen en lichamenlijk gebrekkigen, uit een verkeerd inzicht in de beteekenis van het buitengewoon lager onderwijs, worden thuis gehouden. Voor het overige worden de gebrekkigen, althans op straat, niet met bijzonder veel gevoel behandeld, zooals blijkt uit tal van scheld- en minder vleierende bijnamen in het plaatselijk spraakgebruik.

De ouden van dagen worden voor het overgrootste deel thuis verzorgd. Het is gewoonte, dat men blijft werken, tot de gezondheidstoestand dat verder belet. Dikwijls trekt men bij een der kinderen in, in een eigen vertrek; soms wordt er ook een huisje voor de oude generatie gezet op het erf bij het grootte huis; in enkele gevallen wordt ook verhuisd naar een woning in de veste. Die ouderen, die bij de kinderen intrekken, plegen, wanneer er eenig spaargeld is, daarvan regelmatig een kleine som in het gemeenschappelijk huishouden bij te dragen. Over het algemeen wil men het oude milieu niet verlaten en betoont men zich hokvast. In het algemeen is er afkeer tegen naar „het huis" te vertrekken.

Niettemin is het, met dezen term bedoelde, van 1860 dateerende „Oude-Mannen en vrouwenhuis der Gereformeerde Geërfden" aan het Vetkamp, dat onder Hervormde hoede staat, nog steeds bewoond door ouden van dagen. Daarnaast dienen tot verzorging van de oude generatie het Rooms-katholieke St. Josephgesticht der Zusters van Onze Lieve Vrouwe van Amersfoort (gesticht in 1856) en het rusthuis voor hulpbehoevenden van de Gereformeerde Kerken, aan den Amersfoortschestraatweg (geopend in 1924). In 1930 waren in deze drie inrichtingen 143 personen (70 mannen en 75 vrouwen) gehuisvest, in 1947, 136.

De saamhoorigheid van het gezin in Nijkerk is groot. Men hangt erg aan elkaar. Inwonende knechts en meiden worden, zeker in de agrarische kringen, daarbij als leden van het gezin beschouwd; zij eten dan ook mee aan tafel.

De saamenhoorigheid uit zich bij het naar de kerk gaan; men doet dat, althans zoolang de kinderen klein zijn, als gezin. Later gaan de kinderen met elkaar of met vrienden en vriendinnen ter kerke. Voorts uit de saamenhoorigheid zich door de krachtige hulp van de familieleden onderling, vooral het elkander vooruit helpen, en uit het veelvuldig elkander bezoeken om te praten en elkander van alles op de hoogte te houden; de belangstelling voor familie wapens, in het bijzonder onder den middenstand, is mede symptomatisch. Het familiebezoek geschiedt gewoonlijk op Zondag. Terwijl aan den eenen kant het contact met de familieleden door de fiets en de busverbindingen beter is geworden, en dus grooter is er toch onder de jeugd een neiging om den Zondag niet in Nijkerk en niet bij familie door te brengen. Ook op de avonden in de week, die anders in gezinsverband plegen te worden doorgebracht, valt het moeilijker de jongeren thuis te houden.

Deze doorbreking van de gezinssamenleving te Nijkerk vormt een groot vraagstuk. Hierover zal in hoofdstuk IX nader worden gesproken. Hier mogen reeds worden vermeld de pogingen van de Nijkerksche afdeling der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen filmavonden te organiseeren om de jongeren, die kennelijk aan de talrijke kerkelijke vereenigingen niet meer voldoende ontspanning vinden, op te vangen; ook zorgt deze organisatie voor tooneelavonden, waar met eigen krachten of menschen van buiten af wordt gewerkt. Het zijn vooral de middenstanders, ambtenaren en arbeidersleiders, die voor deze nieuwere vormen van ontspanning enthousiast zijn. Het verzet van kerkelijke zijde tegen dit nieuwe berokkent echter moeilijkheden en scheidt gevaren.

De buurtgemeenschappen

De buurtgemeenschappen in de gemeente Nijkerk stoelen in de eerste plaats op een geografische basis. Dit blijkt vooral uit het voorbeeld van Nijkerkerveen, waar de buurtgemeenschap het sterkst is. Ook vindt men in de buurten veel dezelfde

namen, hetgeen op verwantschap wijst, terwijl ook de klassegemeenschap wel eens tot de buurtgemeenschap bijdraagt (kleinere boeren in Appel tegenover groote boeren in Slichtenhorst). Hoewel dus allerlei factoren samenwerken, vormt de geografische basis toch den grondslag van de buurtgemeenschap.

De saamenhoorigheid binnen de buurt komt tot uiting in het vereenigingsleven (vooral het kerkelijke) en, eenigszins, in de huwelijkskeuze, maar vooral in den omgang. De buurtgemeenschappen, die binnen de gemeente naast die van de veste, werden aangetroffen, zijn de volgende:

- a. Nijkerkerveen. Hier is een sterke afzondering ten opzichte van Nijkerk, blijkend uit een sterken socialen zelfstandigheidsdrang. De kerkelijke gemeente, de school (het schoolbestuur is thans geheel in handen van Veenders!), de middenstand zijn er de kernpunten van en bevorderen nog steeds de vorming van de buurtgemeenschap. — Daarentegen staan de Veenders meer gastvrij tegenover vreemdelingen; in dat opzicht heeft het contact met Amersfoort hier een totalen ommekeer der gevoelens teweeg gebracht.
- b. Holkerveen. Hier begint een buurtgemeenschap te groeien, ook ten opzichte van Nijkerkerveen, met de school als centrum.
- c. Achterhoek. Deze buurtschap is overwegend Rooms-katholiek en zoekt contact met Hoogland, dat eveneens van deze godsdienstige gezindte is. De buurt is te klein om een volkomen gemeente op zich zelf te kunnen vormen.
- d. Appel. Vooral het zandbedrijf hier veroorzaakt, dat een afzonderlijke groepering ontstaan is, die zeker zelfstandigheidsneigingen vertoont. De school en het evangelisatiegebouw (te Driedorp) concretiseeren deze aspiraties. Zoo wordt er weerstand geboden aan de pogingen het evangelisatiegebouw onder de Hervormde gemeente van Nijkerk te brengen: men wil niet verder gaan dan samenwerking, want er is in Appel een zeker eigen kerkelijk leven gegroeid.

De Holker en de Slichtenhorster boeren sluiten zich aan bij de bevolking van de veste. Vooral de Zondagsche kerkgang naar het stadje is er een uiting van. Toch vormen deze boeren ook ten opzichte van de stadsbewoners een afzonderlijke groep. Tegenover de boeren elders in de gemeente voelen zij zich echter de Nijkerksche boeren.

Conflicten tusschen de buurtgemeenschappen komen tegenwoordig niet meer voor, althans geen ernstige met gevolgen voor goed en bloed. Wel staat men politiek nog wel eens tegenover elkander, maar de bewaking van de meisjes in de buurt door de jongens tegenover toenadering van niet-buurtgenoten is thans van veel minder beteekenis dan vroeger. Vooral de fiets en de andere vervoersmiddelen hebben veroorzaakt, dat de hechtheid van de buurtgemeenschap zwakker werd en dat b.v. de jongens in een bepaalde buurt belangstelling aan den dag leggen voor meisjes in een andere buurt.

De buurtgemeenschap wordt gedragen door de jongere gehuwden, van 30 tot 40 jaar.

De gemeente als gemeenschap

Zooals nog in hoofdstuk X uiteengezet zal worden, onderscheiden de Nijkerkers zich tamelijk duidelijk van de inwoners der omliggende gemeenten. Vooral de tegenstelling met Earneveld en met Bunschoten Spakenburg is zeer groot. Toch ziet men, dat de maatschappelijke grenzen met de omgevende groepen niet scherp zijn. Met name in Nijkerkerveen en in Prinsenkamp en omgeving zijn er sterke aanwijzingen voor een versterking der banden binnen de buurt, resp. van de relaties met het over de gemeentegrens gelegen Voorthuizen, beide ten koste van de beteekenis der gemeentelijke gemeenschap.

Zoolang evenwel Nijkerk als gemeente blijft bestaan, zullen de daarin wortelende samenbindende krachten zich doen gevoelen. De overheidsinstanties, de verkeerskern, de marktfunctie, ten deele ook de sacrale functie, veroorzaken dat de gemeentenaren op de veste als centrum aangewezen blijven. En ook al groeit men maatschappelijk misschien wat uit elkaar, de banden met het centrum

zullen nimmer zoo geheel verzakelijken, dat de gemeentelijke gemeenschap als zoodanig verloren zal gaan. Immers, de veste is op zich zelf reeds zoo volkrijk en binnen de gemeente zoo invloedrijk, dat zij in de toekomst gemakkelijk de draagster van de gemeentelijke gemeenschap zal kunnen blijven. En voorts zal de beleving van het plaatselijk burgerschap in de gemeente steeds langs de wegen der gemeentepolitiek de belangstelling voor de gemeentelijke samenleving wakker houden.

In dit verband moge eenig licht worden geworpen op de politieke schakeering der gemeentelijke samenleving (tabel 84).

Tabel 84: Uitslagen der verkiezingen voor de Tweede Kamer, te Nijkerk.

	a.r.	c.h.u.	sg.p.	r.k.	lib.- v.d.	social.	c.p.n.	ov.	tot.
1933	1380	1569	327	342	115	613	3	69	4474
1937	1509	1474	264	318	136	743	20	87	4868
1946	1532	2168	377	428	96	1159	105	-	5954

De drie protestantsch-confessioneele partijen blijken in Nijkerk het overwicht te hebben (1933:73,2%, 1946 68,5%). Het aandeel van deze partijen in het totaal aantal uitgebrachte geldige stemmen, is een weinig dalende. Belangrijker is evenwel, dat er binnen deze partijen een duidelijke verschuiving optreedt naar de christelijke-historische unie. Men mag dit zien als een uitvloeisel van de economische en sociale verschuivingen in de gemeente, die weer een gevolg zijn van de opgetreden industrialisatie. Een ander symptoom daarvan is de toeneming van het aantal socialistische stemmen (1933:13,7%, 1946 19,5%), terwijl ook het aantal communistische stemmen sinds 1933 is toegenomen. In deze verschuiving naar links weerspiegelt zich ook de met de industrialisatie samenhangende immigratie.

Klassen en standen

Nadat de biologische, territoriale en staatsrechtelijke groepeeringsen in Nijkerk zijn beschreven, dient aandacht te worden geschonken aan de vraag, of de maatschappelijke verhoudingen bovendien nog gekenmerkt worden door het bestaan van klassen en standen, waarover hierboven slechts terloops sprake was.

In den regel worden met klassen bezitsklassen bedoeld, terwijl onder standen rangstanden worden verstaan. Past men dit spraakgebruik ook op de verhoudingen in Nijkerk toe, dan blijkt, dat er een tamelijk nauw verband bestaat tusschen het bezitscriterium bij de klassen en het rangcriterium bij de standen ter plaatse.

De voornaamste klasse, althans wat de ontwikkeling van het klassebewustzijn betreft, is in Nijkerk de arbeidersklasse. Deze groeide sterk door de industrialisatie en zal nog verder in kracht toenemen. Het bewustzijn van deze klasse uit zich niet zoo zeer tegenover de werkgevers. De verhouding tusschen werknemers en werkgevers is in Nijkerk n.l. niet zeer scherp. Toch is juist door de industrie het klassebewustzijn gegroeid, waaraan de geïmmigreerde Zaanse arbeiders deel hebben gehad: men merkt dat in het verenigingsleven (zangkoor Stem des Volks), de activiteit van de V.A.R.A. en van de bestuurdersbond ter plaatse; ook aan de verkiezingen, zooals boven bleek. In kerkelijke kringen is er over dit klassebewustzijn en den toenemenden aanhang van socialistische gedachten eenige bezorgdheid gekomen; men wijt er wel de toenemende onkerkelijkheid en onkerksheid aan en men schrijft aan de kringen, die socialistisch zijn of geworden zijn, andere zeden (meer echtscheidingen) toe. Inderdaad zijn er

militante socialisten, vooral in Nijkerkerveen (in het zoogenaamde „Roode Dorp”), die een open oog hebben voor de tegenstelling tusschen woord en daad bij de zoo „christelijke” Nijkerkers en die op grond daarvan de geheele kerk veroordeelen. En ook bij andere industriearbeiders, die in Nijkerk of Amersfoort werken, voelt men in gesprekken, dat zij de stedelijke sfeer leerden proeven en de kapitalistische methoden der groote bedrijven ondervonden. Daar echter in Nijkerk de verhoudingen in de bedrijven nog jong zijn, richt zich hier het klassebewustzijn nog niet tegen de werkgevers, doch veeleer tegen de kerk. Hier ligt een groot vraagstuk, waarvan de kerkelijke autoriteiten de diepte zullen kunnen peilen, wanneer zij zich spiegelen aan de ervaringen, die reeds sedert de vorige eeuw in andere Nederlandsche industriesteden zijn opgedaan.

Het bestaan van standen in Nijkerk wordt nog al eens ontkend, vooral door de intellectueelen en andere leiders ter plaatse. Men wijst er dan op, dat de menschen al heel gewoon met elkander omgaan en zich niet van elkander afscheiden in de kerk en in het vereenigingsleven. Nu moet erkend worden, dat vooral de boeren in Nijkerk in het minst geen neiging hebben de „heer” uit te hangen: zij werken, ook de groote boeren, alle in het bedrijf zelf mee en ze leven ook mee met hun personeel.

Wanneer men echter met de boeren en de burgers praat en zij zich eens geheel uitspreken, blijkt er wel degelijk standsgoed te zijn en komt er voor den dag, dat en waarom men zich als boer of anderszins anders en beter voelt dan de anderen.

Bij de boeren is het vooral het bezit van een eigen bedrijf van een bepaalde grootte, dat zelfverheffing bewerkstelligt. Een boer met 15 ha is uitgesproken de meerdere van een boer met slechts 5 ha; en dat niet alleen in eigen oogen, maar ook in die van den kleinen boer, hetgeen zich uit in een zekere serviliteit tegenover den grooten boer. Deze laatste toont zich op zijn beurt weer onderdanig tegenover den grootgrondbezitter, den „jonker”; ook al heeft hij niets met deze te maken, toch wordt hij met respect behandeld. Grondbezit maakt de menschen „gezien” en men spreekt er dan ook met trots over, dat men hier of daar een paar bunder grond in eigendom heeft liggen. Over het grondbezit wordt graag gepraat, men voelt ervoor; grond te bezitten is het ideaal van elken boer, want grondbezit maakt hem tot een onafhankelijk en vrij man, tot een man van beteekenis en tot een eerbiedwaardigen erflater voor zijn kinderen. Vandaar dat voor het standsgoed ook meetelt de afkomst, d.w.z. de omstandigheid, dat vader of grootvader grond heeft bezeten of zich als tabaksarbeider door hard werken tot grondbezitter heeft opgewerkt; deze omstandigheid vergeet men nimmer.

Is dus bij boeren het grondbezit beslissend voor het standsgoed, door deze menschen wordt dienovereenkomstig weinig waarde gehecht aan den graad van cultureele ontwikkeling, van beschaving en van kennis. Weliswaar staat de schoolmeester wel in aanzien en heeft hij een zekere autoriteit door zijn kennis en beschaving, de boerenstand ziet het onderwijzerschap toch lang niet zoo benijdenswaardig als het onafhankelijk boer-zijn. Ambtenaren beteekenen in de oogen van boeren dan ook niets, ja in feite wordt door hen op een ieder neergezien, die „zijn hand moet ophouden”, ook al heeft hij een boordje om en woont hij in een mooi huis.

De overheerschende beteekenis van het bezit, dat ten deele gecompenseerd kan worden door de afkomst, voor het standsgoed bij de boeren, maakt, dat deze menschen eigenlijk niet alleen een stand, maar ook een klasse vormen.

Ook in het leven van de vaste treden verschillende standen op. De maatstaf hiervoor is minder duidelijk te trekken dan bij de boeren, maar laat zich zoo ongeveer aanduiden met het beroep.

Er is een duidelijk onderscheid tusschen de intellectueele beroepen (arts, notaris e.a. academici), de fabrikanten en de hoogere gezagsdragers en ambtenaren aan den eenen kant, en de onderwijzers, kleinere ondernemers, lagere ambtenaren, bedrijfsleiders, hotelhouders, groote winkeliers en ambachtslieden

met eigen bedrijf aan den anderen kant 1). Deze groepen staan niet tegenover elkaar, vormen dus geen duidelijke klassen maar ze scheiden zich toch van elkander af. Dat valt niet dadelijk op, omdat de eerste groep in Nijkerk (nog) klein is: men spreekt in het stadje alleen van middenstanders en arbeiders als „standen“; de predikanten, de pastoor en de hoofdonderwijzers gaan met de geheele bevolking om en onderscheiden zich in het dagelijksch leven dus ook niet als stand. Maar als er sprake is van een huwelijk, wil men toch geld bij geld en soort bij soort hebben (men zie ook de passage eerder in dit hoofdstuk over de beteekenis van den toestand bij de huwelijkskeuze).

Den derden stand in Nijkerk vormen de onzelfstandigen, dus de kleine winkeliers, de kleine boertjes en keuters en de arbeiders. Ook in dezen stand komen echter nuances voor, welke echter bij gebrek aan tijd niet nader konden worden bestudeerd en vastgesteld. 2)

Naast het beroep kan in de veste ook aan het cultuurbezit, de cultureele ontwikkeling soms eenige beteekenis worden gehecht als maatstaf voor het standsgevoel. Men merkt dit echter slechts aan verschijnselen van ondergeschikt belang: „mevrouw“ zal b.v. altijd tot een ander zangkoor behooren dan haar dienstbode.

De oorzaken, die beletten of belet hebben, dat de hierarchieke indeeling der samenleving in Nijkerk zoo weinig duidelijk aan den dag treedt, zijn tweeerlei. In de eerste plaats is er een bemanteling door de kerkelijke organisaties en vereenigingen, die niet met standen rekening wil houden en dat inderdaad ook niet doet. En in de tweede plaats is de geheele samenleving in Nijkerk eigenlijk toch nog in een plattelandstadium, waar de traditie een groote, en moderne de moderne zakelijkheid een geringe rol speelt; dit maakt b.v., dat er uiterlijk nauwelijks tegenstellingen merkbaar zijn tusschen boeren en burgers. Zooals eerder in dit rapport en ook verderop nog zal worden betoogd, is de rust en de stabiliteit in Nijkerk echter, te beginnen in de economische sector der samenleving verbroken. Er groeien nieuwe verhoudingen, die ook op de standen terugwerken. Tot nu toe hebben de Nijkerkers gezamenlijk front gemaakt tegenover de vreemdelingen, die in de samenleving nu eenmaal de lakens uitdeelen of poogden te doen. Dat zal echter bij voortgezette industrialisatie en misschien zelfs ook, wanneer er niet meer industriele bedrijven in Nijkerk zouden worden gevestigd, in sterke mate veranderen; wanneer de arbeid van de menschen van karakter verandert, wijzigt zich hun psyche en wanneer de psyche een andere structuur krijgt, ondergaat ook het standsgevoel daarvan de invloed.

Maatschappelijk hulpbetoon

De laagste groep op de maatschappelijke ladder vormen de paupers. Nijkerk is zoo gelukkig in zijn midden nog zoo goed als geen vertegenwoordigers van deze groep te herbergen.

Natuurlijk is er in Nijkerk wel reeds zeer lang armenzorg. Deze wordt in hoofdzaak beoefend door de kerken en speelt zich derhalve overwegend in stilte af. De gegevens daaromtrent zijn dientengevolge schaarsch. De laatste decennia is het aantal gezinnen, dat vanwege de diaconieën ondersteund wordt, gering. De omstandigheid, dat dezelfde namen op de lijsten der gesteunden dikwijls terugkeeren, wijst erop, dat er in Nijkerk een groepje armen is, die niet in staat blijken te zijn een hogere sport op de maatschappelijke ladder te bestijgen.

1) Dr F. van Heek, Stijging en daling op de maatschappelijke ladder. 1945.

2) Wegens tijdsgebrek moest ook een onderzoek naar de stijging en daling op de maatschappelijke ladder te Nijkerk achterwege blijven.

Vereenigingsleven

In Nijkerk treft men zeker ver over de honderd vereenigingen aan. Het juiste aantal is niet nauwkeurig vast te stellen. Van een aantal die tot de belangrijkste gerekend kunnen worden, is nagegaan, wat in hoofdzaak haar doelstellingen waren. Het bleek, dat het aantal belangrijke economische vereenigingen, het aantal cultureele vereenigingen en het aantal sportvereenigingen in Nijkerk even groot is, n.l. elk ongeveer een veertig. Het aantal vereenigingen met een sociaal doel is half zoo groot.

Het groote aantal vereenigingen wijst erop, dat men in Nijkerk een groote behoefte heeft aan maatschappelijk contact en aan zelfstandigheid. Het vereenigingsleven is dan ook opgewekt, de leden toonen veel daadwerkelijke belangstelling, de vergaderingen worden druk bezocht. Dit is typisch voor Nijkerk, want in de omliggende gemeenten wordt juist dikwijls geklaagd over gebrek aan belangstelling. Ook financieel steunt men de vereenigingen flink, al wordt daarbij wel onderscheid gemaakt tusschen de vereenigingen, die van de kerk uitgaan (welke goed bedacht plegen te worden), en de andere vereenigingen (zooals het Groene Kruis).

Het vereenigingsleven is zeer bont geschakeerd, maar de kerkelijke verschillen, waarover in het volgende hoofdstuk nog gehandeld zal worden, beheerschen het beeld. De Hervormden, Gereformeerden en leden der Evangelisatie, alsmede de Roomsch-katholieken, hebben elk hun eigen verschillende jeugdorganisaties, vereenigingen voor volwassenen en diaconale kransjes. En dat niet alleen, doch de protestantsch-christelijke groepen hebben in Nijkerkerveen, Appel en Holkerveen nog weer afzonderlijke, van die in de veste los staande vereenigingen. Bijbellezen en zangkunst zijn de cultureele doeleinden, naaien en breien (voor de diaconieën) de sociale.

De vrijzinnigen en buitenkerkelijken hebben te Nijkerk hun eigen vereenigingen, die zich vooral met de sociale vraagstukken bezig houden, doch het cultureele werk daarbij niet uit het oog verliezen. De voornaamste vereeniging in deze groep is de afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, waarvoor ook velen uit rechtzinnige kringen belangstelling hebben. Een voorts moet genoemd worden de in 1943 opgerichte Nijkerksche volksuniversiteit. De Nutsafdeeling is opgericht en aanvankelijk geleid door de „upperen”, maar de middenstanders en ambtenaren voeren er thans den scepter. Ook de volksuniversiteit heeft vooral belangstelling van ambtenaren en middenstanders. De niet rechtzinnige arbeiders nemen een werkzaam deel in de werkzaamheden van beide instituten. De „upperen” steunt ze door lid te zijn.

Het groote aantal sportvereenigingen wijst niet alleen op een groote behoefte aan sport, maar is ook een gevolg van de kerkelijke invloeden. De Zondagheilgende en andere sportlieden staan tegenover elkander; de eerste hebben de steun van een gemeenteverordening, waar de anderen tegen aageeren.

Onder de vele economische vereenigingen schuilen een groot aantal plaatselijke afdelingen van landelijke stands-, vak- en andere organisaties met bijzondere economische doeleinden. Uiteraard spelen ook hier de kerkelijke verschillen een rol, doch hun invloed is hier niet zoo groot, daar de landelijke organisaties in hoofdzaak op het drie-zuilen-stelsel zijn gericht. Er zijn dan ook weinig Hervormde en Gereformeerde vereenigingen met een economisch doel naast elkaar. Bovendien zijn er ook verscheidene vereenigingen, waaronder de cooperaties, waarin Nijkerkers van alle kerkelijke schakeeringen samenwerken.

Slechts vier vereenigingen genieten een gemeentelijke subsidie, te weten de rijwielpadvereeniging, het fanfarecorps, de plaatselijke vereeniging voor vreemdelingenverkeer en de klokkenspelvereeniging.

Over de beteekenis van de vereenigingen voor de besteding van den vrijen tijd zal in hoofdstuk IX nog worden gesproken.

Overheid en plattelandsgemeenschap

De Nijkerksche overheid staat tegenover de maatschappelijke verhoudingen ter plaatse niet neutraal. Wat niet wil zeggen, dat zij er niet objectief tegenover zou staan. Zij vertegenwoordigt zelf evenwel de meening van de overgrootste meerderheid der bevolking, die van de orthodoxe Calvinisten. Officieel beperkt zich het overheidsingrijpen in de samenleving tot de verordening op de Zondagsheiliging doch practisch grijpt het natuurlijk verder door de geest, waarin het wordt uitgeoefend. Toch kan allerminst worden gezegd, dat de gemeentelijke overheid een scherp orthodox-Calvinistisch bewind voert. Integendeel, het gemeentebestuur gaat, zooals in hoofdstuk VII reeds uitvoerig werd aangetoond, voor het nemen van maatregelen, die de Nijkerkers en hun nageslacht een nieuwe toekomst moeten waarborgen. Maatregelen, die niet steeds de geestdrift der kerkelijke autoriteiten vermogen te wekken. Maatregelen ook, die ten gevolge zullen hebben, dat de plattelandssamenleving verder zal worden voortgestuwd in de richting van nieuwe secundaire bestaansbronnen, waardoor zij van karakter zal veranderen. De verantwoordelijkheid die het gemeentebestuur in Nijkerk draagt, is dan ook groot, grooter wellicht dan die van menigen gemeenteraad in de omgeving.

Samenvatting

De hoofdkenmerken van de sociale structuur in Nijkerk zijn blijkens het bovenstaande de groote beteekenis van de gezins- en familiale groepeerings, de opkomende invloed van de buurtgemeenschap, en de nog geringe differentiatie naar klassen en standen. Daarbij komt een sterke ontwikkeling van het verenigingsleven en een groote invloed van den godsdienst.

Zooals reeds in verschillende der hieraan voorafgaande hoofdstukken werd opgemerkt, is de samenleving in Nijkerk sedert eenige jaren onderhevig aan een fundamenteele structuurverandering. Ook in de sociale verhoudingen ter plaatse kon daarvan hierboven herhaaldelijk worden getuigd. De bestaande gemeenschappen binnen de groep zijn in gisting, er zijn tal van wrijvingsverschijnselen genoemd en aan het eind der beschouwingen werd gewezen op de invloed, die het beleid van de gemeentelijke overheid op de toekomstige ontwikkeling in dezen heeft.

IX DE LICHAAMELIJKE EN GEESTELIJKE WELSTAND

In dit hoofdstuk zullen enkele bijzondere sociale vraagstukken ten aanzien van de Nijkerksche bevolking worden besproken, welke zich groepeeren om den lichamelijken en geestelijken welstand van deze groep.

Gezondheid, ziekte en lichamelijke verzorging

In verband met hetgeen in het vorige hoofdstuk reeds werd opgemerkt over woninginrichting, zal het weinig verwondering wekken, dat het met de lichamelijke verzorging in Nijkerk over het algemeen nog niet zoo best gesteld is. Mededeelingen van medici, onderwijzend personeel en kruisverpleegsters kwamen altijd op hetzelfde neer: „De Nijkerker is zindelijk op huis en kleeding, maar niet op het eigen lichaam”.

Op het platteland zijn de gewone weerstanden, waaronder vooral de preutsheid, die moet worden overwonnen, speciaal bij de ouderen. De kleine kinderen gaan er veelal 's Zaterdags wel in de tobbe, maar op sommige plaatsen, met name Holkerveen, ontbreekt het nog al eens aan deze wekelijksche beurt en volstaat men met het wasschen van hoofd en handen. Ook in het stadje zelf vindt men buurten, waar eenige vervuiling geconstateerd werd.

Oppervlakkig zien de kinderen er frisch uit, maar bij navragen blijkt men het dikwijls zoo nauw niet te nemen. Op de scholen klaagt men steeds over ongewasschen en vieze leerlingen; men laat dan ook niet na hierop te wijzen, vooral in de buurtschappen. In de stad valt dit dikwijls wel mee, de Zaterdagse beurt blijkt daar meer normaal te zijn.

Des zomers gaan veel middenstandskinderen naar het zwembad aan het IJsselmeer. Er wordt in Nijkerk veel gezwommen. Genoemd worde de bloeiende Nijkerksche Watersport Vereeniging „Flevo”, die 's Zomers in het centrum van de belangstelling staat. Op de scholen wordt overwogen schoolzwemonderwijs te gaan geven. Vooral op de school in de Bagijnestraat is het aantal kinderen, dat zwemt, zeer groot. Wel zij opgemerkt, dat het zwembad aan het IJsselmeer enkele kilometers van de stad verwijderd ligt en men daarvoor dus wel is aangewezen op de fiets. Maar dikwijls kan men in den zomer een sleepkar vol kinderen naar zee zien trekken. Uit de buurtschappen, vooral uit het Veen, komt men 's zomers niet zoo gauw aan het IJsselmeer, in Appel wordt heelemaal niet gezwommen. In Nijkerkerveen wordt wel gezwommen in het „Pappenwater”, een vieze kolk, die voor dit doel ten eenen male ongeschikt is.

Is dus bij de jongeren wel de zin voor lichamelijke verzorging aanwezig en aangekweekt, de ouderen, vooral de boeren en arbeiders, wasschen zich weinig en oppervlakkig.

Er zal dus in de woningen meer gelegenheid tot lichamelijke verzorging moeten worden geschapen en ook een badhuis zou voor Nijkerk al een groote vooruitgang en zeker geen overdreven luxe zijn. Wel is er reeds in het Wijkgebouw van het Groene Kruis gelegenheid om een bad te nemen. Vooral middenstanders maken van deze schaarsche gelegenheid geregeld gebruik. Op de scholen en cursussen wordt zooals reeds gezegd, voldoende op lichamelijke verzorging gewezen, zoodat met den materieelen vooruitgang hierin wel veel te bereiken is.

Wat de kleeding betreft, deze wordt algemeen wekelijks verschoond. De toestand van de kleeding is nooit overmatig gunstig geweest en maakt uiterlijk een vrij armoedigen indruk, vooral die der kinderen. De spaarzaamheid en eenvoud ging dikwijls te ver, zooals velen zeiden. Op wat men heeft, is men erg zuinig. De werkkleeding van de plattelandsbevolking wordt wel gewasschen, wanneer het hard noodig is. 's Zondags komt men nog steeds proper te voorschijn en over het geheel gezien zijn de verkregen inlichtingen in dit opzicht dus vrij gunstig.

De tandhygiene is in Nijkerk zeker onder de norm. Al is er dan een lichte verbetering merkbaar, het is nog lang niet rooskleurig. De tandartsen hebben de

handen steeds vol. In vergelijking met Spakenburg en andere omliggende gemeenten is het misschien iets beter. De hulp van de school wordt noodzakelijk geacht (schooltandartsdienst). De jeugd van 18-19 jaar wil wel beter, maar dan is er meestal reeds veel verloren. Op het platteland is men al vrij jong de tanden kwijt en heeft men weinig initiatief in die richting.

Ook hier is het begrip voor hygienische eischen groeiende, maar de omstandigheden zijn veelal niet zoo, dat er directe verbetering komen kan.

De schoolhygiene gaf tot voor eenige jaren nog al eens reden tot klachten. Hoofdluis en vlooiën kwamen ook tijdens den oorlog nog vrij veel voor. Op de scholen in de buurtschappen waren regelmatig ontluisingen noodig en ook nu nog is men hier en daar niet tevreden. Een enkele maal komt op verzoek van het schoolbestuur een zuster voor controle. Op de school in Holk kwam kort geleden nog ongedierte voor, op de andere scholen is het niet zoo erg, maar toch zegt men algemeen, dat 10 op de 150 kinderen kort na den oorlog „iets op het hoofd" had.

In de buurtschappen komen de kinderen nu niet meer met bloote voeten op school. De hygiene van het schoolgebouw is in de geheele gemeente nergens abnormaal slecht. Verlichting, ventilatie en verwarming zijn bevredigend. Het probleem van de dagverlichting is hier en daar wel aanwezig, gedurende vele schooluren is er niet voldoende licht op de grootste helft der lessenaars. De toestand van de toiletten is soms slecht en ook de schoonmaak van de lokalen van eenige schooltjes is niet zooals ze zijn moest. Dit zijn echter uitzonderingen, die niet abnormaal zijn voor de plattelandsscholen.

Behalve de verplichte inentingën is er op de scholen nog geen vaste artsendienst, maar hierover is men reeds eenigen tijd doende.

In 1931 is het consultatiebureau voor lijders aan tuberculose geopend. Het is gevestigd in het Wijkgebouw van het Groene Kruis in het stadje en geopend iederen tweeden en vierden Dinsdag van de maand. Hiervoor komt regelmatig een dokter uit Apeldoorn. Dit consultatiebureau wordt vrij druk bezocht, er komen ongeveer 25 menschen per spreekuur.

Ook in Nijkerkerveen zal binnenkort een consultatiebureau geopend worden.

Er zijn nog deelen in de gemeente met onhygienisch werkende factoren. Zoo is het drinkwater in Nijkerkerveen nogal slecht. Slechte woningtoestanden heerschen zooals gezegd, in Jan Plassesteeg en ook in de stad aan de Erink, den Koetsendijk, Veenestraat en Spoorstraat, die tezamen met de algemeene overbevolking van deze woningen besmetting in de hand werken.

Scabies heerscht hier welig sinds den tijd van de Arnheemsche evacues en ongedierte komt ook hier en daar voor.

De vele pompen en putjes buitenaf zijn dikwijls de oorzaak van typhusgevallen, zooals in Nijkerkerveen, dat men algemeen wel als het meest primitieve deel der gemeente beschouwt (men zie hoofdstuk VIII). In de stad zelf is het drinkwater goed (waterleiding en nortonpompen), evenals de rioleering die op de Vaart uitkomt.

Van beroepsziekten is in Nijkerk weinig sprake. Er wordt wel door sommige arbeiders nachtdienst verricht, echter zonder schadelijke gevolgen.

Wanneer men hoort, dat er een tijd was, dat Nijkerk tweede stad was op het gebied van alcoholgebruik, is men licht geneigd hieraan speciale aandacht te wijden. Het alcoholgebruik was er echter voor den oorlog reeds sterk afgenomen en het is door den oorlog nog verminderd. Van misbruik van sterken drank is weinig meer sprake. Op den markttag wordt weliswaar nog een borreltje gedronken en treft men soms een dronkaard aan, maar openlijk blijkt er van drankmisbruik verder heel weinig.

In hoeverre geloof moet worden gehecht aan de verzekeringen van verschillende zeglieden, dater binnenskamers hier en daar stevig wordt gedronken, is onzeker. De duarte van sterken drank zal in ieder geval nog een groote rem zijn, al staan hier tegenover, ook al weer in de Veen, soms extra verdiensten van den oorlogstijd.

Er bestaan in Nijkerk een drietal drankbestrijdingsverenigingen, die misschien ook nog wijzen op veel voorkomend drankmisbruik in vroeger jaren.

Het begrip voor de hygienische eischen is, zooals bij de bespreking van de lichamelijke verzorging al werd geconstateerd, reeds meer aanwezig. Vooral op het platteland is men nog slecht toegankelijk voor nieuwe opvattingen.

Men is nog te veel geneigd licht en lucht buiten te sluiten; hieraan is echter ook vaak de economische toestand debet, want in de oorlogsjaren zijn vooral in Nijkerkerveen nogal wat huizen verbouwd om de toetreding van licht en lucht te bevorderen; ook zijn de bedsteden geleidelijk aan verdwenen.

Hier en daar worden nog ouderwetsche geneesmethoden gebezigd. Een plaatselijke „wonderdokter” is niet meer aanwezig, maar men weet wanneer men verstokt daarin gelooft, dergelijke lieden nog wel te vinden in Bussum en andere plaatsen; ook het belesen komt nog wel voor. Men is nog sterk aan het oude gehecht, maar de jongeren komen in elk opzicht verder. Met aandringen raadpleegt men wel een specialist, die in Ermelo of in Amersfoort te vinden is.

De kraamverzorgster wordt wel geaccepteerd; men geeft er het geld wel voor uit en vindt het ook wel een groote vacantie om op bed te liggen.

De voedselbereiding is bij de boerenbevolking niet erg secuur. Men kent erg weinig variatie in het menu. De waarde van fruit en groente ziet men nog niet in en van de bereiding van het laatste heeft men weinig idee. Ook is bij de jongere generatie veel verbeterd, scholing en voorlichting hebben hier veel toe bijgedragen. Nieuwigheden op huishoudelijk gebied worden maar langzaam aanvaard.

Heel verschillend wordt geoordeeld over de aanwezigheid van inteelt. Dat er eenige inteelt heeft plaats gehad, wordt wel aangenomen. Ook, dat tegenwoordige degeneratieverschijnselen mogelijk slechte gevolgen zijn van vroegere inteelt of alcoholisme. Degeneratieziekten komen dan ook voor. Het groote aantal debielen en het lagere intelligentiepeil worden ook onder genoemde slechte gevolgen gerekend. Maar zoowel de hokvastheid als de latere intelligentie van den Nijkerker zijn te weinig uitgesproken om hier verdere beschouwingen aan vast te knopen. Zeker is wel, dat tegenwoordig van inteelt nog maar weinig sprake is; eenig gebrek aan jong bloed en een zekere negatieve selectie, door het jarenlang wegtrekken van vele ondernemende en bekwame jongeren, zijn volgens vele zegslieden wel aanwezig.

Dat er bepaalde ziekten zijn, die relatief veelvuldig voorkomen, kan niet worden gezegd. Behalve degeneratieziekten vindt men een bonte schakeering van lichamelijke kwalen. Bij de landarbeiders komen nogal wat infectieziekten voor. Rheumatiek is verder op vele plaatsen met hoogen vochtigheidstoestand van de woningen, vooral in het stadje en naar den kant van het IJsselmeer, een vrij algemeene kwaal.

Sporadisch komt godsdienstwaanzin voor.

Er is geen sprake van een sterk voorkomen der tuberculose. Op de scholen zijn in de laatste jaren slechts enkele gevallen geconstateerd. In gevallen van tuberculose is er bij de menschen weinig begrip, zij willen zelf niet weg; financiële bezwaren spreken sterk mee.

De gezondheidstoestand van de vrouw laat, vooral in de arme gezinnen dikwijls te wenschen over. Bij de kleinere boeren werkt de vrouw mee. Het tempo der geboorten is vrij snel (men zie de statistieken in hoofdstuk VI). Ten aanzien van kindersterfte en doodgeborenen kunnen de geruststellende cijfers van hoofdstuk VI worden aanvaard. Meer kindersterfte vindt men in Nijkerkerveen, maar ook hier is in de laatste jaren veel verbeterd. Echte „sloven” komen veel voor, ook onder vrouwen van arbeiders en middenstanders.

Geestelijke ontwikkeling

Daar de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek betreffende „Intelligentieverhoudingen in Nederland 1935” voor lokaal onderzoek ongeschikt zijn, moet voor de beoordeeling van het intelligentiepeil hoofdzakelijk worden afgegaan op de mededeelingen, hierover verstrekt door het onderwijzend personeel.

Ook de opinie van medici en predikanten was als aanvulling van waarde, daar deze personen meer de algemeene belangstelling in praktische en theoretische problemen bij de bevolking op het oog hebben.

Maar hoe ook bekeken, het oordeel over het intellect der Nijkerksche bevolking is over het algemeen niet gunstig. Op 6 van de 10 scholen noemde het personeel het intelligentiepeil beneden de middelmaat. Men vergeleek daarbij meestal met een vroegere standplaats of, in de buurtschappen, met het stadje zelf.

Op een school in de stad, met kinderen hoofdzakelijk uit den gegoeden middenstand, was bij een test gebleken, dat het intelligentiepeil middelmatig goed was. Op de scholen in de buurtschappen Appel en Holk had men niet te klagen, terwijl het personeel van de R.K. school ook tevreden was. Klachten over gebrek aan belangstelling en slechte vorderingen kwamen vooral uit het Veen, 8% noemde men bepaald achterlijk. Ook op andere scholen in Nijkerk zelf vond men belangstelling en vorderingen zeer matig.

Het ontwikkelingspeil van de ouders is in de meeste gevallen niet hoog, zoodat de kinderen van huis uit geen groote hoeveelheden begrippen en voorstellingen meekrijgen. Het idioom is zeer beperkt.

De beoordeeling buiten schoolverband wijkt hiervan weinig af. Meer praktische problemen hebben wel belangstelling; hierover zal nog worden gesproken.

Het schoolverzuim is, vooral in de buurtschappen, een belangrijk euvel. De economische toestand brengt mee, dat vooral op de kleine bedrijven de hulp van de kinderen noodig is. In het Veen is het achtste leerjaar praktisch onmogelijk geworden, daar de kinderen zoo vlug mogelijk in het bedrijf moeten worden ingeschakeld.

Het ongeoorloofd verzuim bedraagt over alle scholen in Nijkerk ongeveer 100 gevallen per jaar, terwijl bij minder souplesse bij het geven van verlof daartoe dit aantal grooter zou zijn. Men heeft niet veel vertrouwen in de desbetreffende bepalingen. Meestal volstaan de kinderen met de zijdelingsche mededeeling dat zij thuis moeten blijven.

Landbouwverlof in het zesde en zevende leerjaar is mogelijk voor veertien dagen, maar men heeft veel moeite de kinderen terug te krijgen.

De belangstelling van de ouders voor het onderwijs is zeer slecht en gebrek aan medewerking is de algemeene klacht der scholen.

Achterlijkheid der kinderen wordt meestal op school pas ontdekt. Het is dan dikwijls moeilijk de ouders te overtuigen en over te halen om het kind individueel of buitengewoon lager onderwijs te laten volgen, waarbij ook het niet willen erkennen van het gebrek of de vrees voor hooge kosten een rol spelen.

Een tiental kinderen bezoekt de Koningin Emmaschool te Amersfoort (school voor christelijk individueel onderwijs). Sinds 1941 gaan er ook kinderen naar de openbare school voor buitengewoon lager onderwijs te Amersfoort. Aanvankelijk was er n.l. aan de openbare lagere school te Nijkerk een klasje als nevenschool, van het buitengewoon lager onderwijs in Amersfoort. Op deze school bleek geregeld 10% niet in staat het gewoon lager onderwijs te volgen; deze kinderen werden van Amersfoort uit getest. Op de andere instellingen van lager onderwijs zijn de schattingen van het aantal achterlijke leerlingen wel lager: Nijkerkerveen 8%, Holkerveen 5%, Hervormde school 3%, Gereformeerde school 2%. Er is een streven om de achterlijken zoo veel mogelijk naar het buitengewoon lager onderwijs te Amersfoort te sturen, waarbij nog veel weerstanden moeten worden overwonnen. In 1942 bezochten 12 kinderen deze school, in 1946 werden 22 achterlijke kinderen uit Nijkerk door den Veluwschen Autodienst regelmatig naar Amersfoort vervoerd. In 1945 gingen 2 kinderen naar het doofstommeninstituut te Rotterdam.

Op circa 14-jarigen leeftijd worden vele van de achterlijke kinderen in Nijkerk te werk gesteld, speciaal in de chocoladefabriek is voor hen een eenvoudige taak te vervullen.

Wat de bestemming van de normaal begaafde schooljeugd te Nijkerk betreft, werd beschikt over de bestemmingsgegevens van het Centraal Bureau voor de

Tabel 85: Bestemming der Nijkerksche lagere schooljeugd in 1939.

Richting	Totaal			waarvan vertrokken naar								
				een andere school voor g.l.o.				een school voor buitengewoon lager onderwijs 1)		een u.l.o. school		
O = openbaar				totaal		waaronder op het einde van het schooljaar						
P = Prot. Chr.	j	m	tot.	j	m	j	m	j	m	j	m	
R = Rooms Kath.												
T = Totaal												
a	O	1	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-
	P	2	3	5	2	1	1	-	-	-	-	-
	R	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	T	3	3	6	3	1	2	-	-	-	-	-
b	O	9	9	18	2	1	-	1	-	-	7	5
	P	17	9	26	4	1	-	-	-	-	7	3
	R	1	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-
	T	27	19	46	7	3	-	1	-	-	14	8
c	O	4	6	10	-	-	-	-	-	-	1	2
	P	74	77	151	1	3	1	-	1	-	4	2
	R	5	10	15	-	-	-	-	-	-	4	-
	T	83	93	176	1	3	1	-	1	-	9	4
d	O	14	15	29	3	1	1	1	-	-	8	7
	P	93	89	182	7	5	2	-	1	-	11	5
	R	6	11	17	1	1	-	-	-	-	4	-
	T	113	115	228	11	7	3	1	1	-	23	12

1) Dit zijn: scholen voor blinden, doofstommen, zwakzinnigen, slecht hoorenden, psych

2) Dit zijn: ambachts- en vakscholen, huishoud-, industrie- en vrouwenarbeidsscholen, technische scholen, teeken- en kunstnijverheidsscholen.

3) Dit zijn: gymnasia, h.b.s.-en, lycea, handelsdagscholen en middelbare meisjesscholen

4) Hieronder vallen o.a. land- en tuinbouwonderwijs.

5) Hieronder vallen o.a. de handelsavondschole en de avondnijverheidsscholen.

of werden afgevoerd wegens

een nij- verheids dag school 2)		een school voor voorbe- reidend hooger of middelbaar onderwijs 3)		ander voortgezet dag onderwijs 4)		avond- onderwijs 5)		licham- elijke of geestelijke ongeschikt- heid of overlijden		geen ver- der onder- wijs; andere of onbekende bestemming	
j	m	j	m	j	m	j	m	j	m	j	m
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	6	3
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	6	5
2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	65	71
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10
3	1	-	-	2	-	-	-	-	-	67	85
2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	6
1	2	-	-	2	-	-	-	-	1	71	76
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	10
3	2	-	1	2	-	-	-	-	1	73	92

pathen en lich. gebrekkigen.

zeevaart-, visscherij- en machinistenscholen, landbouwhuishoudscholen, middelbare

Statistiek voor het jaar 1939, Tabel 85 bevat de aantallen leerlingen, die in 1939 uit de leerjaren V (zie a), VI (zie b) en VII en hooger (zie c), alsmede in totaal (zie d) vertrokken zijn.

Uit het vijfde leerjaar blijken slechts twee meisjes de school definitief verlaten te hebben, waarschijnlijk de eenige leerlingen, die niet meer leerplichtig waren, haar tijd op de schoolbanken uitgezeten hadden. Van de 46 leerlingen, die het zesde leerjaar verlieten, blijken er 22 naar een uloschool te zijn overgegaan. Opmerkelijk is het groote aantal, verhoudingsgewijs, hieronder, dat afkomstig is van de openbare lagere school; de verklaring ligt in het feit, dat aan deze school een uloschool is verbonden. De andere uloleerlingen komen op de christelijke uloschool. Van de uloleerlingen blijkt bij onderzoek 70% te komen uit den kleinen burgerstand, 20% uit arbeiderskringen, terwijl 10% van boerenhuize is.

Van de vierjarige uloschool af zoeken de meeste leerlingen een betrekking op kantoor of in een zaak (meestal de zaak van den vader); 20% der leerlingen gaat verder onderwijs volgen, op een H.B.S. of lyceum, middelbare handelsschool, M.T.S. of de Rijkskweekschool te Amersfoort e.d. De leeftijd der uloleerlingen varieert van 13 tot 18 jaar, de meeste slagen op hun 15e of 16e jaar.

Van de boerenjongens is er maar een heel klein deel, dat een administratieve betrekking gaat zoeken.

Zoals uit tabel 85 voorts blijkt, gaat een enkele leerling ook van het zesde leerjaar uit naar een school voor voorbereidend hooger of middelbaar onderwijs. Deze bezoekt dan de H.B.S. of het Gymnasium te Amersfoort of het Lyceum te Harderwijk. Eenige cijfers daaromtrent zijn vermeld in tabel 86.

Tabel 86: Leerlingen uit Nijkerk op de scholen voor v.h. en m.o.

jaar	lyceum Harderwijk	H.B.S. Amersfoort	gymnasium Amersfoort
1936	9	5	2
1937	9	6	2
1938	9	3	2
1939	12	6	1
1940	15/13	6	.
1941	11/14	4	.
1942	10/11	.	.
1943	9/10	.	2
1944	10	3	5
1945	.	4	6
1946	.	9	6

Er zijn meer leerlingen, die uit het zesde leerjaar naar een nijverheidsdagschool gaan (dit blijkt niet uit tabel 85). Dit laatste verschijnsel is vooral door het scheppen van nieuwe mogelijkheden in Nijkerk zelf sinds 1939 enorm toegenomen. Hierover later meer. Ook aan het eind van het zesde leerjaar is er een aantal leerlingen, dat geen verder onderwijs volgt.

Zij, die in of na het zevende leerjaar de school verlaten, gaan voor het overgrote deel de maatschappij in, zoals uit tabel 85 blijkt. Van het totaal van 176 volgen er 152 geen verder onderwijs meer of is de bestemming onbekend; de overigen gaan naar de uloschool of naar ander voortgezet dagonderwijs.

Alvorens met de bespreking van het onderwijs en het nagaan van de bestemming in de verschillende groepen (protestant-christelijk, roomsch-katholiek, openbaar lager onderwijs) en buurtschappen verder te gaan, lijkt het dienstig de aantallen leerlingen van de elf verschillende scholen in de jaren 1933-1946, volgens de gemeentesecretarie, in tabel 87 te vereenigen, om zoodoende een beter overzicht te verkrijgen. Behalve de 9 lagere scholen, zijn ook de beide uloscholen in de tabel opgenomen.

Tabel 87: Leerlingental der Nijkerksche scholen 1933 - 1946.

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1944	1945	1946
1 Openbare L.S.	159	150	147	130	144	157	138	137	133	143	140	114	103
2 L.S. Kolkstraat (Ger.)	226	213	216	213	220	218	207	217	219	224	240	255	253
3 " Spoorstraat (Herv)	300	278	274	276	278	280	286	284	308	313	374	382	399
4 " Bagijnestraat (Chr.)	153	156	174	191	192	202	215	201	212	208	219	229	235
5 " Veenstraat (R.K.)	119	111	109	120	123	126	130	127	126	130	123	100	99
6 " Nijkerkerveen (Chr.)	288	215	275	267	258	260	264	261	284	286	359	358	370
7 " Holkerveen (Chr.)	135	144	146	145	149	143	156	155	146	149	171	179	158
8 " Holik (Ger.)	89	88	89	83	85	87	86	76	79	79	80	92	58
9 " Appel (Chr.)	174	164	159	160	167	163	164	164	166	170	203	195	190
10 Openbare Ulo	34	33	33	35	38	34	39	36	38	39	28	34	35
11 Christelijke Ulo.	67	75	79	77	80	84	63	76	78	90	92	119	109

1) de gegevens over 1943 ontbreken voor het grootste deel.

Over de verhouding openbaar - christelijk onderwijs wordt nog nader gesproken. Zoals reeds bleek, gaat een groot deel van de leerlingen der openbare lagere school naar de daaraan verbonden uloschool; terwijl een deel ook naar de ambachtsschool gaat, soms via de uloschool; slechts enkele leerlingen gaan naar de landbouwschool.

Van de Gereformeerde school gaat 50% der leerlingen van de zevende klasse uit de maatschappij in. Van de andere helft gaan de beter gesitueerde leerlingen naar de uloschool en een enkele naar het lyceum of de H.B.S. Ook levert deze school nogal wat leerlingen voor de ambachtsschool en de huishoudschool.

De leerlingen van de Hervormde school komen van alle kanten; er zijn weinig boerenkinderen onder, het meerendeel bestaat uit arbeiderskinderen en verder uit kinderen van middenstanders. Van de 390 leerlingen, die de school in 1947 had, verlaten ongeveer 40 de school na het zesde of zevende leerjaar; hiervan gaan 1 of 2 naar het middelbaar onderwijs, 8 naar de uloschool, 8 naar de ambachtsschool, 2 à 3 naar de landbouwschool en 7 naar de landbouwhuishoudschool.

De lagere school in de Bagijnestraat wordt beschouwd als de „meergegoede school”. De leerlingen van deze school komen dan ook voor het grootste deel uit den goeuden middenstand. Ook zijn er wel kinderen van meer geschoolde arbeiders en enkele boerenkinderen op deze school. Slechts een klein percentage van degenen, die deze school doorloopen hebben, gaat direct de maatschappij in; velen gaan naar de uloschool, de ambachtsschool en de landbouwhuishoudschool, terwijl ook het middelbaar onderwijs wordt gekozen. Er zijn kinderen van Gereformeerden huize en weinig van Hervormde ouders op deze school. De leden der evangelisatiegroep sturen speciaal hun kinderen naar deze school.

De Rooms-katholieke school wordt bezocht door de kinderen der Rooms-katholieke Nijkerkers; deze behoren voor het grootste deel tot de grootere boeren en tot den middenstand. Slechts een vijfde van de leerlingen van deze school gaat na het doorloopen direct de maatschappij in, de andere zijn gelijk verdeeld over uloschool, ambachtsschool, landbouwschool, huishoudschool, terwijl er ook geregeld een naar een H.B.S., middelbare meisjesschool of gymnasium gaat.

De school in Nijkerkerveen is wel de oudste christelijke school inde gemeente. Zij dateert reeds van 1847 en vierde onlangs haar honderd-jarig bestaan. In den tijd van diepe armoede, van onmenselijke woningtoestanden (plaggenhutten) en kinderexploitatie begon deze school haar taak; een christelijke school, opgericht door de daadwerkelijke medewerking van vele, voor christelijk onderwijs ijverende Nederlanders. Iemand die omstreeks 1870 in het Veen op school was geweest en verbaasd stond over de nieuwe school van nu, schreef in zijn memoires 1): „Het gebeurde wel, dat wij in geen weken op school kwamen. Dan moesten wij met moeder op het land bij de boeren helpen werken ... , voor 'n paar onnoozele centen allerlei werkzaamheden verrichten, geschikt voor jonge kinderen van 7 of 8 jaar”. Toch was er in zijn tijd al veel verbeterd in het Veen: toen was reeds twintig jaar door Meester van Noort als hoofdonderwijzer, als evangelist, als jeugdleider gewerkt. Het tegenwoordige schoolgebouw dateert van 1923 en is dus al weer 24 jaar in gebruik; in 1932 werd nog een zevende lokaal bijgebouwd, straks zal waarschijnlijk nog verdere uitbreiding volgen en zullen nog meer verbeteringen worden aangebracht.

Reeds werd vermeld dat het schoolverzuim hier zeer groot was, zoo zelfs dat zevende en achtste leerjaar bijna onmogelijk werden. Het zal dan ook niet verwonderen, dat practisch al deze kinderen na de schooljaren direct op vaders bedrijf komen en slechts enkele leerlingen voortgezet onderwijs volgen. Velen komen ook al gauw terecht in fabrieken te Amersfoort. Eenigen bezoeken wel de ambachtsschool, zooals nog zal blijken. Toch zijn er teekenen, dat dit eigenaardig slag menschen juist in hun streven naar sociaal opstijgen den achterstand snel zal inhalen.

1) de Heer Wendel in het gedenkboekje „100 jaar Christelijk Onderwijs in Nijkerkerveen”, 8 Maart 1947.

De school in Holkerveen is in 1922 opgericht en telt nu reeds ongeveer 150 leerlingen. Van de 17 leerlingen, die gemiddeld jaarlijks de school verlaten, gaat ook weer het meerendeel terug naar het boerenbedrijf. Sporadisch komt men tot ulo-, in enkele gevallen tot landbouwambachts- (thans in Nijkerk) en huis-houdonderwijs (in Amersfoort). Na hun veertienden verjaardag gaan veel jongens naar een fabriek te Amersfoort.

De school in Holk dateert van 1907 en werd begonnen met 36 kinderen. Dit aantal steeg tot het jaar 1930, maar is sindsdien weer in dalende lijn. Door het gebrek aan jonge boerengezinnen in deze buurt, die, indien zij ontstaan, nog wegtrekken, loopt het aantal leerlingen sterk terug. De meeste kinderen gaan na hun verplichte schooljaren terug naar de boerderij, een enkele gaat naar de ulo- en verschillende gaan naar de ambachtsschool; de meisjes bezoeken dan wel de naaischool.

Uit denzelfden tijd als de school van Holk dateert de school in Appel. Het aantal leerlingen is daar intusschen al tot bijna 200 gestegen. Van de ongeveer 25 jaarlijks afvloeiende kinderen gaat slechts een minderheid naar het bedrijf(je) van den vader, het meerendeel bezoekt daarna de ambachtsschool en enkelen de ulo- of de landbouwhuishoudschool.

Daar over het ulo-onderwijs en het voorbereidend hooger en middelbaar onderwijs reeds voldoende gesproken is, moeten hier verder alleen nog de nieuwere onderwijsinstellingen worden gememoreerd, die door het Centraal Bureau voor de Statistiek als nijverheidsdagschool, ander voortgezet dagonderwijs en avond-onderwijs worden betiteld.

In September 1946 werd in Nijkerk de ambachtsschool geopend. Begonnen werd met 84 leerlingen, 33 voor automonteur, 33 voor machinebankwerker en 18 voor timmerman. Hiervan kwamen 68 leerlingen uit de gemeente Nijkerk, waarvan 14 uit Nijkerkerveen, 3 uit Holkerveen, 1 uit Holk en 2 uit Appel. De andere leerlingen kwamen uit Amersfoort (2), Barneveld-Voorthuizen (5), Bunschoten-Spakenburg (5) en Putten (4).

De nijverheidsavondschole, waaruit de ambachtsschool is voortgekomen, is reeds veel ouder. Zij telde in December 1946 57 leerlingen, n.l. 24 houtbewerkers, 26 metaalbewerkers en 7 schilders. Hiervan kwamen er 2 uit Putten.

De christelijke lagere landbouwschool, die vier leerjaren omvat, ziet haar leerlingen vrijwillig komen. Het verzuim is gering. In de drukke zomermaanden zijn de hogere klassen gesloten (leerlingen van 15, 16, en 17 jaar) terwijl de lagere klassen doorwerken. Na deze vier leerjaren komt men meestal op het bedrijf van den vader terecht. Ook een enkele landarbeiderszoon bezoekt deze school. De leerlingen komen ook uit andere gemeenten (tabel 88).

Tabel 88: Aantal nieuwe leerlingen der christelijke lagere landbouwschool te Nijkerk 1939 - 1947.

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Appel.....	4	3	4	3	11	8	7	3	9
Holk	6	2	5	1	2	7	2	5	1
Barneveld	16	8	7	9	2	8	8	1	9
Putten	4	6	6	9	15	8	9	13	7
Ermelo	1	1	2	4	-	-	-	-	-
Hoevelaken	5	-	1	1	-	-	1	1	1
Bunschoten	-	-	-	2	-	-	-	7	-
Amersfoort	-	-	2	-	-	1	-	2	-
Hoogland	-	-	-	-	-	-	-	2	-
tezamen	36	20	27	29	30	32	27	27	27

Bij deze tabel moet worden opgemerkt, dat Barneveld eveneens een lagere land-

bouwschool heeft, terwijl er in Amersfoort een Roomsch-katholieke school van dit type is. Appel en Holk zijn van de Nijkerksche buurtschappen vertegenwoordigd. In Nijkerkerveen bestaat eigenlijk geen belangstelling, de bedrijven zijn daar te klein en de jongens werken al gauw in de fabrieken. Als de boerderijen iets grooter zijn, komen ze wel, b.v. uit Zwartebroek en Hoevelaken. Er bestaat een comite om het bezoek aan deze school te stimuleeren, speciaal met het oog op den tuinbouw, maar tot nu toe heeft dit nog weinig succes gehad. Het aantal leerlingen bedraagt ruim 100. Het schoolgeld is gesteld op f 10.- per jaar. Een toelage wordt gegeven voor elke leerling uit diverse gemeenten; het Rijk zorgt voor de instandhouding der school. De beste leerlingen gaan na afloop nog twee jaar naar Utrecht of Zutphen, naar de middelbare landbouwschool; van daar komen ze wel veel buiten het boerenbedrijf terecht, b.v. in den landbouwvoorlichtingsdienst.

Behalve deze lagere landbouwschool bestaan er te Nijkerk nog landbouwwintercursussen, die gegeven worden in de avonden gedurende twee winterhalfjaren aan jongens, die de dagschool niet kunnen bezoeken. In deze cursussen wordt geen algemeen vormend onderwijs gegeven. Zij worden ook door Roomsch-katholieken bezocht. Het aantal leerlingen bedraagt ongeveer 25.

Ook de tuinbouwwintercursussen worden gedurende twee winterhalfjaren achtereenvolgens gegeven. Deze worden bezocht door tuindersknechts, bloemistenknechts en zonen daarvan. Uit den boerenstand komen nog niet veel cursisten. Er is een comite gevormd om dit laatste aan te moedigen.

In één winterhalfjaar wordt een landbouwboekhoudcursus gegeven. Hiervoor bestaat wel belangstelling.

Nog niet lang geleden is men begonnen met een landbouwhuishoudschool. Deze telt in totaal ongeveer 90 leerlingen, over verschillende cursussen verdeeld. Een derde deel van deze leerlingen komt uit het stadje Nijkerk (middenstand) en tweederde van het platteland, ook uit de aangrenzende gemeenten als Putten, Barneveld (Voorthuizen) en Hoevelaken. Er is een cursus voor leerplichtige kinderen, waarbij de noodige aandacht aan de algemeene vorming wordt geschonken; deze cursus telt circa 30 leerlingen. Een andere cursus met 16 leerlingen is bestemd voor niet-leerplichtige leerlingen. Er is ook een landbouwhuishoudcursus voor meisjes ouder dan 18 jaar; het aantal deelnemers hieraan bedraagt 15, zij komen meest van het platteland. Een avondkookcursus wordt door 15 meisjes gevolgd. Verder zijn er nog twee avondnaaicursussen en een kraamverzorgstercursus als deel van de opleiding, de beide eerste bezocht door 28, de laatste door 7 meisjes. - Speciaal het schrobben en poetsen doen de meisjes met plezier, het fijnere naaiwerk eischt nog veel leiding. Vooral de plattelandsmeisjes zijn ijverig en probeeren alles thuis in practijk te brengen, waarbij zij natuurlijk veel tegenstand ontmoeten. De meisjes uit het stadje vinden het meer grappig en komen niet zoo trouw.

Aansluitend aan al hetgeen gezegd is over scholen en cursussen gaat de aandacht uit naar de beroepskeuze. De vraag, of het beroep bewust gekozen wordt en of dus alle kansen van een bestaan in aanmerking worden genomen, is men geneigd ontkennend te beantwoorden. Allereerst ware hierbij te denken aan den overgang naar een niet-agrarisch beroep. Er is nog een sterke tegenzin tegen het werken in een fabriek, vooral bij de zelfstandige boeren. Het bezit van land geeft, zooals in een vorig hoofdstuk bleek, een zekere sociale distinctie en het werken in loondienst, met als onvermijdelijk gevolg het „hand-op-houden”, wordt als vernederend gezien. Men is dan ook niet licht geneigd den boerenstand vaarwel te zeggen, ook als de omstandigheden daartoe noodzaken. Reeds werd op verschillende plaatsen in dit rapport geconstateerd, dat het aantal kinderen op de scholen terugloopt, hetgeen wijst op een vertraging in het stichten van nieuwe gezinnen, veroorzaakt door het lang ongehuwd blijven van vele boerenzoons. Op plaatsen, waar deze distinctie minder of eenigszins anders gevoeld wordt, zooals in het Veen, is men direct veel vlotter in het overgaan naar een niet-agrarisch

beroep. Zeker werkt de nabijheid van de stad Amersfoort hieraan mede, maar deze factor zou niet zoo'n beteekenis hebben, als de mentaliteit der Veenders niet lossen en meer bereid tot aanpakken was. Dat men hier graag den weg van den minsten weerstand kiest, bleek ook tijdens den oorlog, toen handelen en scharrelen veel winst opleverden. De tuinbouw waarvoor in deze streek zooveel propaganda wordt gemaakt, eischt meer ondernemingsgeest en -durf dan tot nu toe opgebracht kon worden.

Het werk bij de houtzagerij of de kistenfabriek trekt wel aan: men staat hier nog dichter bij de natuur dan bij het meeste werk tusschen fabrieksmuren.

Men komt voor de beroepskeuze van zijn kinderen niet om inlichtingen bij den onderwijzer, zeker niet in de buurtschappen. Een uitzondering is misschien Appel, waar intelligentie en ondernemingsgeest op een hooger plan staan. De kinderen treden echter over het algemeen in het voetspoor van de ouders, die weinig belangstelling hebben voor het onderwijs en er niet aan medewerken. Het brengen van financieele offers of het moeten missen van een werkkraft geeft meestal den doorslag. Men is niet in staat vooruit te zien en van het direct gewin afstand te doen voor een (in hoofdstuk VII als onvermijdelijk gekenschetst) doel, dat verderaf ligt: de industrialisatie.

In de stad zelf is bij de arbeiders en middenstanders zeker meer initiatief aanwezig. Er is wel een drang tot sociaal opstijgen en men brengt offers voor de opleiding en opvoeding van zijn kinderen. De jongelui, die de school met succes doorliepen en veelal nog ulo-onderwijs genoten, zoeken wel kantoorwerk. Men komt ook hier niet veel naar de onderwijzers of andere leidslieden, maar beslist zelf. Soms komen industrieelen, banken, kantoren en de uitgeverij met een aanvraag voor personeel. De ambachtsschool geeft nu meer mogelijkheden en er is ook veel belangstelling voor. Door goede propaganda en voorlichting zal men het bezoek, ook van andere scholen, en het volgen van cursussen nog meer kunnen bevorderen. Een groot deel beschouwt echter het schoolgaan en het zich verder ontwikkelen als franje en brengt daarvoor dan ook niet de noodige offers.

De ontwikkeling buiten schoolverband is daarom ook zeer beperkt. Een uitzondering hierop vormt misschien de godsdienstige vorming. Men heeft in Nijkerk van jong tot oud veel belangstelling voor godsdienstige vragen. Zondagscholen, vereenigingen voor schriftonderzoek en praatavonden voor jongeren en ouderen worden geregeld en ijverig bezocht, maar het is meestal een vaste kern, die hieraan deelneemt en het is sterk de vraag, of deze vereenigingsvorm in staat is de jongeren vast te houden. Voor sociale problemen is in deze vereenigingen nog wel eenige belangstelling, maar aan het lezen van oriënterende boeken buiten den bijbel, bundels preken en andere godsdienstige werken komt men niet toe; de lectuur van zoetelijke en avontuurlijke boeken is wel geliefd.

De meeste scholen hebben voor de vierde tot en met de zevende klasse een bibliotheek, die in de stad vooral tamelijk goed gebruikt wordt. In de buurtschappen zijn de schoolbibliotheken kleiner en verouderd. De jongens stellen het meeste belang in avontuurlijke boeken, de meisjes meer in het knusse soort. De kinderen lezen in de buurtschappen meer dan de ouderen. Van de Nutsbibliotheek met ongeveer 1500 nummers wordt vrij veel gebruik gemaakt evenals van een particuliere uitleenbibliotheek, maar dit gebruik is beperkt tot een meer ontwikkelde groep uit het stadje. Er zijn verder een christelijk leesgezelschap „Onze Leeskring” en eenige bibliotheken van stichtelijke lectuur met een beperkt aantal boeken, die meer belangstelling genieten.

Tot besluit van deze bespreking der geestelijke vorming dient hier nog de belangrijke kwestie van de verhouding tusschen het openbaar en het bijzonder onderwijs en van de samenwerking tusschen de bijzondere scholen te worden behandeld.

In tabel 87 stond reeds te lezen, dat het openbaar lager onderwijs slechts een klein deel van het leerlingental onder zijn hoede heeft en dat dit deel nog steeds terugloopt. Het Centraal Bureau voor de Statistiek verschaftte vergelijkingsmateriaal voor het gewoon lager onderwijs in 1930 en 1939 (tabel 89).

Volgens deze tabel is de achteruitgang van het aantal leerlingen, dat open-

Tabel 89: Openbaar en bijzonder lager onderwijs te Nijkerk.

	31 December 1930						31 December 1939					
	absoluut			in %			absoluut			in %		
	mann.	vr.	tot.	mann.	vr.	tot.	mann.	vr.	tot.	mann.	vr.	tot.
openbaar	92	79	171	6,1	5,3	11,4	66	66	132	4,15	4,15	8,3
prot. christelijk	652	575	1227	43,4	38,2	81,6	706	623	1329	44,5	39,3	83,8
roomsch-katholiek	53	53	106	3,5	3,5	7,0	60	65	125	3,8	4,1	7,9
overig bijz. onderwijs ...		geen						geen				
totaal bijz. onderwijs ...	705	628	1333	46,9	41,7	88,6	766	688	1454	48,3	43,4	91,7
tezamen	797	707	1504	53,0	47,0	100	832	754	1586	52,5	47,5	100

baar lager onderwijs volgt, duidelijk. In 1946 was dit aantal bijna tot 100 gezakt, wat dus overeenkomt met ongeveer 6,2%, daar het totaal aantal schoolkinderen wel gestegen zal zijn tot 1600.

In den strijd om het bijzonder Lager onderwijs heeft Nijkerk reeds vroeg een werkzaam aandeel genomen. De eerste christelijke school kwam zooals gezegd, reeds in 1847 met vereende krachten te Nijkerkerveen tot stand. In 1873 werd in Nijkerk een vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs gesticht, die in 1874 een school aan de Groenestraat liet verrijzen. Nadat deze school in den Doleantietijd te Nijkerk in 1887 tijdelijk aan de Doleerenden was verhuurd om er 's Zondags kerk te houden, werd zij langzamerhand Doleerende school genoemd. De toestand is tenslotte zoo geworden, dat de Gereformeerden de school dreven, maar de Hervormden, die beslist voor christelijk onderwijs hadden gekozen, van de school gebruik maakten, evenwel zonder evenredige geldelijke deelneming.

Sinds 1906 is deze school in de dalende lijn. Door aanwas van het christelijk onderwijs in Nijkerk en omgeving (1906 chr. school te Appel; 1907 chr. school te Doornsteeg in den polder; 1909 chr. uloschool aan de Bagijnestraat die in 1922 in een ulo- en een lagere school werd gesplitst; 1922 Hervormde school; 1922 chr. school te Holkerveen) daalde het aantal leerlingen van de oude school van 400 tot 223. De school te Appel heeft een Hervormd bestuur, die in Doornsteeg en Holkerveen zijn Gereformeerd, terwijl door samenwerking van Hervormden en Gereformeerden de christelijke uloschool en later de daaraan verbonden lagere school tot stand kwamen. Voor de Hervormde school, waren reeds sedert de Doleantie plannen gemaakt; deze school (Spoorstraat) is verbonden aan de Hervormde kerk.

Er is een lokaal comite van de Unie „Een school met den Bijbel“, die de samenwerking tusschen de verschillende christelijke scholen beoogt.

Door den groei van het bijzonder onderwijs, gebaseerd op religieuze verschillen, men denke ook aan de Rooms-katholieke school, verdwijnen te Nijkerk langzamerhand de openbare scholen. Vroeger waren er in de gemeente drie openbare scholen, twee in het stadje en een in Appel. Van deze scholen is er thans nog maar één over.

Besteding van den vrijen tijd.

Het probleem van de besteding van den vrijen tijd, vooral onder de jeugd, is in Nijkerk zeer duidelijk aanwezig. Tegenover de toenemende behoefte der jonge menschen aan ontwikkeling en ontspanning staat voor het overgrootste deel een conservatief, godsdienstig gebonden vereenigingsleven. De onkerkelijken en meer vrijzinnigen zoeken 's Zondags hun heil buiten Nijkerk, als het maar eenigszins mogelijk is. De Zondagsrust wordt in Nijkerk zeer streng gehandhaafd, waarover nogal eens conflicten ontstaan. De irreele hoog-geestelijke levenshouding schijnt werkelijk aanleiding te geven tot een afzakkend zedelijk peil. De tot ledigheid gedwongen jongens en meisjes scharrelen op de Zondagen langs 'sheeren wegen en benutten de mogelijkheden van het terrein om zich af te zonderen.

Behalve gymnastiek, watersport, voetbal en wandelsport worden thans ook meer intellectueele bezigheden in vereenigingsverband gebracht, hetgeen al eenige verbetering heeft gegeven. Men heeft veel behoefte aan gezelligheid, aan sport en spelen, een zucht naar avonturen zelfs. De gezelligheid wordt, vooral door de ouderen, gevonden in elkaar bezoeken en het onderhouden van nauwe relaties met alle familieleden. Men praat graag, men hoort graag praten; eigenschappen, die voortvloeien uit een verlangen naar geestelijk bezig zijn en nieuwe geestelijke prikkels. De meer verfijnde vormen van geestelijke occupatiedrang, zooals behoefte aan wetenschap en schoonheid, zijn nog maar weinig bij de Nijkerkers ontwikkeld. Ook bij hen, die „het doen kunnen“, vindt men daarvoor, gunstige uitsonderingen daargelaten, meestal weinig gevoel en interesse. Misschien moet hier de invloed van den godsdienst niet uit het oog worden verloren, ook de

vrees zich belachelijk te maken door kunstzin te toonen kan hier van invloed zijn. Met deze endergelijke eigenschappen van de Nijkerkers moet men rekening houden, wanneer men de besteding van den vrijen tijd bij deze menschen beziet.

Eerst worde de vrije tijd van de boeren en de landarbeiders beschouwd. Deze bestaat in hoofdzaak uit de winteravonden en de Zondagsrust. De winteravonden worden meest doorgebracht met het brengen van bezoeken en voor een klein deel ook door het bijwonen van bijeenkomsten van vereenigingen, bijbellezingen, schriftonderzoek; voor de jongeren zangvereenigingen, catechisatie, jongens- en meisjesvereenigingen. De Zondagen worden na den kerkgang meestal opgevuld met familiebezoek: men is zooals gezegd sterk gehecht aan het bewaren van den familieband. Verder is men, buiten den Zondag, graag bezig met allerlei knutselwerk, men luistert naar de radio en leest zijn krant. Een enkeling leest soms een boek. Een zeer goede vorm van ontspanning vormt de landelijke ruitersport, die echter maar voor een kleine groep beteekenis heeft.

Ook in het stadje zijn de bezoeken aan familie en kenissen de voornaamste bezigheden na de dagtaak. Men neemt dan veelal de kinderen mee, die soms tot elf of twaalf uur opblijven. Kaartspelen wordt niet veel gedaan; wie het doet erkent het niet graag. Men luistert wel veel naar de radio, die bijna overal aanwezig is, maar weinig naar muziek.

Men houdt in het algemeen veel van dieren en ook het kweken van bloemen en groenten is een liefhebberij. De fabrieksarbeiders hebben graag een tuintje om in hun vrijen tijd te bewerken; zij houden ook wel duiven en knutselen op allerlei gebied. De meesten lezen weinig en voelen niet veel voor verdere ontwikkeling. Bij de middenstanders is dit veel meer het geval, zij nemen ook meer deel aan het vereenigingsleven (biljartclub, damclub, Nutsafdeeling, volksuniversiteit, enz.). De „upper ten“ zoekt afzonderlijk afleiding binnen en buiten Nijkerk: tennisclub te Nijkerk, kegelclub te Barneveld.

Het cafebezoek is over het algemeen niet groot, wel worden vele cafe's in Nijkerk gebruikt als vergaderplaatsen voor verschillende vereenigingen en voor de biljartsport.

Zang, muziek en tooneel worden in Nijkerk door verschillende vereenigingen ijverig beoefend. Een kermis wordt vanzelfsprekend in Nijkerk niet toegelaten en ook in de omgeving is daarvan geen sprake. Bioscopen en dancings in Amersfoort worden wel door enkele jongere Nijkerkers regelmatig bezocht; ook neemt een groepje jongelui wel dansles in die stad.

Een aantal leden van de Watersportclub „Flevo“ traint in den winter in het sportfondsenbad. 's Zomers staat het zwembad aan het IJsselmeer in het centrum van de belangstelling bij deze groep; er worden dan veel wedstrijden georganiseerd. Ook de Nijkerksche gymnastiekvereeniging en de wandelclub hebben vele enthousiaste leden. Het voetballen is zoowel in Nijkerk als in Nijkerkerveen een zeer geliefde bezigheid, die echter niet op Zondag wordt beoefend.

De verschillende vereenigingen geven elk haar uitvoeringen en concerten en haar jaarfeesten. Dit zijn voor velen groote gebeurtenissen. Echte volksfeesten zijn er, met uitzondering van de Oranjefeesten, niet.

Over het algemeen is men in Nijkerk zeer huiselijk, al neemt het vereenigingsleven bij menigeen tijd in beslag.

Het jeugdwerk is vrij sterk ontwikkeld. In Nijkerkerveen doet 50% van de jeugd hieraan mee. In Nijkerk zelf is dit percentage veel kleiner, al bloeit hier de padvinderij.

Moraal en moraliteit

Men zou langeren tijd in Nijkerk doorgebracht moeten hebben om zich een juist beeld te kunnen vormen van de moraal en de moraliteit in deze gemeenschap. Is dit al direct duidelijk ten aanzien van het subtile onderwerp der sexueele moraliteit, ook in andere opzichten past den buitenstaander hier voorzichtigheid.

Als men b.v. een blik werpt op de betrouwbaarheid van den Nijkerker, dan zou hieraan eigenlijk een bespreking van het karakter moeten voorafgaan; deze volgt in hoofdstuk X, waarnaar moge worden verwezen. Uit den gesloten, schuchteren en weinig vloten aard van deze menschen volgt reeds, dat zij niet overal direct voor de waarheid uitkomen, dat men eerder geneigd is de waarheid, die niet aan den dag treedt, te verzwijgen. Maar ook positief getuigt de Nijkerker van weinig eerlijkheid. Dit is niet alleen het oordeel van den buitenstaander, die als regel niet vriendelijk en eerlijk bejegend wordt, al eer hij het volle vertrouwen gewonnen heeft. Bevoegde locale deskundigen geven ook steeds de verzekering, dat men in Nijkerk in woord en gebaar niet geheel eerlijk is. Ook met de eerlijkheid in materiele zaken neemt men het niet nauw, de zin voor rechtvaardigheid is daarbij niet groot: de Nijkerker wil graag meer hebben dan hem toekomt. In financieele zaken is men echter nauwgezet.

Plichtsbefes is vrij goed aanwezig, men is vol ijver om zijn taak te volbrengen. Ook is men trouw, zoowel in het huwelijk als in de vriendschap en andere verhoudingen wordt het gegeven woord gehouden. Al zijn de Nijkerkers individualistisch, toch hebben zij wel wat voor een ander over. Zoo staan egoïsme en jaloezie tegenover onderlinge hulpvaardigheid. Een neiging tot schraapzucht en gierigheid komt voor.

Over de sexueele moraliteit bestaan weinig exacte gegevens. Ruim 50% van de huwelijken is gedwongen; in (Appel 10%). Er bestaat nogal vrije omgang tusschen jongens en meisjes. Er waren enkele gevallen van bloedschande. De meening van de deskundigen over deze verschijnselen loopen zeer uiteen. Men hoort wel citeeren: zooals de ouden zongen, zoo piepen de jongen. Hoe het ook zij, men kan niet zeggen, dat de Nijkerkers op sexueel gebied matig zijn en er zijn geen aanwijzingen, dat de heerschende mentaliteit in dit opzicht aan het veranderen (verbeteren) is.

Overziet men de genoemde aspecten der moraliteit, en houdt men den orthodox-Calvinistischen godsdienst der Nijkerkers daarbij in het oog, dan is men al te licht geneigd te spreken van moreel bederf. Wie de groote beteekenis van het geld in Nijkerk heeft leeren kennen, verstaat, dat de Calvinistische godsdienstvorm aldaar groot gevaar loopt te voeren tot een verschil tusschen de woorden en de daden. De steilheid van de religie botst immers tegen de kansen op geldelijk gewin en beantwoordt, naarmate de traditioneele samenhangen in de Nijkerksche gemeenschap door industrialisatie en forensenwezen worden doorbroken, minder goed aan de behoeften der in deze structuurwijziging betrokken bevolking. Geen klachten over zedenbederf kunnen hier verbetering brengen, doch alleen een herkerstening op basis van moderne sociaal-psychologische inzichten, en onder aanvaarding van de veranderende omstandigheden ter plaatse. Eerst dan zal kunnen blijken, of er al dan niet sprake is van het insluipen van zedelijk bederf onder de Nijkerkers.

Criminaliteit

Nijkerk is tot ontwikkeling gekomen als grensgemeente. Daarvan zijn nog duidelijk de gevolgen te zien. Vooral in het Veen kan men dit constateeren, terwijl Appel omgekeerd in vele opzichten de beste naam heeft.

Naar de grensgebieden trok vroeger het uitschot, want daar was het veilig. Zoo is de geheel verschillende mentaliteit der bewoners van Nijkerkerveen ten deele verklaarbaar. Daar op de grens tusschen Gelre en het Sticht, in een gebied, waarvan men niet wist, bij wie het eigenlijk hoorde, kwam een eigenaardig slag menschen wonen. Nog eenkleine vijftig jaar geleden was het Veen berucht om zijn bekkensnijders; 's avonds durfde men van Nijkerk uit niet langs den grooten weg naar Amersfoort te gaan. Sindsdien zijn de toestanden in Nijkerkerveen aanzienlijk verbeterd, hoewel deze buurtschap nog steeds niet als het beste deel der gemeente

wordt beschouwd. De verbetering is zeer snel gegaan; nu zijn het er nog alleen de gebruikelijke burenruzies en dergelijke kleine kwesties, die tot politieel ingrijpen leiden.

Buiten Nijkerkerveen schijnt ook het stadje Nijkerk zelf een tamelijk hooge criminaliteit te hebben. Bruikbare cijfers daaromtrent zijn echter niet beschikbaar. Er was voor den tweeden wereldoorlog nogal eens een geval van dronkenschap De baldadigheid van de jeugd geeft veel werk.

Godsdienst

Dankt Nijkerk reeds naam en plaats aan de stichting van een kerk, de godsdienst heeft in de verdere geschiedenis een belangrijke rol gespeeld.

De in 1222 gestichte kerk werd herhaaldelijk in oorlogen verwoest. In 1461 werd door Peter van Egmond de eerste steen gelegd voor een nieuwe kerk in Gothische stijl. Ook deze kerk werd verwoest, n.l. bij den brand van 15 Augustus 1540, maar op haar fundamenten verrees later een nieuw kerkgebouw in dezelfde stijl, welke tot de Reformatie een dekenale kerk bleef.

Van oude kloosters, die in andere steden van Gelderland veelvuldig moeten zijn voorgekomen, is te Nijkerk weinig bekend; er moet tenminste één rijk en aanzienlijk klooster zijn geweest.

De Hervorming vond in de plaatsen langs de Zuiderzee grooten aanhang, vooral in die plaatsen, die een zeker aanzien hadden verkregen en zich door hun welvaart onafhankelijker voelden. Nijkerk was daaronder l). Toch vond de Hervormde religie niet direct algemeen aanhang in Nijkerk, pas in 1593 kwam de eerste vaste predikant en ook later is steeds een klein gedeelte der bevolking trouw gebleven aan de oude kerk; de Rooms-katholieke parochie van de H. Catharina werd in 1643 opnieuw gesticht. In den tijd van de Ambtsjonkers bloeide de Hervormde gemeente sterk.

Langen tijd verkeerde Nijkerk in religieus opzicht na de Hervorming in rust, tot op Zondag 17 November 1749 alle geesten en harten in opschudding geraakten door de zogenaamde Nijkerker beroering. Een uit Jutphaas beroepen predikant, Ds Kuypers, maakte met zijn ernstige taal van de kansel zulk een indruk op de verzamelde gemeente, dat onmiddellijk naden zegen aan vele zijden zuchten werden geslaakt. handen in vertwijfeling gewrongen en luidop zonden verfoeid. Honderden werden heftig aangegrepen en ook in de verdere godsdienstoefeningen waren de ontstelde gemoederen niet tot bedaren te brengen. De beroering uitte zich ook op straat en het was of de geheele veste in brand stond. In bijna elk huis waren „bekommerden”. Maanden lang deden zich de verschijnselen voor in de kerk, bij oefeningen en op catechesaties.

Het is niet zeker, of deze gebeurtenissen, die verband houden met de neiging der bevolking tot mystiek, direct door Ds Kuypers waren opgewekt of slechts door zijn wijze van spreken. Hijzelf deed zijn uiterste best de rust in de gemoederen te doen terugkeeren, doch zonder resultaat. Integendeel, de beweging verbreidde zich over de geheele Veluwe en ook te Aalten en in de provincies Utrecht, Zuid-holland, Overijssel en Drenthe liet zij sporen na. Vele pennen kwamen in beweging en de kritiek was niet mals. Ds Kuypers beantwoordde deze in een nuchter „pleidooi” (1751), erop wijzende, dat er ook veel huichelarij in de beroeringen verborgen was. Eerst de uitvaardiging van een verbod op de excessen had een kalmeerende uitwerking. 2)

1) Schrassert, *Hardervicum Antiquum*.

Stille Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*.
Nieuwe Nijkerksche Courant van 15 October 1894.

2) Nieuwe Nijkerksche Courant van 10 November 1894. Hierin wordt ook melding gemaakt van een herhaling der beroeringen in 1821.

De afscheiding van 1834 heeft op het godsdienstig leven in Nijkerk geen grooten invloed gehad. Wel heeft er een tijd lang een (Christelijk) Gereformeerde Gemeente bestaan, maar door haar gering aantal leden ging deze gemeente in 1880 in de gemeenten van Amersfoort en Putten op.

De doleantie van 1887 wierp te Nijkerk echter reeds in 1879 haar schaduw vooruit. In dat jaar zond de kerkeraad aan de algemeene synode een adres, waardoor er in de plaatselijke gemeente eenige spanning ontstond. Deze ontladde zich in de godsdiensttoefening van Zondag 6 Maart 1887, toen een volksgroep de kerk binnendrong en den predikant met een steen bekogelde. Een breede scheur in de gemeente was het gevolg en het conflict was onmiddellijk algemeen. Familie- en vriendschapsbanden werden verstoord, de Gereformeerden kerkten in de christelijke school aan de Groenestraat. Voortdurend waren er incidenten, zoo zelfs, dat er ten behoeve van orde en rust een samscholingsverbod moest worden uitgevaardigd en tien huzaren uit Amersfoort kwamen patrouilleeren. Wel een bewijs, met welk een hartstocht de Nijkerkers in hun diepste binnenste bezielid zijn!

De Gereformeerden voorzagen zich spoedig van een houten noodkerk aan de Veestraat. Hieromheen verrees in de jaren 1891 en 1892 het definitieve kerkgebouw. De tegenstellingen in Nijkerk bleven nog lang duidelijk voelbaar, tot zij door den tijd verzachtten. Uitgewischt zijn zij thans nog niet.

Tabel 90: Kerkelijke groepeeringsen te Nijkerk (C.B.S.).

jaar	Ned. Herv.		Ger. Kerken		R.-K.		N.+ P. Isr.		andere gez.		geen gez.	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1879	6766	89,0	-	-	647	8,5	156	2,1	30	0,4	3	0,0
1889	4598	59,3	2263	29,2	655	8,4	179	2,3	49	0,6	16	0,2
1899	4960	61,0	2336	28,8	653	8,0	149	1,8	21	0,3	5	0,1
1909	5271	61,8	2514	29,5	554	6,5	120	1,4	42	0,5	27	0,3
1920	5441	61,6	2550	28,9	624	7,1	116	1,3	68	0,8	30	0,3
1930	6163	62,3	2653	26,8	678	6,9	113	1,1	195	2,0	87	0,9
1946 1)	7979	63,8	3167	25,3	866	6,9	10	0,1	279	2,2	223	1,8

1) gegevens verkregen van de gemeentesecretarie, die deze jaarlijks bijhoudt.

Uit de hierboven vermelde cijfers blijkt, dat de belangrijkste kerkelijke groep in Nijkerk de Nederduitsch Hervormde gemeente vormt. Volgens de jongste gegevens nadert deze gemeente de 8000 leden. Hieronder zijn een 7000 doopleden, het aantal belijdende leden is veel geringer. Het kerkbezoek bedraagt op Zondagmorgen ongeveer 1200, op Zondagmiddag circa 800, dus tezamen 2000. Deze kerk-gangers zijn mystisch en dogmatisch georiënteerd. Zij houden van bevindelijke prediking, hetgeen erop wijst, dat het gevoel bij de religie een groote rol speelt. Men is hier met het hart bij het geloof: God is alles, de mensch niets. Men wenscht een prediking, die met deze instelling overeenstemt. Het is begrijpelijk, dat het avondmaal, een zeer persoonlijke zaak, slechts door een kleine groep wordt gevierd, meestal een 150 gelovigen: men voelt zich zelf te klein en te onzeker om aan dit hooge sacrament deel te nemen; nimmer waren er meer dan 200 deelnemers.

In de Hervormde gemeente is het kerkelijk trouwen algemeen, ook onder demenschen, die de kerk niet trouw bezoeken. Van de 275 in de jaren 1935-1938 door Hervormde jongemannen gesloten huwelijken, betroffen 252 Hervormde vrouwen, waaronder 203 met kerkelijke inzegening; van de 19 huwelijken van Hervormde jongemannen met Gereformeerde vrouwen werden 18 kerkelijk ingezegend.

In de kerk worden geen gezangen gezongen, men behoort tot de zogenaamde „gezangenhaters“.

De ideale kerkmensen zijn volgens de predikanten de boeren. De helft van de kerkgangers bestaat uit leden van deze sociale groep. Echter ook de middenstanders zijn kerksch. De boerenbevolking is vasthoudend, een karaktertrek van het Calvinisme, die in Nijkerk sterk heerscht. Men wil graag zuiver Calvinist zijn en legt in dat opzicht verband met den ondernemingsgeest; hieruit volgt, dat het Evangelie volgens deze opvatting het best verkondigd kan worden in een welvarende, goed geordende maatschappij. De prediking waarschuwt tegen een te veel naar binnen gericht blik, die den ondernemingsgeest zou kunnen verlammen, en is juist zeer practisch ingesteld; dit blijkt uit de vele preken over de tien geboden.

De kerkeraad heeft een jeugdraad ingesteld, die het contact onderhoudt met de besturen der jongelingen- en meisjesverenigingen. Mannenvereniging, Jongelingenvereniging, Meisjesvereniging, Knapenvereniging, Kleinemeisjesvereniging en Jonge Kerk gaan alle uit van de kerkelijke gemeente; bij al deze verenigingen is schriftonderzoek de hoofdzaak. Zondagscholen worden in verschillende deelen der gemeente gehouden en druk bezocht; drie ervan staan onder de Hervormde gemeente.

De invloed van het geloofsleven belet het ontstaan van scherpe klasse-tegenstellingen in de kerkelijke gemeente. In de kerkelijke verenigingen gaan alle groepen met elkander om.

Ondanks alle activiteit van kerkgang en verenigingsleven, druk bezochte catechesaties en het lezen van den Bijbel thuis bij de maaltijden, is er veel geloofsleven uitsleur, volgens deskundigen. Niettemin zijn er ook, voor wie het geloof iets levends is en die het bewust ondergaan.

Sinds 1908 leidt de Hervormde gemeente te Nijkerkerveen, met eigen pastorie, kerkeraad en kerkvoogdij, een zelfstandig bestaan. De gemeente aldaar telt 1500 à 1900 zielen.

De christelijke school te Holkerveen is, hoewel zij door Gereformeerden wordt bestuurd, een kernpunt van de Hervormde groepsvorming. De menschen behooren echter onder de Hervormde gemeente van Nijkerkerveen.

In de Hervormde kerk te Nijkerkerveen worden wel gezangen gezongen. Ten aanzien van doop, avondmaal en bewustheid van het geloof geldt van de gemeente te Nijkerkerveen hetzelfde als die van Nijkerk.

De Gereformeerde Kerken te Nijkerk tellen thans ruim 3100 zielen. Hiervan zijn ongeveer 1800 doopleden en 1300 à 1400 belijdende leden. Verreweg de meeste Gereformeerden gaan 's Zondags ter kerke, als het kan tweemaal. De religieuze instelling van deze menschen is misschien iets meer intellectueel dan die van de Hervormden, maar wordt toch ook gekenmerkt door een sterken mystieken inslag. Er is ook hier veel sleur, maar er zijn relatief meer bewust-gelovigen dan bij de Hervormden. Het Avondmaal wordt in de Gereformeerde Kerken de laatste jaren in sterk toenemende mate gevierd, men heeft er niet dien angst voor als onder de Hervormden gebruikelijk is.

De huwelijksinzegening is onder de Gereformeerden vrijwel algemeen. Zij is wel eens een enkelen keer geweigerd, hetgeen voor de huwenden een ernstige gebeurtenis vormt. Van de 120 Gereformeerde jongemannen, die in de jaren 1930-1938 in den echt werden verbonden, trouwden 103 met geloofsgenooten; 100 van deze huwelijken werden kerkelijk ingezegend; de andere 17 huwelijken van Gereformeerde jongemannen betroffen alle Hervormde vrouwen, waarvan 15 met kerkelijke inzegening. Het probleem van de gemengde huwelijken bestaat voor de Gereformeerden te Nijkerk wel als zoodanig, wordt als een euvel beschouwd: al is men niet onverdraagzaam, de kerkelijke tegenstellingen worden toch sterk gevoeld (dit uit zich b.v. door negatie van de andere gezindten bij den Zondagschen kerkgang).

De prediking bij de Gereformeerden is streng en bevindelijk. Men is bereid te hooren, dat de mensch slecht en verdorven is.

De Gereformeerden hebben hun eigen verenigingsleven, o.a. een Gereformeerde Jeugdcentrale ter overkoepeling van de verschillende jeugdverenigingen. Voorts

de Gereformeerde Mannenvereniging en de Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs te Nijkerk op de Veluwe.

Van de groep der Gereformeerden gaat over het algemeen iets meer activiteit uit dan van de Hervormden. Men heeft nog sterk het strijdbare gevoel uit den tijd van de Doleantie. De emotionaliteit, welke ten grondslag ligt aan het verlangen naar het bevindelijke, dat wil zeggen op het gemoed werkende prediking vormt echter een rem op deze activiteit.

De Roomsch-katholieke parochie is na 1930 sterk gegroeid en nadert thans de 900 zielen. Deze groep stamt meerendeels van de 46 Roomsch-katholieke boeren, die in de Achterhoek en Holk wonen; dit zijn meer gegoede boeren. Ook in het stadje wonen echter nogal wat Roomsch-katholieke gezinnen, voorts is er een oudeliedengesticht met 100 bewoners.

Zonder twijfel zijn de Roomsch-katholieken in deze streek door hun Protestantsche broeders sterk beïnvloed. De karaktertrekken van deze bevolkingsgroep zijn dan ook niet zeer afwijkend: individualistisch zijn ook deze menschen. De verhouding tusschen Roomsch-katholieken en Protestanten is goed, men legt elkander weinig in den weg. Men zoekt elkander echter ook niet: gemengde huwelijken zijn zeldzaam. Naar men zegt, cultiveeren de Roomsch-katholieken het standsgevoel eenigszins. Gedwongen huwelijken komen slechts bij hooge uitzondering onder de Roomsch-katholieken voor.

Vrijzinnig-Protestanten zijn er in Nijkerk zeer weinig. Toch zijn er nog enkele kleinere groepeeringsen.

De reeds genoemde (Christelijk) Gereformeerde Gemeente telt nog slechts 100 leden. Zij heeft te Nijkerk geen eigen kerkgebouw meer.

Kort voor den tweeden wereldoorlog scheidde zich van de Hervormde kerk een groep af rondom de Evangelisatie-beweging. Zij telt 400 zielen en houdt kerk in het gebouwtje van Volksheil. De oorzaak van de afscheiding was de sympathiseering van den kerkeraad met de richting van den Gereformeerden Bond; de aanleiding vormde het beroep van een nieuwen predikant, van die richting. Degenen, die zich zuiver Hervormd voelden, scheidden zich toen af. De getrokken grens is zeer scherp: men koopt bij geloofsgenooten.

De Gereformeerde Kerken, onderhoudende artikel 31 der kerkorde, tellen in Nijkerk slechts 65 leden.

De andere religieuze groepeeringsen in Nijkerk zijn klein. Het aantal Joden is in den tweeden wereldoorlog sterk gedecimeerd; er waren in 1946 nog slechts 10 over; de synagoge is buiten gebruik.

In Appel is het geloofsleven meer mystisch en bevindelijk dan in de veste. Dit houdt verband met een meer gevoeligen, eenigszins fatalistischen aanleg van de Appelsche bevolking. Het kerkje of evangelisatiegebouwtje is gesticht door de familie van Haersma de Witt en bestaat al 100 jaar; het staat bij Driedorp. De menschen dragen thans zelf de kosten van het gebouw en van den eigen predikant (evangelist). Er is wel een neiging tot contact met de Hervormde gemeente van Nijkerk, maar de zelfstandigheid wenscht men toch niet prijs te geven. De kerkgang is ook hier bevredigend.

Telde Nijkerk tot de volkstelling van 1930 zeer weinig overtuigde onkerkelijken, sedert dat tijdstip is, uiteraard onder invloed van de industrialisatie en immigratie hun aantal zeker met 200 toegenomen en welhaast verdrievoudigd. Vooral de komst van de meerendeels onkerkelijke Zaaansche industriearbeiders wordt een belangrijke oorzaak van deze toeneming geacht. Onder de intellectueelen in de gemeente en in het zoogenaamde Roode Dorp bij Holkerveen treft men nogal wat onkerkelijken aan.

Houdt men in het oog dat de onkerkelijkheid volgens Kruyt 1) in dezen hoek van de Veluwe en de Geldersche Vallei buitengewoon laag was, dan kan de stijging van de onkerkelijkheid te Nijkerk onder invloed van de veranderde omstandigheden nog niet onrustbarend worden genoemd. Niettemin groeit er iets onder het jongere

1) Dr. J. P. Kruyt, Onkerkelijkheid in Nederland. Blz. 143 en volg.

geslacht, dat het gevaar voor geloofsverlies in latere jaren in zich draagt.

In de kringen der Hervormde gemeente is men zich deze gevaren ook wel bewust. Alle menschen, die in Nijkerk komen wonen, worden vanwege deze gemeente bezocht. De nieuwe lidmaten uit deze kringen doen aan het kerkelijke en daarmee verbonden vereenigingsleven evenwel niet zoo intensief mede als de gebooren Nijkerkers. De dam tegen de onkerkelijkheid is met dit opvangen van de immigranten dus nog niet voldoende hecht. Er zal ook positief gestreefd moeten worden naar een oplossing voor het vraagstuk, hoe de jongeren op een psychologisch verantwoorde wijze kunnen worden vastgehouden.

Samenvattend kan men dus zeggen, dat de Nijkerker godsdienstig en kerksch is. Vergeleken met het aangrenzende Putten valt de kerkschheid overigens niet mee: aldaar komt 's Zondagsmorgens de helft der lidmaten in de Hervormde kerk, in Nijkerk 'smorgens en 'smiddags samen slechts een derde.

Wat de godsdienstigheid betreft, is het, ook voor de menschen zelf, duidelijk, dat er aan een zuiver christelijke levenswijze nog veel ontbreekt. Het besef hiervan is een der redenen, dat het aantal belijdende leden der gemeenten zoo laag is: minder dan de helft der doopleden doet belijdenis en slechts een derde van deze belijdende lidmaten zit aan bij het Avondmaal. Dat neemt niet weg, dat men sterk blijft voelen tot een van de kerkelijke gemeenten te behooren.

De kerkelijke scheidingen zijn zeer scherp, maar leiden, uitzonderingen daargelaten, niet tot onverdraagzaamheid. De geloofsverschillen hebben echter grooten invloed op het onderwijs, dat dientengevolge versnipperd is. Ook op het vereenigingsleven gaat een sterke, splitsende invloed van de kerkelijke verscheidenheid uit.

Het geloofsleven is sterk ontwikkeld, maar er is een scherpe tegenstelling tusschen het hoog-geestelijke leven en den minder verheven en minder christelijken handel en wandel der Nijkerkers. Men zou kunnen zeggen, dat een zekere verstarring verhindert, dat het godsdienstig besef het geheele dagelijksche leven doorstroomt en de verhouding tot den naaste bepaalt.

Literatuur:

- J. van der Waals, Om te doen gedenken. Ter herdenking van het vijftig-jarig bestaan der Gereformeerde school te Nijkerk op de Veluwe. 1899.
- J. van der Waals, Gedenkt de vorige dingen. De Doleantie te Nijkerk na vijftientwintig jaar herdacht. 1912.
- Nieuwe Nijkerksche Courant van 10 November 1894. Feuilleton.
- Gedenboekje 100 jaar Christelijk Onderwijs in Nijkerkerveen. 1947.
- Hille Ris Lambers, De Kerkhervorming op de Veluwe. 1890.
- Dr J. P. Kruyt, De Onkerkelijkheid in Nederland. 1933.

X HET GROEPSKARAKTER DER NIJKERKERS

Inleiding

In aansluiting aan de beschrijving van de sociale verhoudingen in hoofdstuk VIII van dit rapport komt thans aan de orde het groepskarakter der Nijkerksche bevolking.

Het karakter, zijnde de bijzondere typische vorm, waarin de menselijke zielseigenschappen zich in hun onderlingen samenhang bij het individu of bij een bepaalde groep voordoen, is onderhevig aan milieu-invloeden en daardoor tevens een product van de samenleving. Desalniettemin wordt het karakter voor een groot deel erfelijk bepaald, zoodat het tevens als factor den aard der samenleving bepaalt. De verschillende invloeden kunnen nooit oorzaak zijn van eigenschappen, die niet reeds in aanleg aanwezig waren. Wel kan er een gedeeltelijke en geleidelijke verandering van den erfelijken aanleg plaats hebben door selectieve invloeden: door selectie kan langzaamaan een bepaald karaktertype binnen de groep in sterkere mate gaan overheerschen. Dan wijzigt zich de distributie van de verschillende karaktertrekken en verandert dus het groepskarakter. Hofstee gaf aan 1), dat zulks op drie verschillende wijzen kan gebeuren:

- a. door immigratie, het binnenkomen van andere typen;
- b. door emigratie, het afvloeien van meestal energieke mensen, dus van een bepaald type;
- c. door inwendige selectie, wanneer mensen van een bepaald karaktertype zich al of niet sneller voortplanten.

De selectieve factoren te Nijkerk

De groote welvaart, die Nijkerk in de XVIIIe eeuw heeft gekend door de tabakscultuur en den goederenhandel, heeft een belangrijke immigratie tengevolge gehad. De snelle bevolkingstoename in de laatste helft van die eeuw en de plotselinge stagnatie, die optreedt in verband met den ondergang van de tabaksteelt in de volgende eeuw, leveren hiervoor een duidelijke aanwijzing. In de zuiver agrarische periode van 1860 tot 1920 bleef de immigratie beperkt tot overheidsperoneel en intellectueelen. Pas na 1920 kwamen ondernemende vreemdelingen 2), die het initiatief namen tot de vestiging van industrie, zich in Nijkerk vestigen, terwijl deze pioniers soms arbeidskrachten van elders meebrachten. Deze laatste immigratie is echter niet van een zoodanige betekenis geweest, dat zij een aanmerkelijke verversching van het bloed tengevolge had. Dit blijkt o.a. uit het in hoofdstuk VI beschreven onderzoek naar de vertrokken en gevestigde personen in de twintiger jaren van deze eeuw.

Na den ondergang van de tabakscultuur moeten vele van de tabaksplanters uit Nijkerk vertrokken zijn om in de groote steden in het Westen des lands of elders emplooi te vinden in den handel. De weinigen, die bleven, werden grondheeren of renteniers. De arbeiders vonden verder een bestaan alstuinders en kleine boeren. Het waren de besten, die emigreerden naar Amerika. Zoo vertrok een aantal ondernemende mensen uit Nijkerk, en ging de oude glorie te niet. Ofschoon nauwkeurige gegevens over de emigratieperiode ontbreken, lijkt het toch niet overdreven aan deze emigratie een betekenis toe te kennen ook voor de recente ontwikkeling, van het groepskarakter der Nijkerkers. Immers, ondanks het ontbreken van een verkeers-isolement en de gunstige economische toestanden, heersten er in Nijkerk thans nog een hokvastheid, een conservatisme en een zeker gebrek aan initiatief, die vermoedelijk hun oorsprong vinden, althans ten deele,

1) Dr E. W. Hofstee, Het Oldambt I.

2) ook Callenbach was een vreemdeling; zie verder blz. 168 e.v.

in de genoemde contra-selectie. Uit het onderzoek van de migratie in de periode 1926-1928 bleek voorts, dat zowel inheemsche als tevoren geïmmigreerde gezins-
hoofden en alleenstaanden (overheidspersoneel) den weg omhoog zoeken op de
maatschappelijke ladder door vertrek naar elders; het is niet te verwachten,
dat hierin in de toekomst veel zal veranderen.

Ook wat de inwendige selectie betreft, kan worden teruggegrepen op den glorie-
tijd uit de geschiedenis van Nijkerk. Zooals veelal was die glorie-tijd niet een
tijd van algemeene welvaart. Bekend zijn de slechte sociale toestanden uit den
tijd der tabakscultuur. Verscheidene oude Nijkerkers weten nog te vertellen
hoe hun ouders moeizaam een bestaan verwierven in deze cultuur (men zie hoofd-
stuk VII). De arbeiders zijn, voorzoover ze na het verdwijnen van de tabaksteelt
bleven, landarbeider, tuinder of kleine boer geworden. Zooals nu nog het geval
is, zullen deze groepen juist de grootste gezinnen hebben gehad. Overigens zijn
voor een inwendige selectie geen positieve aanwijzingen te noemen.

De negatieve kenmerken der Nijkerkers

Indien de veronderstellingen, dat een negatieve selectie en een gebrek aan
frisch bloed het groepskarakter ongunstig hebben beïnvloed, juist zijn, zal de
schepping van een zekere eigen sfeer en een eigen karakter ter plaatse moeten
zijn uitgebleven, zoodat het leven in de veste, in het gemeentelijk centrum,
zich alleen negatief van dat in soortgelijke plaatsen zou moeten onderscheiden.

Na alles, wat reeds eerder gezegd is over het ontstaan en de beteekenis der
gemeentegrenzen, over de territoriale groepen en in hoeverre deze deel uitmaken
van gelijksoortige eenheden buiten de gemeentegrenzen, over den eigen aard van
de bevolking in de verschillende deelen der gemeente (het eigen karakter der
Nijkerkerveenders!), over de sterke en niet te onderschatten economische en
sociale zuiging van het stadje op zijn omgeving, is het noodig ook met het nega-
tieve bij de bespreking van het groepskarakter rekening te houden.

Het gaat uiteraard niet aan oman een kleine sociale groep als de Nijkerksche
een geheel eigen karakter toe te dichten. Elementairekarakterverschillen tusschen
Nijkerkers of zelfs Over-Veluwnaars en het Nederlandsche volk in het algemeen
of andere onderdeelen van dat volk, zijn er natuurlijk niet. Alleen - wat Steinmetz
noemt - Distributieve karakterverschillen zouden met eenige voorzichtigheid bij
de Nijkerkers kunnen worden gezocht, omdat hier toch wel een vaag beeld naar
voren kwam van een groepeerling met bepaalde geestelijke en stoffelijke kenmerken.

Methode van onderzoek

Allereerst rijst dan de vraag naar de methode om het groepskarakter te onder-
zoeken. Daar is de bekende methode van Steinmetz; men verzamelt zooveel mogelijk
uitlatingen over het karakter van een bepaalde groep uit de pen van betrouwbare
auteurs; bij vergelijking probeert men dan een objectief beeld te verkrijgen.
Deze methode is voor Nijkerk ten eenen male onbruikbaar: over het groepskarakter
van de bevolking in dit stadje is, voorzoover bekend, nimmer iets gepubliceerd.

Meer geeigend lijkt de methode, door Hofstee gebezigd bij de bestudeering van
het karakter der Oldambtsters: deze auteur stelde zich tevreden met de uit-
latingen van hoofden der scholen, medici, predikanten e.d. Hij stelde daarbij
de vraag: „Wat denkt U over de psyche van de Oldambtsters, vergeleken met die
van een andere gemeente of een ander deel van Nederland of met het Nederlandsche
volk in het algemeen?” Door het vergelijken van een vijftigtal aldus verkregen
uitlatingen probeerde Hofstee een objectief beeld op te bouwen van het groeps-
karakter der bevolking in zijn studiegebied.

De toepassing van de methode van Hofstee op de bevolking der gemeente Nijkerk

bleek niet zoo eenvoudig. De bovengenoemde vraag werdvoorgelegd aan een twintigtal van buiten de gemeente afkomstige, tot oordeelen bevoegde personen, alsmede aan een tiental geboren en getogen Nijkerkers. Deze laatste berichtgevers maakten bij hun antwoorden vergelijkingen tusschen de deelen der gemeente en zagen nuances.

Het zou belangwekkend zijn al de verkregen uitspraken in dit rapport weer te geven, zooals Hofstee dat deed. Behalve vanwege de plaatsruimte is het ook alleen reeds om der wille van de discretie niet mogelijk aan deze neiging toe te geven: uit de meeste antwoorden blijkt overduidelijk, wie de berichtgever is. Bovendien is het niet de bedoeling een volledige karakterologische studie uit te werken volgens een of andere typologie. Er worde dus volstaan met een algemeer beeld, zooals dat oprijst uit de vergelijking van de meeningen der immigranten met die der autochthonen. De vergelijking was niet zoo gemakkelijk, daar de immigranten bijna alle vol critiek zitten en de autochthonen algemeen zeer gunstig oordeelden. Het gevaar was dus groot, dat een te ongunstig beeld zou worden verkregen.

De visie der Nijkerkers op zich zelf

De gekozen zegslieden waren afkomstig uit verschillende milieus en zoowel uit de veste als van het platteland. Allen waren geboren in de gemeente.

Men is zich algemeen bewust, dat de Nijkerker stug en gesloten is. Altijd zijn de menschen terughoudend en geven zich pas, wanneer men hun volledig vertrouwen schenkt. Dit hangt samen met de nuchterheid en het gebrek aan fantasie. Men is moeilijk in beweging te brengen, moeilijk besluitend, moeilijk warm te maken, men oordeelt niet overhaast. Deze traagheid van tempo spruit vooral voort uit de terughoudendheid en de voorzichtigheid, die weer voortkomen uit een zeker wantrouwen. De menschen geven zich zelden, zooals ze zijn; men heeft daar allerlei redenen voor: sommigen noemen de schuchterheid als oorzaak, anderen onderdanigheid. Het gevolg is, dat men den vreemde gelijk geeft zonder dat te meenen, en dat men achter zijn rug zijn gang gaat. Bij de grootere hoeren is echter van onderdanigheid weinig te merken, zij zijn meer zelfstandig en zien alles maatschappelijker; hun contact met de buitenwereld is aan deze afwijking niet vreemd.

Materialistisch is men in hooge mate en dit schijnt de hoogere sferen van godsdienst en levensbeschouwing niet te raken. De heele levenshouding is ernstig; in spaarzaamheid en zuinigheid zoekt men voordeelen, die materieele verbetering zullen brengen. Ook dit wijst op geringe vlotheid, n.l. in manieren.

Men is nogal gemakzuchtig te Nijkerk. Moed, wilskracht en volharding zijn te te groote woorden voor den Nijkerker. De meest enthousiaste berichtgever oordeelt slechts: men schrikt niet terug voor een moeilijkheid, is plichtsgetrouw en ijverig, doet alles op zijn tijd en maakt zich niet druk. De berichtgevers spreken elkaar overigens op dit stuk nogal eens tegen, hetgeen veroorzaakt wordt door het verschil in bedoelingen, waarmee zij de dingen zeggen. Hun vele hameren op de eerlijkheid en de trouw der Nijkerkers, op hun ijver en godsdienstzin wekt juist bij den onbevooroordeelden luisteraar wantrouwen. En sommige berichtgevers wijzen er dan ook op, dat gemakzucht inderdaad te Nijkerk kan leiden tot oneerlijkheid, geslotenheid tot onwaarachtigheid, maar zij achten het oordeel der vreemdelingen hierover veelal te hard. Wie de Nijkerkers beter kent, zeggen zij, zal deze eigenschappen anders waardeeren.

Over de drankzucht en de sexueele onmatigheid reppen de Nijkerkers zelf niet. De drankzucht wordt ontkend, behoudens het voorkomen van een enkelen dronkaard in vroeger tijden. Het hooge percentage gedwongen huwelijken acht men voor een landelijke bevolking niets bijzonders; gewezen wordt dan op het voorbeeld van de ouders en de sleur, vooral bij de „lagere” standen, maar ook op de eerlijke trouw na de handeling.

De Nijkerker toont zich dikwijls hulpvaardig en dankbaar. De zegslieden

noemden vele staaltjes van gezinszin. Hoewel dit moeilijk te beoordeelen valt, zal dit wel juist zijn. Sommigen waren echter van meening, dat de gezinszin niet diep zit, dat men erg jaloezsch is en bedacht op eigen voordeel. Inderdaad hebben cooperaties en bonden in Nijkerk nimmer uitbundige successen geboekt en stuit alle overheidsingrijpen er op harde tegenkanting en onbegrip. Niettemin is er een duidelijk samenhoorigheidsgevoel, dat vooral plaatselijk is getint: men voelt zich oud-Nijkerker, Veender of Appelaaren handelt daarnaar. Ook worden immigranten en vreemden in uitersten nood bijgestaan en geholpen, terwijl vooraanstaande vreemdelingen, wanneer zij er moeite voor doen, wel vertrouwen genieten, soms zelfs meer dan de Nijkerkers onderling vanwege hun jaloezschheid.

Over levensbeschouwing en godsdienst waren alle berichtgevers tevreden of enthousiast. Men constateerde een groote hang naar rechtzinnigheid en behoudendheid. Overlevering en traditie leven sterk. De belangstelling voor godsdienstige zaken is groot, men is dogmatisch ingesteld, voelt de kerkelijke richtingsverschillen gemakkelijk aan. Algemeen was men van meening, dat de godsdienst een der belangrijkste invloedssferen in het stadje was, die sterk zijn stempel op de samenleving heeft gedrukt. Als kenmerken van den godsdienst werden verder nog genoemd de neigingen tot mystiek en bespiegeling, gevoed door een sterke vrees. Dit gaat echter niet samen met gevoeligheid voor indrukken; integendeel, de Nijkerker reageert langzaam en blijft lang over de dingen broeien: ook in veeten en in vriendschappen is men behoudend.

Het lage intelligentiepeil noemen de meeste Nijkerkers schijn. Een schijn, die door de practische zin wordt veroorzaakt: men vindt het verstandiger zijn wetenschap niet te laten blijken. Van humor is de Nijkerker trouwens niet ontbloot; hij haalt graag een grap uit tegenover een ander, maar doet dat dan ruw en baldadig, niet fijn.

Het oordeel is doorgaans bij de Nijkerker zeer subjectief, steunt op strikt persoonlijke gronden, is bij voorkeur naar eigen behoefte gekleurd. Voor lange redeneeringen voelt men niets, men is er eerder overtuigd door een pakkend argument. Ook in het godsdienstige is men niet rationalistisch, maar overweegt het gevoel, zooals blijkt uit de Nijkerker Beroeringen en het tumult om de Doleantie.

Overigens schaamt men zich algemeen er voor, teedere gevoelens te toonen. De omgang van ouders en kinderen is niet sentimenteel. Toch is de opvoeding wat slap, met veel verwennerij en vrijheid en weinig straf.

Het oordeel van de inwoners van de veste over de verschillende buurtschappen is zoowel persoonlijk gekleurd als met gevoel beladen.

De Veenders vindt men erg los en verwilderd, men voelt zich erboven staan, vertelt graag de verhalen uit den ouden tijd van de bekkensnijders en is geneigd de toestanden aldaar niet veranderd te zien.

De Appelaars acht men veel solieder dan de Veenders.

De „Roomschen“ in de stad en „daarhok opaen“ vindt men vriendelijke menschen, doch niettemin anders dan de anderen, ook al wonen ze nog zoo lang in de gemeente.

Omgekeerd zegt de Veender niet veel goeds over den stedeling-Nijkerker, terwijl de Appelaar dezen stedeling beter begrijpt en minder veroordeelt. De Roomsch-katholieken hebben op hun andersdenkende mede-bewoners wel critiek maar uiten toch ook veel waardeering, al houden zij zich apart (mede tengevolge van standsverschillen).

Over de vreemdelingen praat men in Nijkerk graag. Vooral de meer vrijzinnigen en de onkerkelijken gaan over de tong. Men ziet groote gevaren in iedereen, die de ingeroeste gewoonten wil veranderen en op het gebied van ontwikkeling en ontspanning nieuwe mogelijkheden buiten kerkelijk verband zoekt. Hierover zal bij de behandeling van de verschillende invloeden op het groeps karakter nog nader worden gesproken.

De visie der immigranten

Het oordeel der immigranten wijkt in verschillende opzichten sterk van dat der geboren Nijkerkers af. Soms kan men het echter als een overdrijving van een bepaald zwak zien, waar de Nijkerker zelf zich toch ook wel van bewust is, maar dat hij beter begrijpt en aanvoelt.

Zoo ziet de vreemdeling de geslotenheid en bedachtzaamheid dikwijls als achterdocht, als een de kat uit den boom kijken of als clangeest. Men klaagt erover niet geaccepteerd te worden, hoewel vriendschap en medeleven bij bijzondere gebeurtenissen niet werden onthouden. Degenen, die meer boven de groep blijven staan, zooals ambtenaren en intellectueelen, die dan soms tevens meer vrijzinnig zijn, geven geen vertrouwen, verwijderen zich psychisch van de Nijkerkers door zich aaneen te sluiten en zich buiten de gemeente te vermaken; zij worden natuurlijk niet in de groep der echte Nijkerkers opgenomen.

In Appel voelt de vreemdeling gemakkelijker toegang tot de kringen der autochtonen te hebben, mits hij er moeite voor doet; in het andere geval blijft hij buiten alles, behalve hulpverlening in uitersten nood.

Van de Veenders zeggen de immigranten, dat zij vlotter, spontaner en hartelijker, maar ook slordiger in hun genegenheden, oppervlakkiger zijn. De Veender wordt minder gecompliceerd genoemd en gemakkelijker in den omgang. Het oordeel van de Nijkerkers over de Veenders wordt als onjuist aangemerkt.

Over de eerlijkheid en betrouwbaarheid van de Nijkerker zijn de meeste vreemdelingen het wel eens: niet erg eerlijk, schraperig, egoïstisch en inhalig. Anderen hebben betere ervaringen gehad en verklaren de zeer beperkte eerlijkheid en betrouwbaarheid als domheid en gemakzucht, ook wel als gevolg van de omstandigheden, waarin de Nijkerkers leven (de sociale dwang tot braafheid en orde). Het meerendeel der berichtgevers is echter van meening, dat de Nijkerkers iets achterbaks heeft, ook al tracht men het te verklaren en te vergoelijken. Of dit oordeel juist is, zou alleen door een langer onderzoek kunnen worden uitgemaakt.

Hetzelfde geldt van de meningen der vreemdelingen over de matigheid. Zij zien in dit opzicht veel camouflage, maar durven toch niet te concludeeren tot onmatigheid als karaktereigenschap der groep. Gewezen wordt echter op de rem van den godsdienst en de verergering der toestanden, nu de invloed van ouders en kerk taant; dit zou kunnen inhouden, dat onmatigheid tegenover sterken drank en in sexueel opzicht een algemeene potentie zou zijn. Anderen spreken echter liever van degeneratiesymptomen, die veel verder gaan dan het natuurlijke, op het platteland veel voorkomende, „geen-kat-in-den-zak-willen-koopen". Het zou wel zeer voorbarig zijn zonder grondig onderzoek te willen beoordeelen, of hier werkelijk sprake kan zijn van een karaktereigenschap der groep.

De uitspraken der immigranten over gemeenschapszin en hulpvaardigheid zijn ofwel negatief of ontbreken. Tegenover vreemdelingen worden deze eigenschappen blijkbaar weinig getoond. De liefde voor dieren en het verwennen van de kinderen worden echter door de berichtgevers van buiten de groep beaamd, evenals de vrees zijn gevoelens te toonen.

Niemand onder de immigranten noemt den Nijkerker lui. De geconstateerde ijver en toewijding worden echter verschillend verklaard. De een ziet er de constante geldbehoefte achter (vooral in Nijkerkerveen) of den drang tot praktische bezigheid (daar geestelijke arbeid den Nijkerker niet ligt). Anderen wijzen op de gewilligheid tot werken, ook tot ruw werk. Ook wordt er wel op gewezen, dat men niet moet rekenen op veel zelfstandigheid in het werk.

Hier wordt een andere, door de immigranten genoemde, Nijkerksche karaktertrek aangestipt, het gebrek aan eigen initiatief, dat gepaard gaat met een gebrek aan fantasie. De meeste berichtgevers zijn wel van meening dat het intellectuele peil beneden normaal is; zowel de fantasie als de concentratie en het zuivere intellect zijn zwak. Dit uit zich in het onderwijs, de ontwikkeling buiten schoolverband, de ontspanning ook in het werk. Al deze activiteiten worden dientengevolge gekenmerkt door een zekere ruwheid, een tekort aan fijnheid en gevoeligheid in woorden en daden.

Ook over de buurtschappen werden door de immigranten nog opmerkingen gemaakt, die hier bespreking verdienen.

In Nijkerkerveen constateerde men gebrek aan traditie, een zekere zorgeloosheid, flinke activiteit, een niet te sterke waarheidsliefde, welke verband zou houden met een weinig vaste overtuiging. Van Holkerveen werd min of meer hetzelfde gezegd. In Holk vielen de geringere intelligentie en draagkracht, een zekere domheid en slapheid op. Den Appelaar werd weinig zelfstandigheid toegedicht, gepaard gaande aan een verlangen te worden geleid (waarvoor de pers een groote beteekenis heeft gekregen); daarnaast werd gewezen op de grootere neiging in Appel den vreemde vertrouwen te schenken (in tegenstelling tot Nijkerk en Putten) en den sterken mystieken inslag van het geloofsleven. De Rooms-katholieken tenslotte achtte men opmerkelijk sterk beïnvloed door de Calvinistische omgeving: even conservatief, streng van opvattingen, weinig spontaan en weinig actief als de Hervormde en Gereformeerde Nijkerkers; het verschil tusschen de Rooms-katholieken van Nijkerk en hun geloofsgenoten in het Zuiden des lands noemde men grooter dan dat tusschen de eerstgenoemden en hun plaatsgenooten.

Samenvatting

Het is uiteraard zeer moeilijk al deze inlichtingen, die soms uiteenloopen en met elkander tegenstrijdig zijn, samen te vatten in een conclusie, die sociaal-psychologisch ook maar eenigszins verantwoord zou zijn. Daarom werd het materiaal ook, voorzover mogelijk, in het rapport opgenomen. Aanwijzingen vooreen inzicht in het karakter van de Nijkerksche bevolking bieden vooral:

- a. de neiging tot orthodoxie en conservatisme,
- b. de belangstelling voor godsdienstige zaken en de neiging tot mystiek,
- c. het individualisme, de geringe hulpvaardigheid, vriendelijkheid en beleefdheid,
- d. de ruwheid in alle uitingen,
- e. de spaarzaamheid, inheligheid en een zeker materialisme,
- f. de praktische, zakelijke inslag,
- g. de subjectiviteit in het oordeel en het moeilijk te overtuigen zijn,
- h. de traagheid in tempo van werken en besluiten,
- i. de ernst en ijver,
- j. de geslotenheid en stugheid, het zich moeilijk geven, de bedachtzaam- en voorzichtigheid, de terughoudendheid, achterdocht en stijfheid.

Bepalende factoren voor het Nijkerksche volkskarakter

Na deze kennisneming van het oordeel der geboren Nijkerkers over zich zelf en van dat der vreemdelingen, dient de vraag te worden gesteld, welke factoren op de naar voren tredende geestelijke eigenschappen van deze groep hebben ingewerkt.

Het is moeilijk alle materiele en geestelijke invloeden onder eenige hoofden te rangschikken. Zonder de behandeling van al deze invloeden uit te putten, kunnen met behulp van het in voorgaande hoofdstukken behandelde de voornaamste daarvan nader worden gezien. Deze zijn het geografisch milieu, de economisch-technische ontwikkeling, de aanraking met de omgevende groepen, de opvoeding en het onderwijs, en tenslotte de godsdienst.

a. Invloed van het geografisch milieu

Het karakter der Veluwnaars, 1) dat uiteraard ook in Nijkerk het substraat van het groepskarakter vormt, is volgens Gazenbeek sterk beïnvloed door een

1) Jac. Gazenbeek, De Veluwnaars. In: Nederlandsche Volkskarakters.

bepaald geografisch milieu, hetwelk zijn stempel drukte op de geestelijke structuur, de levenshouding en de levensbeschouwing der bewoners. Dit oordeel van Gazenbeek zou, wat Nijkerk betreft, alleen van toepassing kunnen zijn op het hooger gelegen Zuidoostender gemeente met zijn watertekort, vooral in het droge jaargetijde. In het lage Noorden en Westen der gemeente moet daarentegen met alle beschikbare middelen gevochten worden tegen een teveel aan water (bewoning beperkt tot terreinen boven N.A.P., overstrooming van 1916), doch aan den vermaarden „strijd tegen het water” mag toch geen invloed van beteekenis op het groepskarakter der Nijkerkers worden toegekend. De instelling, die deze strijd bij de Nijkerkers heeft teweeg gebracht, grijpt niet diep.

Meer beteekenis moet worden gehecht aan den invloed, die het veengebied op de Veners heeft gehad. Van de Middeleeuwen af tot de XIXe eeuw is practisch het geheele veen door afgraving verdwenen. Daarna was het gebied langen tijd onvruchtbaar en woest; „men joeg er oude paarden in, de menschen leefden er als dieren in holen”, zei een der berichtgevers. De huidige samenleving in Nijkerkerveen draagt van deze oude toestanden nog de, uiteraard zeer verzwakte kenmerken. De invloeden van onderwijs en godsdienst, die hierna nog aan de orde komen, hebben dit bewerkstelligd.

Ook het randgebied van de Veluwe, de eigenlijke Veluwe met zijn zandbedrijf en het ontginningsgebied in het Oosten, hebben met hun karigen bodem en hun watertekort grooten invloed gehad als geografisch milieu: juist hier treft men in de meest zuiveren vorm het Veluwsche volkskarakter aan, waar Gazenbeek van spreekt en dat in de andere deelen der gemeente in minder zuivere gedaante voorkomt.

Gazenbeek ziet het Veluwsche volkskarakter, waarvan de bepalende factoren in dit rapport verder niet zullen worden besproken, gekenmerkt door: zuinigheid, vooral op geld (zich uitend in de voorkeur voor het geven in natura boven dat in geld); conservatisme, dat zich niet paart aan domheid, maar dat, ondanks eenige stijfkoppigheid, wijkt, ingeval het nieuwe geldelijk voordeel met zich brengt; stroefheid en verberging van gevoelens, nuchterheid en gebrek aan fantasie, waardoor zij niet gauw ergens warm voor loopen; onderdanigheid tegenover bewoners van kasteelen en landgoederen, maar meer gevoel voor eigen waarde en meer fierheid, naarmate men sociaal-economisch vrijer is; vreesachtige godsdienstigheid. Dit karakter nu treft men ook aan bij de kleine groep in de gemeente Nijkerk, die leeft op het zandgebied. Deze groep heeft door haar gering aantal geen zelfstandig sociaal leven en onderhoudt dan ook wel contact met de inwoners van andere dorpen op het zand, vooral met Voorthuizen.

Er is dus een geestelijk verschil tusschen de meer welvarende bewoners van den polder en den Veluwerand met hun betere economische mogelijkheden, en die van het Veen en de eigenlijke Veluwe; dit verschil wortelt in het geografisch milieu. Het kwam in de bovenvermelde uitlatingen van de autochthonen en de immigranten duidelijk tot uiting.

b. Invloed van de economisch-technische ontwikkeling

Hoe men in Nijkerk geprofiteerd heeft van de economisch-technische ontwikkeling is reeds gebleken. Dat men traag was met het aanwenden van nieuwe methoden, verhinderde niet, dat zij, als de voordeelen ervan doordrongen, werden toegepast. Zoo is men in den landbouw niet achter gebleven en kwam er aan het eind der vorige eeuw een groote opleving.

De grootste verandering bracht echter in Nijkerk de komst van de industrie, die de agrarische bestaansbronnen in de gemeente gaat overvleugelen. Handel, verzorgende bedrijven en diensten, industrie, verkeer en overheidsdiensten plegen de invloed van de economische en technische ontwikkeling sterker te ondergaan dan de agrarische bestaansbronnen. De eerstgenoemde bedrijfstakken zijn in de veste, en daardoor in de geheele gemeente, absoluut en relatief

overwegend, waardoor de vatbaarheid van de Nijkerkers voor de invloeden van economie en techniek worden verhoogd. En deze invloeden grijpen steeds sterker om zich heen, nu de functie van markt en distributiecentrum, die het leven in het stadje al sinds lang beheerscht, aan beteekenis wint, doordat de industrie overal op de noordwestelijke Veluwe en in de Geldersche Vallei werkkrachten zoekt.

Toch werden de gunstige economische toestanden en omstandigheden in Nijkerk niet geheel benut, als gevolg van een gebrek aan initiatief en begrip. Vele mogelijkheden, geboden door de uitbreiding van land- en waterwegen, door de aanwezigheid van een overschot aan werkkrachten van beiderlei kunne, bleven liggen.

Thans is een uitbreidingsplan in wording, waarbij industrieterreinen, tuinbouwstreken en nieuwe wegen worden geprojecteerd. Bij alle verbeteringen blijft het evenwel de vraag, of er nieuwe levenslust, inzicht en initiatieven zullen zijn om deze uit te buiten. De Nijkerker is niet erg gesteld op het nieuwe baanbrekende, maar zal bij voldoende leiding en voorlichting de nieuwe mogelijkheden leeren begrijpen. Zoo zal de economisch-technische ontwikkeling, die op het Nijkerksche karakter haar gestadigen invloed niet heeft gemist, ook in de toekomst deze werklustige, maar conservatieve menschen sterk kunnen vormen.

c. De invloed van aanraking met omgevende groepen

De groei van het verkeersnet te land en te water, die reeds in hoofdstuk IV werd besproken, heeft de inwoners van de gemeente Nijkerk, vooral die in de veste, steeds gemakkelijker in contact gebracht met de omgevende gemeenten. Ook de niet zoo ver verwijderde groote steden als Amersfoort, Utrecht, Amsterdam en Harderwijk werden daardoor bereikbaar en kwamen van haar kant meer in contact met het stadje. Dit is de reden, dat de weinige eigenaardigheden in gewoonten, kleeding en taal, die er in Nijkerk nog waren, al gauw verdwenen. De groote wegen maken elke buurtschap goed bereikbaar, de markt in Nijkerk werd van oudsher druk bezocht. Na het opkomen van de fiets als vervoermiddel is dit contact nog versterkt en bezocht men het stadje en de naburige steden veelvuldiger, zoodat men in niets geïsoleerd bleef.

De weinige migratie blijft echter beperkt tot de buurgemeenten, Amersfoort en nabij gelegen streken. Ook de huwelijkskeuze is vrijwel geheel tot de eigen en de buurgemeenten, alsmede Amersfoort beperkt.

Het sterkst is de invloed van het nabij gelegen Amersfoort, dat per trein of bus elk uur en per fiets naar behoefte bereikbaar is. De belangstelling van de Nijkerkers in Amersfoort gaat vooral uit naar de bioscoop en dancing en tegenwoordig ook naar het overdekte zwembad. Daaruit groeide zoo sterk de behoefte aan een eigen bioscoop, dater nu reeds films gedraaid worden in het Nutsgebouw. Wellicht ziet men binnen niet langen tijd het wonder geschieden, dat Nijkerk een echte bioscoop heeft; andere invloeden houden dat nu nog tegen. De invloed van de grotere stad op Nijkerk is dus onmiskenbaar.

Het aangrenzende Putten onderhoudt met Nijkerk nauwe relaties, zonder dat daarvan een bijzondere invloed uitgaat: het landschappelijk, economisch en maatschappelijk beeld is in de polderstreek van Putten zeer verwant aan dat te Nijkerk.

Aan de westzijde van Nijkerk, over de Laak, ligt het kale Bunschoter land, waarmede het contact weinig innig is. Het maatschappelijk beeld is daar heel verschillend van dat te Nijkerk.

Met Hoevelaken onderhouden de Veeners nauw contact, de menschen zijn daar niet veel anders. Minder aanraking is er met Hoogland en Stoutenburg, waarschijnlijk omdat de bevolking van die gemeenten in meerderheid Rooms-katholiek is.

De Oostpunt der gemeente heeft, zooals gezegd, veel aanraking met de verdere Veluwe en heeft dan ook een meer Veluwsch karakter, ook wat de bevolking aangaat.

Op grond van de hierboven vermelde feiten kan worden geconcludeerd, dat Nijkerk allerminst vrij is gebleven van invloeden van over haar grenzen. Of echter deze

invloeden meer dan oppervlakkige uitwerking hebben gehad, is nog de vraag. Dat hiervoor nog groote weerstanden bestaan, waar het de invloed van Amersfoort uit geldt, dus van de „grootte” stad betreft, zal uit de bespreking van den factor godsdienst blijken.

d. Invloed van onderwijs en opvoeding

Om te bewijzen, welken specialen invloed het onderwijs en de opvoeding hebben gehad op het leven in Nijkerk, moge worden herinnerd aan de behandeling van het geestelijk leven in hoofdstuk IX. Het onderwijs vooral heeft met een geestelijke ontwikkeling tevens een versnippering teweeg gebracht, waarbij ieder zijn eigen richting nauwkeurig bepaalde.

Als voorbeeld van den grooten invloed van het onderwijs op het volkskarakter kan de school te Nijkerkerveen worden genoemd. Deze werd, behalve ter bevordering van verstandelijke ontwikkeling en beschaving, in 1847 gesticht om den godsdienst te brengen. Slechts langzaam groeide er het schoolbezoek, terwijl er vooral 's zomers veel verzuim was. De invoering van de leerplicht in 1901 vormde het sluitstuk: uitbreiding van de school was toen noodig tot een maximum van 324 leerlingen. Via de school nu is de opvatting beïnvloed, is de godsdienst gepropageerd, werden de ruwheid en vrijgevochtenheid der bewoners aan banden gelegd; kortom, werd het groepskarakter ter plaatse verzacht en vervormd. En de invloed van het onderwijs ten goede zal, zooals het welig tieren van den zwarten handel in Nijkerkerveen in de oorlogsjaren heeft geleerd, nog verdere vervorming (verbetering) der karakters kunnen brengen.

Het onderwijs heeft echter in alle deelen van de gemeente Nijkerk veel invloed gehad op de ontwikkeling van het groepskarakter: het deed het dialect verdwijnen, bracht zin voor orde en netheid bij en bracht vooral het geestelijk leven op een hooger peil (en tot gespletenheid).

Heden ten dage is de invloed van de ambachtsschool en de verschillende landbouwcursussen grooter dan die van het lager onderwijs. Deze dringt langzaam door. De traagheid van deze doorwerking is overigens op zich zelf teekend voor het karakter der Nijkerkers: conservatief en bedachtzaam.

De scholen staan in nauwe relatie met den godsdienst, zooals bleek uit het geringe aandeel van het openbaar onderwijs. Dit voert tot den laatsten te behandelen factor met betrekking tot het groepskarakter.

e. De invloed van den godsdienst

De godsdienst is een der factoren, die in Nederland een belangrijken invloed uitoefent op het volkskarakter, in wisselwerking met het sociale milieu. In Nijkerk is deze invloed zeer duidelijk te constateeren. De strenge orthodox Calvinistische levensopvatting en levenswijze drukken haar stempel op de groep. Het Calvinisme met zijn „innerweltliche Askese” heeft, met de daaraan verbonden beroepsheiliging, diep zondebesef en praedestinatieleer, zijn afkeer van staatsdwang en voorkeur voor soevereiniteit in eigen kring, zijn democratische kerkelijke organisatie, een heel speciale sfeer.

De eigen wijze, waarop de Veluwnaar zijn godsdienst beleeft en opvat, het overheerschen van het gevoelselement, van de mystiek, vindt men ook in Nijkerk; het diepere beleven bleef hier echter achter. „Nijkerk dat beteekent nijver en kerksch” drukte een oud Nijkerker het uit. Dit is zeer waar, maar meer dan kerkschheid moet men niet bij een ieder verwachten. De geringe aantallen belijdende leden en de geringe deelneming aan het Avondmaal bij de verschillende Protestantische gemeenten zijn uitingen van den wensch „fijn” te zijn. Deze wensch brengt er, met het aangeboren conservatisme, de menschen toe den godsdienstzin duimendik op te leggen, zoowel in woord als in geschrift (terwijl men zich wel

bewust is, dat men met de daad in het christelijk leven tekort schiet). De „zondigheid“ blijkt uit dedaden, hetgeen een opvallende tegenstelling schept (b.v. van kerkschheid en onzedelijkheid), die evenwel dogmatisch geen groote moeilijkheden oplevert. Bij velen is de ernst en de uiterlijke soberheid niet meer dan een traditioneele levenshouding, waarmee begrijpelijkerwijs vooral de jeugd steeds meer moeite heeft.

Een ander sprekend punt is het beperkte samenhoorigheidsgevoel, de neiging tot zelfstandigheid, de zucht tot critiek. De strijd om de bijzondere scholen is er een voorbeeld van. De „bevindelijke leerinrichtingen“ hebben steeds de overhand gehad. Zij hebben de denkwijze sterk beïnvloed, het subjectivisme daarin bevorderd. Hieruit vloeit voort de neiging der Nijkerkers de dingen steeds sterk gekleurd voor te stellen.

De ijver op economisch, onderwijs- en kerkelijk gebied is niet zoo sterk sprekend als men zou verwachten. Er zijn op deze gebieden slechts zeer weinig echt Nijkerksche figuren, die een groote rol spelen. De leiding berust meestal bij immigranten. De Gereformeerden, die soms door het trotseeren van vele heftige aanvallen van verontwaardigde tegenstanders de meest overtuigden en actieven zijn, slaan hierin een iets beter figuur. Over het algemeen domineert echter een uitgesproken lijdelijkheid, een gebrek aan initiatief.

Van groote invloed is de sterke overtuiging van Gods voorbeschikking, al is deze niet van een somberheid als op sommige andere plaatsen. Deze overtuiging houdt verband met de genoemde lijdelijkheid, het berusten in wantoestanden en sociale nooden. Men is erg gesteld op de eigen souveriniteit en vindt daarin het argument zich zoo noodig tegen overheidsingrijpen te verzetten.

De beteekenis der vijf genoemde invloeden op het Nijkerksche karakter

Bij het afwegen van de vijf factoren, die zich bij de vorming en vervorming van het groepskarakter der Nijkerkers doen gelden, legt de toch niet te onderschatten invloed van het geografisch milieu het af tegen dien van het onderwijs en den godsdienst, terwijl de invloed der beide overige factoren vermoedelijk niet groot, doch groeiende is.

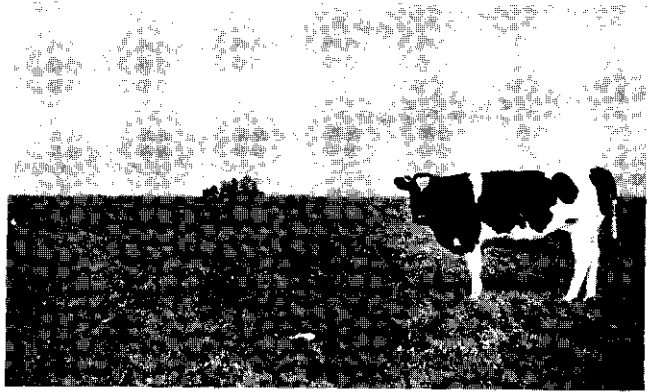
Het groepskarakter van de Nijkerksche bevolking staat duidelijk overwegend onder invloed van een bepaalde levensbeschouwing en levenshouding, die geestelijke structuur vormen. Kerk en school hebben echter rekening te houden met de toenemende beteekenis van de invloeden der grootstads-cultuur en van den arbeid in industrieele milieus. Voor de toekomst van de Nijkerkers is het daarom van alles overheerschende beteekenis, of het organisatievermogen, het onder-richt en de opvoeding van kerk en school in staat zullen blijken te zijn op deze uitdaging het passende antwoord te geven.

Literatuur:

- Jac. Gazenbeek, De Veluwnaars. In: Nederlandsche Volkskarakters. 1938. Blz.105 en volgende.
Dr E. W. Hofstee, Het Oldambt I. 1937.

De diverse landschappen in Nijkerk worden zeer duidelijk gebundeld door de toren van de Ned. Herv. Kerk.

De polder Arkemheen bevoorden de Holkerweg: de uitgestrektheid van het grasland contrasteert met de ijheid der behuizingen.

Het coulissenlandschap ten zuiden van de Holkerweg: perceelscheidingen van hakhout, elzen en wilgen.

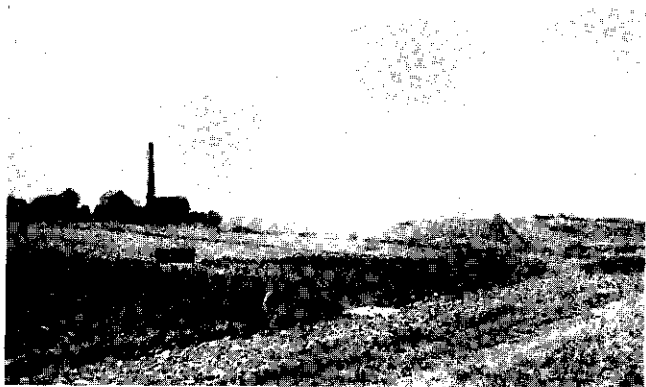
Kruishaar. Ontginnings-
landschap van 1925. Ook
hier kippenschuren.

Wullenhove: enige hoeven
met mooie oprijlanen.

Appel: kleine gemengde be-
drijven met kippenschuren
in een schraller landschap.

Her stoomgemaal van de polder Arkemheen, gezien van de dijk af.

De toegang uit zee tot de haven van Nijkerk. Op de voorgrond de jacht- en vluchthaven.

De Kolk aan het einde der Haven van Nijkerk, met v. l.n.r. de coöperatieve graanmalerij, de gasfabriek, de chocoladefabriek (alle op de linkeroever), de houthandel en de kunstmesthandel (beide op de rechteroever).

Dorpsstraat van Nijkerkerveen.

Kerktoeren en herenhuis getuigen van glorie en rijkdom in de jaren der tabak.

Het Weeshuis.